

sociologický časopis

3

ROČNÍK 20

1984

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Jaká je metodologie, takové je i sociologické poznání ● K otázce klasifikace společenských zákonů ● Zakladatel bulharské školy v marxisticko-leninské sociologii ● Mladá rodina a současnost ● Existencialismus

v současné americké sociologii ● Přehled koncepcí a stanovisek k problematice selhání výběrových jednotek. I. Sociálně psychologické aspekty ● Recenze ● Zprávy a informace ● Anotace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Soziologische Zeitschrift Revue de Sociologie 3

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Veněk, DrSc.
doc. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 24 93 91-5; 1. 277, 333

Obsah č. 3/1984

STATI

- Rychtařík K.*: Jaká je metodologie, takové je i sociologické poznání 225
Zich F.: K otázce klasifikace společenských zákonů 237
Michajlov S.: Zakladatel bulharské školy v marxisticko-leninské sociologii 249
Bauerová J.: Mladá rodina a současnost 258
Alijevová D.: Existencialismus v současné americké sociologii 276

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Herzmann J.*: Přehled koncepcí a stanovisek k problematice selhání výběrových jednotek.
I. Sociálně psychologické aspekty 291

RECENZE

- Tomšík M.*: V. Pernica, Počítače, řízení, automatizace 306
Lebec V.: V. S. Komarovskij, Lež na export 308
Kutta F. — *Pernica V.*: Podnětná publikace o sociálním projektování: Ž. T. Toščenko — N. A. Aitov — I. I. Lapin, Social'noje projektirovanije 310
Exnerová H.: Z. A. Jankova — I. J. Rodzinskaja, Problemy bol'sogo goroda 314

ZPRÁVY A INFORMACE

- Závěrečná zpráva přijatá na zájmovém setkání vědců „Věda mezi válkou a mírem“ 318
Komuniké XVII. mezinárodní konference redaktorů filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí 319
Chlumský V.: Typy, typologie a metody jejich vytváření 321
Možný I.: Kulatý stůl k problematice výuky studentů sociologie v práci se samočinnými počítači 327
Srb V.: Třetí světová populační konference — Mexiko 1984 328
Sedlák L.: Rozhovor o plzeňské pobočce Sociologické společnosti 329

ANOTACE 331

**Jaká je metodologie,
takové je i sociologické poznání*)**
KAREL RYCHTAŘÍK

Dialektický materialismus odmítá názory, že příčinnost jako nutná souvislost je do světa jevů vnášena subjektem poznání, stejně tak jako odmítá zjednodušené představy o protikladnosti příčiny a účinku, které jsou typické pro metafyziku. Zastáváme tezi o objektivním a obecném charakteru příčinných souvislostí, které jsou velmi rozmanité. Tak pomocí kategorie příčinnosti hledáme a odhalujeme hlavní příčinné závislosti zkoumaných skutečností.

Dobře si přitom uvědomujeme a respektujeme skutečnost, že společenské jevy jsou podmíněny často mnoha příčinami a že poznání těch, které jsou hlavní, vedlejší či specifické (zvláštní) je velice obtížné [Katriak 1975 : 229—242].

I u „nové syntézy R. Mertona“ je možné ukázat na některé obecné (souhrnné) a zvláštní, hlavní a vedlejší příčinné okolnosti a závislosti, které vedly k tomuto pokusu o novou teoretickou kodifikaci.

Práce sledující dějiny buržoazní sociologie ve svých rozbořích dokazují, že *charakter úkolu buržoazie a její sociální praxe v tom kterém období určuje i charakter sociálních teorií* [Dějiny 1982; Kritika 1982; Andrejeva 1965]. Bylo tomu tak v devatenáctém století, kdy Comtova sociologie ve své „sociální statice“ a „sociální dynamice“ vyjadřovala potřeby a zájmy „své třídy“. Je tomu tak i dnes, kdy na straně jedné se buržoazní společnost stabilizovala a na straně druhé cítí ohrožení, které představuje sama existence světové socialistické soustavy.

Na základě této nejpodstatnější skutečnosti, kterou bychom mohli označit jako základní sociální příčinu, řeší buržoazní společenskovědní teorie v podstatě dva úkoly:

1. Hledá a snaží se vypracovat systém názorů, dostatečně konzistentní koncepci, protikladnou marxistické teorii společenského vývoje. G. M. Andrejevová v této souvislosti připomíná, že marxistická teorie společenského vývoje je takovým reálným faktorem společenských věd dvacátého století, který nemůže přehlížet žádná současná sociologická koncepce. „... jako systém teoretických názorů na společnost je výzvou současné buržoazní vědě o společnosti“ [Andrejevová 1973 : 25].

Toto „hledání teorie“ předurčuje řešení mnohých skutečně závažných otázek, jakými například jsou vztah empirie a teorie, možnosti využití systémového přístupu v sociologickém poznání apod. V různých obdobích jsou pokusy o „hledání nové teorie“ různě konvergentní nebo divergentní s marxismem, zpravidla podle toho, jak napjaté jsou struny politické atmosféry.

2. Vzhledem k tomu, že kapitalismus se prezentuje jako stabilizovaná společnost, usiluje buržoazní teorie o optimální koordinaci řízení jednotlivých oblastí života a upevnění stávajícího systému. V sociologii to pak konkrétně znamená

*) Tato stať volně navazuje na článek *Mertonův pokus o „novou syntézu“ empirie a teorie. Koncepce teorií středního dosahu*, publikovaný v Sociologickém časopise č. 2/1984.

a) posun pozornosti od celku k částem, od základních otázek společenského vývoje k analýze detailu a k vypracování dílčích doporučení, jak regulovat jednotlivé stránky života společnosti; kapitalistická „kramářská praxe“ podněcuje k úzkému praktikismu, založenému na střízlivém empirickém kalkulu;

b) posun od sociální dynamiky spíše ke statice, k fixování daného stavu; studium parciálních a relativně krátkodobých procesů je spojeno se ztrátou zájmu o hlavní revoluční historické transformace; proto „... funkcionální teorie sociální změny jsou v podstatě konzervativní“ [Kritika 1982 : 48].

Merton nijak nevybočil z filozofických základů pozitivismu, který se stal osnovou všech buržoazních sociologických koncepcí dvacátého století. V jeho metodologických postupech je určující stav a fungování. Nehledá zdroj vývoje a protikladů, které při tomto fungování vznikají, nemá zájem řešit spojení „fungování — historický vývoj“.

Vyřešení těchto úkolů vidí buržoazní sociologie především v takovém rozpracování „lokálních problémů“, které zbavuje představ o cílech a nabízí své služby jako teorie sociální kontroly a regulace.

Ani „v uzavřených sálech akademických konferencí“ nemůžeme nevidět, že tyto skutečnosti mají i celou řadu vysloveně ideologických momentů. Buržoazní a marxistická sociologie jsou protikladné koncepce také v tom smyslu, že odrážejí dva protikladné typy sociálních vztahů, společenské praxe a zcela rozdílných perspektiv sociálního života lidí.

Sociální praxe určitého období života kapitalistické společnosti tedy vyvolala pokusy překonat omezenost empirismu právě takovým teoretickým zastřešením, jaké představují „teorie středního dosahu“.

R. Merton v úvodu své monografie píše: „... i pro mne je obtížné podrobně vysledovat, z čeho vzešly koncepce vyložené v této knize“ [Merton 1957 : 7].

Soudíme, že Mertonovi je možno odpovědět: *vzešly nejen z určité teoreticko-metodologické orientace, o níž bude ještě řeč, ale především jsou odrazem sociálních potřeb určitých politických sil společnosti.*

Tato obecná sociální determinovanost je pozadím, na němž vyrůstá nemálo zvláštních, objektivně vyvolaných a ve specifice subjektu realizovaných společenskovědních teorií. Jedním z nejvlivnějších je právě Mertonova koncepce teorií středního dosahu. Má nejen sociální situaci vyvolané, ale i zcela specifické metodologické a gnozeologické zdroje.

Nejprve je správné připomenout, že *metodologie předurčuje výsledky sociologické práce ve více polohách.*

— *Metodologické postupy rozhodují o celkovém charakteru výzkumného procesu.* Jsou určující pro kvalitativní analýzu výchozích pojmů. Proto musíme neustále připomínat, že kvantitativní postupy samy o sobě nevedou ke kvalitativní analýze, neukáží kvalitativní stránku sledovaných procesů. Je například známo, jak Lenin nesmlouvavě kritizoval statistické výzkumy prof. Karyševa pro nepřesnou definici pojmu továrna (mezi továrny zařadil drobné řemeslnické podniky). Podobně neunikly Leninově pozornosti ani nesrovnatelné údaje zemské statistiky spojující do jedné kategorie rolnického proletáře s představiteli selské buržoazie. „Průměrná čísla“ zakrývala skutečný stav věci a stávala se fiktivní. „... sčítají-li se dohromady boháči i chudina a dělí-li se výsledek počtem všech sčítaných, lze všude, kde jen libo, dospět k „rovnoměrnému rozdělení“ [Lenin 1952 : 90].

Nejhorší je pak skutečnost, že libovolné operování se zjištěnými — sice přesnými, ale nesprávnými údaji — vytváří lživé, falešné představy, které jsou podloženy věrohodností „vědeckého výzkumu“ a přesností jeho čísel.

Bez kvalitativní charakteristiky pojmů ve výzkumech používaných je kvantitativní analýza pláštíkem deformace.

— *Metodologické přístupy rozhodují o tom, jaký bude výběr sledovaných problémů i faktů*, které chceme analyzovat, jaké bude jejich hodnocení, zobecnění, jak určíme reprezentativitu a pod jakým úhlem přistoupíme k jejich interpretaci.

— *Metodologické přístupy rozhodují o zařazení analyzovaných skutečností do určujících souvislostí*. Rozhodují o tom, zda získáme pravdivý obraz těchto skutečností, nebo zda budou objektivní, určující materiální faktory zaměněny faktory ideálními a psychologickými. Ti, kteří se vzdávají možnosti poznat podstatu jevu jako ontologického problému, se tedy vzdávají možnosti poznat příčinné vztahy, které jsou podstatné a určující.

Ze všech těchto důvodů znovu a znovu připomínáme: *jaká je metodologie, takový je nejen sociologický výzkum, ale také jsou i výsledky jeho poznání. Metodologické postupy rozhodují nejen o přesnosti, ale také o pravdivosti poznání. Jaká je metodologie, taková je věda.*

Všimněme si nyní blíže některých Mertonových metodologických a gnozeologických obtíží a prohřešků.

Merton nepřekračuje hranice metodologické orientace soudobé buržoazní sociologie, v jejichž základech — stejně jako ve všech teoretických hnutích buržoazní sociologie dvacátého století — je pozitivismus. V mezích jeho metodologických přístupů má své místo i strukturální funkcionalismus.

I tady však platí, že konkrétní forma metodologických direktiv, jak jsme o nich psali, je nejen odrazem základních sociálních příčin, ale závisí i na bezprostřední filozofické orientaci badatele, na kódu jeho životních hodnot, vědecké erudici, na schopnosti „vnitřně prožít“ potřeby společnosti, postavit se na tu či onu stranu sil, které vedou sociální zápasy doby.

Ve snaze překonat metodologickou bezmocnost empirické sociologie, sjednotit poznatky empirických výzkumů a sociální teorie a přitom se vyhnout obecným filozofickým zákonitostem kodifikuje Merton pojmový aparát a koncipuje teorie středního dosahu. Ty mají ukázat funkční závislost mezi výrazně působícími, empiricky prokazatelnými fakty. Jsou součástí struktury popisu, nikoli struktury vysvětlení. *Pokud tu jsou ambice k vysvětlení, tak je to výlučně explanace empirických a programové odmítnutí explanace neempirických zobecnění.*

Základem vysvětlení je tedy pouze jedna rovina — rovina vztahů. Tou je „objekt a jeho funkce“. Tak je *preferován pouze jeden typ vysvětlení — funkcionální*. Smyslem je ukázat, vyložit empirické skutečnosti výhradně z hlediska této roviny, z hlediska tohoto vztahu [Andrejevová—Nikitin 1967 : 11—25].

Metodologicky tomu odpovídá *pojetí empirie jako něčeho principiálně neteoretického*. To je však nerealistická představa. V této práci i jinde (viz [Rychtařík 1975 : 122—142; Rychtařík 1977 : 137—144]) jsme se pokoušeli vysvětlit, že empirický stupeň poznání nemůže být v rozporu s teorií, že nutně zahrnuje využití určité teorie, že pracuje s určitými pojmy a kategoriemi. Bez nich je prostě empirický výzkum nerealizovatelný. Platí to pro všechny fáze empirického šetření — projektovou studii počínaje, sběrem empirického materiálu a jeho vyhodnocením konče.

Život potvrzuje, že *představa o pojetí empirie jako čehosi neteoretického je neredná*. Narůstající složitost sociální problematiky vyžaduje, abychom se stále více zabývali nejen jednotlivými na sobě nezávislými fakty. Pro sociologické poznání nejsou fakty samy o sobě tak závažné jako jejich výběr, utři-

dění, zhodnocení, vysvětlení, zobecnění a stanovení místa nových faktů v teoretickém systému.

Charakteristickým rysem Mertonových pokusů, stejně jako celé novopozitivistické sociologie, se stala *negace příčinnosti*. Je nahrazena funkcionálním vztahem, který hovoří pouze o vzájemné souvislosti, vzájemném působení dvou nebo více samostatných jevů a neukazuje na vztah mezi příčinou a následkem.

Je však třeba připomenout, že preferování funkcionální analýzy před kauzálními přístupy nebylo nikdy jen výhradní záležitostí sociologů. Například v buržoazní politické ekonomii najdeme celé skupiny přívrženců funkcionální metody, zaměřující příčinnost pravděpodobnostním, funkcionálním vztahem, kde jeden jev je důsledkem působení jiného jevu [Blumin 1962]. B. Helpers v *The American Journal of Sociology* dokonce píše, že „... funkcionální vztah jako protiklad vztahu příčinného mezi proměnnými veličinami, například vztah mezi ekonomickými a náboženskými faktory, může být hodnocen v libovolném směru“ [The American 1957 : 5].

Tedy věda, která chce být stále exaktnější, se vzdává příčinnosti, respektive zdůvodňuje potřebu, aby příčinnost byla pro systematizaci a interpretaci získaných faktů do procesu analýzy vnášena subjektivně „v libovolném směru“.

Rezignace na příčinnost při absolutizaci funkcionální metody ve spojení s jejím odtržením od historicko-genetických a jiných metod výzkumu se projeví v hlubokém konzervatismu.

Jak jinak hodnotit koncepci, jejíž základní myšlenka směřuje k požadavku, aby prvky společenské kultury byly zkoumány z hlediska funkcí, které určují stabilitu, rovnováhu daného systému, a člověku radí, jak se zachovat v zájmu „přežití“ a „přízpůsobení se“, přičemž „narušení rovnováhy“ a „disfunkčnost“ jsou považovány za jednání odchyloující se od normy.

Přijmout takovéto přístupy znamená zbavit se možnosti poznat skutečné příčiny toho či onoho společenského jevu a ukázat jejich podstatu v ekonomických vztazích společnosti, protože sama funkční analýza to vylučuje.

Sovětská autoři tento stav charakterizují jako: „... nadhodnocení normativního prvku ve společenském životě a podcenění významu konfliktů a rozporů, zdůrazňování sociálního konsensu, harmonické podstaty sociálních systémů, což se v podmínkách kapitalismu rovná vyhlašování třídní spolupráce a třídního smíru, a konečně neschopnosti vysvětlit sociální změnu“ [Kritika 1982 : 41].

Je samozřejmě možno namítnout, že „od dob Mertona“ prošel funkcionalismus určitou evolucí, ale zůstává skutečností, že jeho obecná konzervativní orientace, ospravedlňující kapitalistické zřízení a jeho způsoby života, se nezměnila. Nezměnil se zejména důraz na požadavek fungování a stability, který v podstatě vylučuje hledání zdrojů vývoje a „pochtivě ukrývá“ vše, co revolucionizuje život a myšlení.

Tato orientace je spojena s odklonem od analýzy reálných sociálních protikladů společnosti a odpovídá obecné ideologické orientaci pozitivistického myšlení vůbec.

G. M. Andrejevová ve svém rozboru současné buržoazní empirické sociologie říká, že *gnoseologicky je možno Mertona charakterizovat jako metafyzika*. V souvislosti s termínem „empirický zákon“, který s velkou frekvencí Merton používá, Andrejevová ukazuje, jak je tento termín rozporný, neboť v sobě nutně spojuje myšlenku empirického zobecnění (vykládanou jako formální třídění) a myšlenku zákona, tj. poznání podstaty.

Formální klasifikace, stejně jako statistická sumarizace, však samy o sobě podstatu neodhalují. Proto Mertonem definované empirické zobecnění — jako izolované tvrzení hromadící údaje o vztazích mezi dvěma nebo více proměnnými — nevede k odhalení podstaty. K tomu je třeba v racionálnosti abstrakce

odhalit to, co není dáno jen bezprostřední zkušeností, vydělit takové vlastnosti a vztahy zkoumaných předmětů a jevů, které určují jejich podstatu.

Stanovení jednotlivých prvků empirického zobecnění ještě neznamená, že byla odhalena podstata sledovaných jevů, představující kvalitativně nové, odlišné poznání. „Zobecnění — to je nejen výběr, ale i přeměna“, výstižně říká S. L. Rubinstein [1957].

Empirický zákon může být v nejlepším případě jen prvním krokem ve směru poznání podstaty, předpokladem, který se realizuje jen při přechodu od empirického k teoretickému vědění. Ale to je právě to, čemu se Merton brání, co odporuje metafyzickým koncepcím novopozitivistické gnozeologie.

Proto také celá koncepce teorií „střední úrovně“ je dítě, které se narodilo v mezích nadiktovaných obecnými pozitivistickými gnozeologickými směrnici [Andrejevová 1973 : 24].

Skutečnost, že vědecké zobecnění nemůže být ztotožněno se sebevětším výběrem empiricky zkoumaných znaků a jejich funkčními závislostmi, nutně vyvolává otázku, může-li být v rámci novopozitivistických přístupů dosažena nová kvalitativní změna a řešen přechod od empirické k teoretické etapě poznání.

G. M. Andrejevová v citované práci odpovídá záporně a ukazuje, že všechny tyto pokusy vytvořit hierarchii úrovní teoretického zobecnění mají pouze formální charakter [Andrejevová 1965 : 301]. Platí to i o pokusu R. Mertona.

Zvláštní význam ve společenskovědní teorii má otázka, *jaké prověřce budou podrobeny formulované poznatky*. Mertonovy přístupy i tady odpovídají duchu novopozitivistických principů verifikace. Správnost sociologických poznatků má být ověřována jen další sérií praktických empirických šetření. To de facto znamená, že jedna pravda sociologického poznání by měla být potvrzena, vyvrácena nebo upřesněna jen jinou pravdou sociologické verifikace, které supluje praktické ověření.

Ztotožnění i té sebevětší série výzkumných pokusů a sebedokonalejších procedur a technik terénního sběru informací se společenskou praxí je absurdní. Potřebného cíle však bylo dosaženo — Merton, podobně jako jiní funkcionalisté, se tak zbavuje toho nejnepříjemnějšího: společensko-historické praxe, která nutně zahrnuje i revoluční zápasy tříd a jejich výrobní činnost. Ta totiž jediná může sloužit prověřce nejen sociologických, ale všech společenskovědních zákonů a teorií.

Místo společensko-historické praxe je všemi pozitivisty v různých variantách prezentováno tvrzení, že pravda je v poznávání velkého množství subjektů a srovnávání stanovisek, jež jsou spojena s jejich bezprostřední zkušeností.

Pravda nikdy nebyla a nebude jen otázkou poznávání a porovnávání. Pro nás marxisty je pravda především „praktickou otázkou“ a *vyžaduje spojit „obecně globální“ (filozofické) poznatky o světě a jeho zákonitostech s osvojováním a s revoluční přeměnou tohoto světa*.

Je přirozené, že takovéto chápání a osvojování si světa některým autorům nevyhovuje. Je spojeno s řešením jeho třídní dichotomie a neoddelitelně vyžaduje zaujetí určitých sociálně politických pozic.

Merton je *představitelem „nazíravých pozic“*. Nezajímá ho materiální přetvářející činnost člověka ani společenské praxe, na jejímž základě se realizuje dialektika objektivního a subjektivního, materiálního a ideálního, přírodního a lidského.

My jsme přesvědčeni, že to jsou právě společenské aktivity, které člověku nejen otevírají svět, ale umožňují lidem tento svět poznávat, ovládnout a měnit. „... velkou předností marxistické teorie, jež ji povznáší nad jakoukoli filozofickou spekulaci, je skutečnost, že odhalila opravdové sepětí *obecného* jako

předmětné oblasti filozofie s člověkem, s jeho společenskopraktickou aktivitou“ [Iljičev 1983 : 368].

Cílem Mertonova pokusu o kodifikaci teorií středního dosahu není a nemůže být přispět k procesům, v nichž člověk sociální aktivitou radikálně mění praxi našeho života, ale „... pouze zlepšit, pouze zdokonalit prostředky poznání, které jsou schopné adekvátněji tuto praxi popsat“ [Andrejevová 1973 : 25].

Pokus, o němž Merton v úvodu své práce píše, že má být „generální opravou minulosti“, nemohl být úspěšným především proto, že je stavěn na „ideologické neutrálnosti funkcionalismu“. Merton nepřekonal metodologické potíže systému, vylučující hledání zdrojů vývoje. Je spjat s takovými ideologickými přístupy, které odvádějí od reálné, pravdivé analýzy sociálních protikladů, zejména třídních antagonismů společností. Svou koncepcí dobře posloužil těm, kteří zužují poznání jen na hranice potřeb a zájmů buržoazního světa. Překročit vymezené hranice nedokázal. Kritika těchto koncepcí, teorií a metod zjednodušujících, převraccujících a zkreslujících společenské poznání, patří nejen k tradicím marxismu, ale je i naší aktuální povinností a závazkem. Někteří autoři oprávněně dokazují, že „... nepokračovat v této tradici by znamenalo zpronevěřit se tomu, co bylo vždy v marxismu velmi podstatné a vydat se do značné míry na milost našim ideovým odpůrcům ...“ [Sedláček 1979 : 461].

I dnes, stejně jako v letech, kdy Lenin psal svůj *Materialismus a empirio-kriticismus*, zůstává Mertonova ideová „neutrálnost maskovaným lokajstvím těch, kteří nejsou nic jiného než učenými sluhý třidy kapitalistů“. Ani ve vztahu k celému dílu R. Mertona však nemůžeme přehlédnout, že „lidské poznání není [respektive nejde] přímou linií, nýbrž křivkou, jež se nekonečně přibližuje řadě kruhů, spirále ...“.

I tady se chce připomenout Leninovu hlubokou, poeticky vyjádřenou myšlenku, že poznání těchto učených lokajů má své gnozeologické kořeny, „... nevisí ve vzduchu; je nesporně hluchým květem, rostoucím na stromě živého, plodného, pravdivého, mohutného, všemohoucího, objektivního, absolutního lidského poznání“ [Lenin 1952 : 353].

Sledující strom živého, plodného, pravdivého, objektivního poznání, musíme se zabývat problémem (a po nás tak budou činit další a další autoři), jak zřetelněji oddělit inspirující myšlenky a „... pozitivní obsah, který strukturálně funkcionální analýza nepochybně má, obsah, který se využívá a může být ještě lépe využit v marxistické sociologii“ [Andrejevová 1973 : 30].

Mertonův pokus nemá velikost sociologické imaginace, kterou tak obdivujeme u Wrighta Millse. Nemá schopnost „... přecházet od nejosobnějších a nejvzdálenějších transformací k nejintimnějším rysům člověka a chápat souvislosti mezi nimi“ [Mills 1968 : 10].

Merton nemůže porozumět změnám, které se odehrávají v různých lokalitách našeho života a v mnoha osobních prostředích člověka, protože se nechce nebo neumí dostat nad ně.

Nést v sobě takovou imaginaci není žádnou módou. „Je to duchovní kvalita, která dramaticky slibuje možnost pochopit naše problémy ve vztahu k větším problémům společenským... je to právě ta kvalita, jejíž rozsáhlejší a dovednější využití slibuje, že všechny tyto vlohy — a mezi nimi lidský rozum — sehrají významnější roli v záležitostech lidstva.“ [Mills 1968 : 17]

Jestliže přijímáme iniciativu a ztotožňujeme se s potřebou vybudování speciálních sociologických teorií (sociologických teorií středního dosahu), pak koncepci tohoto požadavku stavíme na zcela jiných, diametrálně odlišných metodologických přístupech.

Každý stupeň teoretického zobecnění, tedy i takový, jakým jsou „kameny

střední vzdálenosti“, do sebe nutně vstřebává nejrozmanitější prvky „obecných teorií“, „všeobecných teoretických závěrů“, s takovou radikálností odmítaných R. Mertonem.

Žádné zkoumání „detailů“ a „parciálních problémů“ nelze vyjmout z politických zápasů doby, z rámce společnosti, kterou spoluvytváří. Rozdíl je samozřejmě v tom, že jedni sociologové tuto skutečnost veřejně uznávají, zatímco druzí dělají vše pro to, aby se nemuseli přiznat „k dědičnému hříchu“ své filozofické orientace, a vědomě švindlují.

Pohrdavě odhazovaná „vznešenost globálních souhrnů“ je skutečnou vznešeností tam, kde ji tvoří pravdivý, vědecký, filozofický výklad světa. *Je proto mnoho důvodů, proč budoucí vývoj sociologie nemůžeme stavět na koncepci R. Mertona.*

Jestliže chceme využít Mertonovy pokusy o vybudování teorií středního dosahu, je třeba postavit se na reálnou půdu dialektickomaterialistického výkladu světa společnosti, přírody a myšlení. A nejen to. Marxistická sociologická imaginace vychází z takové filozofické metodologie, která je schopna nejen vysvětlit různé úrovně konkrétního poznání, jakými mohou například být teorie středního dosahu, ale programově spojuje svá poznání se světovým názorem, s praktickými potřebami a úkoly socialistické společnosti. Syntéza dialektickomaterialistických interpretací je základem pro překonání omezenosti nových dílčích poznatků. I tady totiž platí, že „jednotlivé neexistuje jinak než v souvislosti, která vede k obecnému“ [V. I. Lenin].

K metodologickým předpokladům marxistické charakteristiky oborových sociologických disciplín

Dělba vědeckého poznání na makrooblasti a mikrooblasti není zcela běžná. Setkáváme se s ní však dnes nejen v přírodních vědách (např. ve fyzice, matematice, biologii atd.), ale také ve společenských disciplínách.

I sociologické poznání zasahuje rozdílné úrovně a vrstvy sociální problematiky. Ty nemohou být ve své příčinné situaci pravdivě analyzovány, pokud jsou posuzovány izolovaně od určujících determinant. Je to sice triviální, ale ve výzkumné práci nesnadno realizovatelný požadavek. Vyžaduje, aby žádná izolace „mikroobjektu“ nebyla na překážku jeho objasnění. Je to postulát metodologického přístupu, jehož meritornost nás nutí k neustálým pochybnostem o tom, co bylo, a k nikdy nekončícím úvahám o tom, co by mělo být v sociologickém poznání uděláno. Jedna věc je totiž správný metodologický požadavek, v němž se říká, že marxisticko-leninská sociologie se může úspěšně rozvíjet jen v jednotě různých úrovní sociologických teorií a metod výzkumů a poznání — tedy jako jednotný systém teorií — druhá věc je tento požadavek nejen vyhlásit, ale naplnit ve vlastní vědeckovýzkumné práci.

S těmito obtížemi jsou spojeny naše více či méně úspěšné pokusy o řešení problematiky vztahu mezi mikrosociologií a makrosociologií⁽¹⁾ a diskuse o problematice aplikovaných sociologií, konkrétních sociologií, speciálních sociologických disciplín, úsekových sociologií apod. S určitou benevolencí k přesnosti jsou tyto pojmy považovány za synonymní.

Ani v této otázce nemá žádný autor právo dělat arbitra. Pojem „sociologické teorie středního dosahu“ je adekvátním označením v tom smyslu, že v hierarchii obecnosti stojí mnohem níže než teoretické systémy, které v procesu poznání a odhalování obecnějších souvislostí nutně opouštějí oblast bezprostředních smyslových vjemů a empirických poznatků.

(1) K nejzajímavějším patří například vystoupení G. M. Andrejevové na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně [Viz Andrejevová 1971: 37—43].

Oprávněné námitky proti tomuto označení mohou být nejméně dvojího druhu. Termín sociologické teorie středního dosahu je úzce spjat s celou Mertonovou koncepcí. Pokud si neujasníme její slabiny, může imputovat, jak jsme si už ukázali, pro nás nepřijatelné přístupy. Druhá námitka je asi ještě aktuálnější. *Práce zabývající se problematikou některých oblastí sociálního života, spadající tedy v našem pojetí do teorií středního dosahu, bývají často koncipovány tak, že v nich nacházíme nejen konkrétní, ale i nejobecnější otázky dané problematiky.* [2]

V sovětské sociologické literatuře se nejčastěji používá termín „otraslevije“ — u nás překládaný jako „odvětvové sociologické disciplíny“. Je to termín přijatelný v tom smyslu, že postihuje předmět zkoumání, jímž se stávají různé obory, odvětví, úseky, oblasti našeho života. Je asi otázkou malého překladatelského citu, že termín „otrasl“, který je možno uvádět jako odvětví nebo jako obor, má v naší literatuře větší frekvenci jako „odvětví“, ačkoli se zdá, že překlad ve smyslu „obor“ by byl mnohem výstižnější.

Pojem „konkrétní sociologie“ považujeme za terminologicky nesprávný, protože jedna úroveň sociologické konkrétnosti může být „konkrétní“ nebo „nekonkrétní“ vždy k jiné více abstraktní nebo obecnější úrovni společenského poznání. Teoretické nemůže být stavěno do protikladu s konkrétním. Konkrétní není specifickou zvláštností ani empirického, ani teoretického. Sociologický pojmový aparát by měl respektovat spojení konkrétního a abstraktního, smyslového a racionálního, empirického a teoretického.

Nevýhodným se zdá i používání termínu „speciální sociologické teorie“. [3] Ve filozofické literatuře je dlouhodobě a s potřebnou hloubkou a šíří analyzována otázka vztahu filozofie a speciálních společenských nebo přírodních věd, vyplývající z celého systému marxisticko-leninského poznání [Marxisticko-leninská filozofie 1978; Spirkin 1971]. Již jsme si ukázali, že ve vztahu k filozofii považujeme sociologii za nejobecnější speciální vědu o společnosti. Námi uvedená a upřesňující diskuse, vztahující se svým významem nejen k terminologické problematice, by měla pokračovat. Nemůže být vedena tak, že předem bude nasazena uzda normativního postulování nějakého ideálního modelu. Jsme pro věcnou polemiku a výměnu názorů těch, kteří si uvědomují, jak aktuální je požadavek, aby v rámci dialektickomaterialistického chápání procesu poznání byla hlouběji rozpracována marxistická koncepce „sociologických teorií středního dosahu“.

Zdá se, že nepřijatelnějším označením pro danou rovinu sociologické obecnosti je pojem oborové sociologické disciplíny. Mnohé komplikace v diskusích na toto téma budou vznikat zejména proto, že jde o teorie, které ve vzájemně propojených rovinách posuzují:

— jednotlivé strukturní prvky naší společnosti, například město, vesnici, politiku, armádu, rodinu atd.;

— komplexy strukturních prvků určité oblasti našeho života [takovou oblastí je např. analýza sociálně třídní struktury, sociologické zkoumání životního způsobu atd.).

V prvním případě jde tedy spíše o věcné, v druhém o tematické vydělení.

Určitou pomůckou pro budoucí systematizace těchto teorií může být odpo-

(2) V československé sociologii to jsou například otázky životního způsobu [viz Filipcová — Filipec 1976], nebo oblast sociologie rodiny [viz například Bártová 1977; Šolcová 1976], nebo práce ze sociologie průmyslového podniku [Kohout 1976; Smola-Kolář-Holeček 1975: 296].

(3) Uvádíme toto stanovisko přesto, že autor ve svých dřívějších pracích nejednou používal pojmu speciální sociologické teorie.

věď na otázku, *jaká očekávání spojujeme s rozvojem oborových sociologických disciplín a co je charakterizuje.*

1. Oborové sociologické disciplíny svou obecností představují nejdůležitější vazby a interakce mezi systémem empirických a teoretických metod zkoumání. Jsou významným mezistupněm jednoty všech úrovní sociologického poznání, od nejnižšího k nejvyššímu.

2. Oborové sociologické disciplíny umožňují popsat a analyzovat vzájemně spojené subsystémy lidských aktivit a vztahů. Člověk se pohybuje v mnoha subsystémech, v nichž realizuje různé typy, varianty své činnosti a vztahů. Jiné například na pracovišti, v rodině, ve sportovním oddíle, ve styku s nadřízenými, mezi přáteli apod. Jestliže každý sociální systém má svou sociální strukturu, tak i každá část společnosti, určitý společenský subsystém, nutně má určitou relativně samostatnou společenskou substrukturu.

3. Oborové sociologické disciplíny umožňují analyzovat otázky a problémy, které jsou spojeny se sociální existencí individuálních osob, malých skupin i velkých sociálních agregátů a postavit je „do středu sociologického výzkumu a teorie“. Tato problematika, ve spojení s výzkumem změn sociální struktury, se stává jednou z nejvýznamnějších oblastí marxisticko-leninské sociologie.(4)

Vyžaduje nejen přesné vymezení specifik elementů, jež strukturu tvoří, ale i poznání charakteru jejich spojení a vzájemného působení, funkcí a cílů, které přijímají v dynamice společnosti.

4. Oborové sociologické disciplíny umožňují studium a poznání různých aspektů nadstavbové oblasti. Malé i velké sociální skupiny tvoří vědomé bytosti. Obsah jejich vědomí je vyjadřován v názorech, zájmech, znalostech atd. a uplatňuje svůj vliv na materiální i duchovní činnosti. Zpětná, aktivní role nadstavby hraje významnou roli ve strukturních změnách a v dynamice vývoje celé základny.

5. Oborové sociologické disciplíny mohou ukázat „funkčnost“ a „disfunkčnost“ různých institucí a sociálních organizací a v konkrétnosti své analýzy demonstrovat jejich stav, dynamický vývoj, stagnaci či regres.

6. Oborové sociologické disciplíny mohou být konkrétností a věcností svého poznání významným základem pro stanovení různých prognóz vývoje jednotlivých prvků nebo i komplexu strukturních prvků rozmanitých oblastí našeho života.

Nejdůležitější je dnes skutečnost, že nezávisle na našich výzvěch o potřebě teoreticky ujasnit a překlenout mezery mezi mikro- a makrosociologií a analyzovat rozštěpení různých úrovní a komponent sociologického teoretického systému, se rozvoj oborových sociologických disciplín („sociologických teorií středního dosahu“) stal výrazným faktem našeho života. Není asi zbytečné připomenout, že poznatky a zobecnění, která přinášejí, jsou často až s utilitární nedočkavostí vyžadovány různými stupni společenského řízení. Zpravidla velmi rychle zasahují do našeho života.

Možnosti jejich dalšího, hlubšího a systematického využívání jsou v nemalé míře závislé i na tom, jak bude pokračovat proces teoreticko-metodologického uchopení těchto relativně otevřených částí sociální reality. Především tady lidé vystupují jako aktivní, tvůrčí bytosti, vědomě přetvářející sociální svět a přírodu v zájmu svých potřeb a za pomoci společenských podmínek (institucí, organizací, kultury atd.) nutných k životu [Dobrijanov 1970].

Na tomto místě se nechceme zabývat otázkami vzájemných vztahů, jež se

(4) K této problematice viz například A. Fazik: *Sociologie skupin* [1979: 230–246].

utvářejí mezi základními subsystémy lidských aktivit.[5] Nejsou pouhým uplatněním fyzické a mentální energie, ale také vztahem mezi lidmi. V systému těchto aktivit a vztahů má subsystém materiální výroby určující úlohu. To však neznamená, že bychom nemohli a neměli v relativní nezávislosti analyzovat aktivní role ostatních subsystémů. „Z uznání, že jeden faktor je nejdůležitější a určující, ještě nevyplývá, že ostatní faktory jsou odsouzeny k totální nečinnosti“ [Dobrijanov 1970 : 7].

K popisu a k analýze aktivit a vztahů určitého systému a jeho podsystémů používáme pojmů „struktura“ a „funkce“. Ty nám umožňují provést kvalitativní analýzu jejich parametrů.

Již při několika jiných příležitostech jsme se pokoušeli naznačit, co všechno umocňuje potřebu probíjet jednoznačnou teoreticko-metodologickou orientaci těchto otázek [Sirácky—Rychtařík 1976,, Rychtařík 1973: 477—482; Rychtařík 1978 : 27—41].

Vzhledem k závažnosti dané problematiky nepovažujeme za zbytečné zopakovat, *jaká metodologická hlediska vystupují v marxistické charakteristice oborových sociologických disciplín* výrazně do popředí.

1. Oborová sociologická disciplína zkoumá určitou relativně uzavřenou část sociální reality. Zkoumaný objekt by neměl být analyzován „vůbec“, ale jako „součást“, jako „člen“ určitého sociálního celku. Existuje totiž nejen podstatná závislost části na celku, ale i větší či menší působení části na celek.

2. V procesu poznání mění oborová sociologická disciplína úroveň konkrétnosti a detailnosti, v němž je ta která problematika analyzována. Neobejde se proto bez konkrétní výzkumné základny. Sepětí teorie s praxí je tu velmi úzké, zpravidla bezprostřední a trvalé, nejčastěji v rovině sociotechnických požadavků.

3. Vlastní teoretický systém oborové disciplíny není vyčerpán aplikací nebo aplikovatelností výsledků konkrétních sociologických šetření. Tento systém je určitým stupněm poznání a v některých svých částech má i širší, obecnější společenskou platnost. Proto někteří autoři píší o ambivalentní pozici oborových sociologií „... na jedné straně si nemohou činit nároky na formulace nejvyššího stupně zobecnění a musí se dovolávat konkrétních věd, na druhé straně zase ve spojení s obecnou sociologickou teorií mohou speciální teorie vnést do zkoumání průmyslu, vesnice, rodiny, kultury, náboženství, politických stran nebo armády velmi obecná teoretická východiska“ [Wiatr 1964].

4. Mezi oborovými sociologickými disciplínami a disciplínami přírodně technického charakteru se vytváří zpravidla úzká návaznost. To je dáno tím, že

(5) Například bulharští sociologové provádějící klasifikaci těchto subsystémů vycházejí ze skutečnosti, že a) práce je první, věčnou a přirozenou podmínkou lidského života, b) dělba lidské práce, jakkoliv komplexní, tvoří ještě organický systém života (tzn. systém rozmnožující a schopný vlastního vývoje...).

Lidé musí

1. vyrábět materiální statky. tzn. *mít materiální výrobu*;
2. vytvářet duchovní hodnoty: zvyky, normy, víru, umění atd., tedy *mít duchovní reprodukci nebo duchovní kulturu*;
3. vykonávat činnosti pro biologickou a sociální produkci a reprodukci nových generací lidí prostřednictvím plození a různých forem socializace, tedy *mít lidskou reprodukci*;
4. vyměňovat informace, tzn. *mít komunikace*;
5. vytvářet různé formy a instituce sociální organizace a regulovat a ovládat jejich činnost, organizace a vztahy, tzn. *mít organizaci a vládu*.

Tyto základní typy lidských činností tvoří primární, nejobecnější a nejabstraktnější úroveň sociologické diferenciaci a *jsou nazývány sociologickou strukturou společnosti*. (K této problematice viz citované vystoupení V. Dobrijanova.)

každá disciplína se ze svých hledisek zabývá určitou omezenou oblastí zkoumané reality.

Soudíme, že jen za těchto metodologických předpokladů lze diferenciaci sociologie a rozvoj oborových sociologických disciplín charakterizovat jako progresivní proces umožňující a) prohloubit společenskovední poznání, b) naplnit požadavek jeho užšího spojení s potřebami praxe.

Tento proces má samozřejmě i svá „nebezpečí“. Představují je tendence, v nichž se někteří autoři, spíše ve své spontánnosti a entuziasmu než v racionálně cílevědomého zaměření, snaží posuzovat svůj předmět „sám o sobě“, bez ohledu na jeho skutečný kontext. Tak vlastně nerespektují potřebu zařazení zkoumaného jevu do širších, kauzálních souvislostí. A nejen to. Růstu a rozvoji oborových sociologických disciplín musí odpovídat i úměrný růst a rozvoj sjednocující teoretické, metodologické báze principů materialistického pojetí dějin. Ztráta zájmu o souvislosti celospolečenské problematiky je cestou, která ani v sociologii nevede jinam než na pěšiny úzkého provincialismu.

Pěstovat oborovou sociologickou disciplínu neznamená rezignovat na obecně teoretické postuláty marxismu-leninismu. Naopak, diferenciaci sociologického poznání musí být spojována se zvýrazněním globální teoretické koncepce.

Tak jako nemůžeme opomenout společenskovední poznání, jež formulovalo postupy a cíle snažení v minulosti, tak nelze ani opomíjet poznání dynamiky daného stavu výroby a společenských vztahů. Proto se socialistická společnost, cílevědomě usilující o poznání a rozvoj sociálního světa lidí, neobejde bez znalostí specifických stránek a oblastí sociální problematiky.

Z hlediska všech těchto skutečností mají oborové sociologické disciplíny („sociologická teorie středního dosahu“) své významné místo v systematizované struktuře teorií různé obecnosti sociologického poznání.

Literatura

- The American Journal of Sociology*. Volume LXIII, No. 1, July 1957.
- Andrejevová, G. M.: O problematice vztahu mezi makrosociologií a mikrosociologií. Sociologický časopis 1971, č. 1.
- Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*. Moskva, Mysl' 1965.
- Andrejevová, G. M.: Vývoj metodologických základů soudobé buržoazní sociologie. Sociologický časopis 1973, č. 1.
- Andrejevová, G. M. — Nikitin, J. P.: *Metoda vysvětlení v sociologii*. Sociologie v SSSR. Praha, Svoboda 1967.
- Bártová, E.: *Postavení a sociální participace ženy v různých sociálně ekonomických systémech*. Praha, Horizont 1977.
- Blumin, I. G.: *Kritika buržoazní politické ekonomie*. Moskva, Mysl' 1962.
- Dějiny buržoazní sociologie 19. a začátku 20. století*. Praha, Svoboda 1982.
- Dobrijanov, V.: *Překlenutí propasti mezi mikro- a makrosociologií*. Rukopis nepublikovaného vystupení u kulatého stolu na 7. Světovém sociologickém kongresu ve Varně 14.–19. září 1970.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Iljičev, L.: *Světónázorová metodologická funkce materialistické dialektiky*. Společenské vědy v SSSR, č. 4.
- Katriak, M.: *Metódy a techniky sociologického výskumu*. Bratislava, Veda 1975.
- Kohout, J.: *Sociální analýza a řízení socialistického podniku*. Praha, Práce 1976.
- Kritika současné buržoazní teoretické sociologie*. Praha, Svoboda 1982.
- Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Kritické poznámky k jedné reakci filozofii. Praha, Svoboda 1952.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1952.
- Marxisticko-leninská filozofie*. Praha, Svoboda 1978.
- Merton, R.: *Social Theory and Social Structure*. Revised and Enlarged Edition. London, Glencoe, The Free Press 1957.
- Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*. Praha, Mladá fronta 1968.
- Rubinstein, S. L.: *Posobije i soznaniye*. Moskva, Mysl' 1957.

- Rychtařík, K.: *Dialektická jednota empirického a teoretického poznání v marxistické sociologii*. In: *Věda a ideologie*. Sborník prací. Praha, Svoboda 1975.
- Rychtařík, K.: *Dialektika faktů a verifikace soudů*. Sociologický časopis 1977, č. 2.
- Rychtařík, K.: *Marxova koncepce společnosti jako systému vztahů a její význam pro rozvoj sociologických teorií středního dosahu*. Sociologický časopis 1973, č. 5.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Sedláček, J.: *Soudobý marxistický sociolog a dějiny buržoazní sociologie*. Sociologický časopis 1979, č. 5.
- Sirácký, A. — Rychtařík, K.: *Sociológia myslenia a činu*. Bratislava, Pravda 1976.
- Smola, S. — Kolář, J. — Holeček, L.: *Organizace řízení v podnikové praxi*. Praha, Svoboda 1975.
- Spirkin, A. G.: *Učebnice marxistické filozofie*. Praha, Svoboda 1971.
- Šolcová, M.: *Rodina a její funkce v socialistické společnosti*. Praha, Svoboda 1976.
- Wiatr, J. J.: *Sociologia Wojska*. Warszawa, PWN 1964.
- Zich, F. a kol.: *Co víte o současné sociologii*. Praha, Horizont 1979.

Резюме

K. Rychtařík: Какова методология, таково социологическое познание

В данном материале, представляющем продолжение очерка из прошлого номера журнала «Социологии часопис» «Попытка Мертонса осуществить 'новый синтез' эмпирии и теории. Концепция теорий среднего охвата», мы также вынуждены констатировать, что концепции Мертонса исходят не только из определенной теоретико-методологической ориентации, а являются, прежде всего, отражением социальных потребностей определенных политических сил общества.

Методология и здесь предопределяет результаты социологической работы в нескольких плоскостях. От нее зависит общий характер научно-исследовательского процесса, то, каким будет выбор изучаемых проблем и фактов, включение анализируемых фактов в определяющие зависимости. Какова методология, таковы не только социологические исследования, таковы и результаты социологического познания. Какова методология, такова и наука.

Если мы намерены проявить инициативу и считаем необходимым создать специальные социологические теории (социологические теории среднего охвата), то концепцию такого требования мы строим на совершенно других, диаметрально противоположных методологических подходах. Ее нельзя строить на концепции Р. Мертонса.

Методологические аспекты выступают выразительно на передний план в марксистской характеристике отраслевых социологических дисциплин. Развивать отраслевую социологическую дисциплину — это не значит отказываться от общих теоретических постулатов марксизма-ленинизма. Дифференциация социологического познания должна сочетаться с акцентированием глобальной теоретической концепции.

Summary

K. Rychtařík: Like Methodology, Like Sociological Cognition

Even this material, being a continuation of the paper published in the last issue of the Sociological Review (Merton's Attempt to Work Out a „New Synthesis“ of Empiry and Theory. Conception of Middle-range Theories), is of course based on the presumption that Merton's conceptions are not only the outcome of a particular theoretico-methodological orientation but are, in the first place, the reflection of the social needs of certain political forces of the society.

Even here methodology predetermines the results of sociological work on manifold levels. It decisively affects the general character of the research process, the selection of problems and facts to be examined, the classing of analyzed facts into determining correlations. Like methodology, like sociological research and its results. Like methodology, like science.

If we accept the initiative and identify ourselves with the necessity to elaborate special sociological theories (sociological middle-range theories), we base the conception of this postulate on entirely different, diametrically unlike methodological approaches. R. Merton's conception has no chance of representing its adequate basis.

Methodological aspects are playing a role of paramount importance in the Marxist characterization of sociological branch disciplines. The development of a sociological branch discipline by no means implies the necessity to relinquish the general theoretical postulates of Marxism-Leninism. The differentiation of sociological knowledge must go hand in hand with a more pronounced emphasis imparted to the global theoretical conception.

Členění společenských zákonů není zatím v marxistické literatuře jednoznačně vyřešeno. Hlediska jejich kategorizace se často překrývají a dokazují tak konečnou faktickou obtížnost klasifikace. Vyplyvá to již z faktu jejich vzájemné systémové souvislosti a prolínání v rovině reálného působení v konkrétních činnostech lidí. Zákony nepůsobí izolovaně, ale vytvářejí složitý mechanismus působení. Proto je nutné analyzovat jejich souvislosti a stanovit vědecká kritéria jejich objektivního rozlišování.

V marxistické filozofické literatuře je kategorie zákona často diskutována. Za svého druhu reprezentativní práce v tomto ohledu je možno pokládat práci G. J. Glezermana *Zákony společenského vývoje, jejich charakter a využívání* [1982], a A. K. Uledova *Sociologičeskie zakony* [1975]. Jsou relativně ucelenými monografickými studiemi, které shrnují poznatky o společenských zákonech, diskutují problémy a navrhují jejich řešení. Také práce dalších sovětských autorů jsou pro poznání problematiky zákona podnětné.

U nás je problematika společenských zákonů rozebírána převážně v metodologické literatuře [zejména u Černíka [1977], Čížka [1974], Filkorna [1960] a dalších].

Již v názvech publikací zabývajících se společenskými zákony můžeme nalézt určitá hlediska klasifikace. Tak A. K. Uledov hovoří o sociologických zákonech, jiné práce o ekonomických zákonech apod. Existují další hlediska klasifikace: podle stupně obecnosti, zákony dynamické, statické, zákony struktury, fungování atd. V dílech klasiků marxismu-leninismu nacházíme rovněž různá označení zákonů. Hovoří se o zákonech dějin, společenských, sociálních, ekonomických zákonech. Pojem sociologické zákony K. Marx a B. Engels nepoužívali. Tento pojem se v marxistické literatuře rozšířil až v padesátých letech tohoto století v souvislosti s vymezováním předmětu marxistické sociologie.

Kde hledat objektivní kritéria klasifikace společenských zákonů? A. K. Uledov se problematikou klasifikace společenských zákonů zabývá v samostatné kapitole uvedené práce. Lze z ní vyvodit následující hlediska klasifikace:

- působení zákona v určitém sociálním celku, relativně samostatném celostátním sociálním systému (obecné, specifické zákony);
- působení zákona v určité relativně samostatné oblasti. sféře společnosti (zákony ekonomické, politické, psychologické, sociologické apod.);
- časová platnost zákona (obecné zákony historického procesu, konkrétně historicky platné);
- hledisko postihující aspekt sociálního pohybu (zákony vývoje, fungování, struktury);
- forma projevu (dynamické, statické zákony).

Překrývání uvedených hledisek je zřejmé, svědčí o nejednoznačnosti zákonů plynoucí z komplexnosti objektivních vztahů, jež vyjadřují.

Nejméně sporné, pokud jde o kritérium, se jeví členění zákonů podle stupně obecnosti. G. J. Glezerman rozlišuje obecné a specifické zákony. Jejich působnost, jak zdůrazňuje, se vzájemně prolétá a doplňuje. Specifické zákony se

týkají jednotlivých sfér života společnosti, „ale i různých společenských organizací a institucí“ [Glezerman 1982 : 30]. A. K. Uledov rozlišuje zákony podle stupně obecnosti, zákony všeobecné, obecné a specifické. Všeobecnými jsou zákony materialistické dialektiky, obecné fungují ve všech nebo v některých společensko-ekonomických formacích a specifické v rámci jedné formace [tamtéž s. 123].

Klasifikace zákonů podle stupně obecnosti vychází z rozsahu platnosti zákona v závislosti na čase a prostoru. Označení obecný a specifický zákon je však relativní. Závisí na reálném objektu (celku), na němž se vztahuje. Je-li tímto objektem veškerá hmota, pak obecné zákony tohoto celku jsou nejobecnějšími zákony také všech celků nižšího řádu. Jde-li o relativně samostatný celek nižšího řádu, například konkrétní společenský systém, pak obecný zákon tohoto systému (platný pro celý tento systém) může být ve vztahu k celkům vyššího řádu zákonem specifickým. Členění společenských zákonů na obecné a specifické je — zvláště v rovině skupiny specifických zákonů — pro praktický účel v oblasti sociologického bádání dosti hrubé. Specifické zákony vztahuje A. K. Uledov k zákonům platným jen v rámci formace. V sociologickém bádání (ale i v jiných vědách) se však setkáváme se zákony, které vyjadřují vztahy platné jen v určitých sociálních systémech. Například některé zákony rozvoje a fungování mládežnických pracovních kolektivů. Jejich platnost je omezena podmínkami plynoucími z věkové struktury kolektivu, neplatí pro jiné pracovní kolektivy. Dále například existují specifické zákony rozvoje a změny jednotlivých tříd, platné jen pro určitou třídu v daném časovém období atd.

Z toho je zřejmé, že označení specifické zákony se vztahuje i na zákony relativně samostatně existujících sociálních celků. Vzniká otázka, jak tyto zákony označit a zařadit podle kritéria obecnosti zákonů. Pro přesnější rozlišení společenských zákonů podle hlediska obecnosti je třeba zřejmě sledovat rozsah jejich platnosti v prostoru a čase. Vědecký zákon jako subjektivní odraz objektivních vztahů ve vědomí vzniká abstrahováním od určitých podmínek, jež ovlivňují tyto vztahy. Čím vyšší stupeň abstrakce (samozřejmě smysluplné a zdůvodněné), tím hlouběji pronikáme k podstatě existence objektu, procesu. Abstrahováním od počátečních podmínek jevů získáme „podstatný jev“ — zákon jevu. Odhlážením od modifikačních podmínek docházíme k „podstatnému vztahu“, čemuž odpovídá idealizační zákon. Teprve další abstrakcí poznáme imanentní zákon konkrétních celků, který je rozporným vztahem jejich podstaty [Černík 1977 : 101]. Toto členění zákonů sleduje hledisko proniknutí k podstatě existence a vývoje reálných celků. Jde tedy o hledisko gnozeologické, jež se nekryje s členěním zákonů podle stupně obecnosti. Každý z obecných či specifických zákonů je v daném čase poznán na různé úrovni. Je však zřejmě pravda, že identifikace zákonů jako nejobecnějších a obecných je možná jen při vysokém stupni abstrakce, tedy při jejich vymezení jako imanentních.

Pokusme se nyní blíže charakterizovat společenské zákony podle stupně obecnosti s použitím hlediska jejich platnosti v prostoru a čase.

Nejobecnější zákony (univerzální)

platí všude a vždy, projevují se ve všech objektech reálného světa. Jedná se o zákony materialistické dialektiky, platné pro všechny formy pohybu hmoty.

Nejobecnější společenské zákony (obecně historické)

platí vždy a všude pro sociální formu pohybu hmoty. Jde o zákony specifické pro jakýkoli projev života lidí. Zahrnují například zákony určující úlohu bytí

ve vztahu k vědomí, určující úlohu základny ve vztahu k nadstavbě apod. Jde tedy o aplikaci (správněji projevy) zákonů materialistické dialektiky na sociální formu pohybu hmoty. Patří sem patrně i další zákony, jež ve své podstatě postihují podmínky existence lidstva. Například „zákon nutnosti výroby materiálních prostředků“, „zákon nutnosti organizace společnosti“, „zákon minima výdaje sil při maximu užitku (ekonomie času)“, „zákony nutnosti poznání“ apod.

Obecné celospolečenské zákony (konkrétně historicky platné)

platí všude, pro celou společnost, pro všechny společenské celky, ale ne vždy. Jejich platnost je časově limitována. Patří sem například zákon třídního boje, zákon sociální revoluce jako formy řešení antagonistických sociálních rozporů, zákon nadhodnoty, zákon hegemonie dělnické třídy v etapě přechodu lidstva od kapitalismu ke komunismu. Patří sem i některé další zákony, jako například zákon byrokratizace a fungování institucí, zákony vztahu formálních a neformálních struktur apod.

Parciální společenské zákony

jsou platné jen pro určité společenské celky nebo oblasti společenského života, ale časově platí vždy. Jde o zákony sociálních celků, jež existují jako relativně samostatné systémy neustále, časově neomezeně. Jde například o oblast ekonomických zákonů. Dále většinou o zákony demograficky (biosociálně) určených celků, jako jsou sociální skupina mládeže, v jejímž rámci fungují složité zákony socializace, jež jsou ve své podstatě trvalé, ale proměnlivé ve formě v závislosti na ostatních podmínkách života společnosti; rodina jako biologickoreprodukční jednotka; komunita chápáná jako sociosféra apod. Jde o zákony, jež jsou z hlediska času vždy platné, přítomné, platí však jen v určitých celcích.

Parciální společenské zákony platné pro určitou třídu (soubor) sociálních celků

jsou platné jen pro určité sociální celky, které existují jako relativně samostatné (odlišitelné) a časově limitované (dočasné). Jde o zákony existence, vývoje, fungování celostátních sociálních systémů, o jejich „vnitřní“ zákony. Tyto zákony postihují podobnost, shodnost vztahů mezi elementy těchto celků, jejich vývoj, změnu. Například zákony formování pracovních skupin, etapy jejich zrání, zákony institucionalizace celků apod.

Specifické zákony

jsou podle našeho soudu platné jen pro jednotlivé celky, chápáné jako samostatné a časově limitované systémy. Jde o zákony vztahující se na vnitřní vztahy mezi prvky, na vztahy prvků k celku, opakování výkonu (činností) a kumulace efektů. Tyto zákony vymezují specifiku a určují, definují celek. V sociologickém zkoumání mají zpravidla podobu „empirických zákonů (zákonů empirické roviny poznání)“. Vyjadřují fakt existence vztahů mezi určitými elementy, popřípadě mezi vlastnostmi těchto elementů (jsou základní „konstrukcí“ existence celku).

Toto rozlišení společenských zákonů blíže vystihuje stupeň jejich působnosti a vzájemný vztah. Z hlediska mechanismu působení zákonů zde obecně samozřejmě platí, že nejobecnější a obecné zákony působí současně v parciálních i specifických zákonech. Dále, že každý relativně samostatný sociální celek má svoji vnitřní strukturu vyjádřenou specifickými zákony celku.

V souvislosti s diskusí o dělení zákonů podle stupně obecnosti je třeba si všimnout častého rozlišování vědeckých zákonů na *teoretické* a *empirické*.

Toto rozlišování je však relativní. V dialektickomaterialistické metodologii není chápán vztah teoretické a empirické úrovně poznání jako protikladný, nestojí proti sobě. Teorie a empirie se vzájemně doplňují. „Teorie je základní formou vývoje soudobé vědy, a to proto, že teoretické myšlení jde hlouběji než pouhé empirické poznatky, odhaluje zákony objektivní skutečnosti“ [Čížek 1974 : 16]. Přitom v každé vědě existují jak empirické, tak teoretické poznatky. Empirické poznatky vytvářejí základ, východisko poznání. Proto v rámci každé vědy zpravidla jsou rozlišitelné empirické (rozumí se zákony empirické roviny poznání) a teoretické zákony, vyjádřené specifickým, odlišným způsobem. Empirické poznatky, včetně empirických zákonů, vyjadřují určitý stupeň poznatků, opírají se zpravidla o empirické fakty. Ty jsou zpravidla zpracovávány tříděním, klasifikací a poté komparovány na úrovni statistických tříd. Vytvářejí předpoklady pro formulace jednoduchých tvrzení o vzájemné souvislosti, popřípadě závislosti, která mají podobu empirických zákonů. Teprve v dalším postupu, tj. další konkretizaci a následnou abstrakcí vyššího stupně (konkretizací na větším množství případů, abstrakcí od dalších stránek jevu) dochází věda k teoretickým zákonům. Problematikou vztahu teorie a empirie v sociologickém poznání jsme se zabývali jinde [Zich 1976]. Rozlišování zákonů na teoretické a empirické postihuje stupeň poznání objektivních zákonů. Úroveň empirických zákonů má charakter „zákona jevu“ (faktuálního zákona), jak jej vymezuje V. Černík. V sociologických výzkumech se s empirickými zákony setkáváme velmi často. Jsou to vlastně výsledky zkoumání, tvrzení o souvislostech mezi vlastnostmi sociálních objektů. Tyto empirické zákony musí být dále analyzovány a již zmíněným postupem konkretizace prvotních abstrakcí dále zobecňovány. Z uvedeného je zřejmé, že nejobecnější a obecné zákony vědy, jak byly výše uvedeny, jsou teoretickými zákony, jejich objektivní základ, objektivní zákony nemohou být postiženy, vyjádřeny empirickým zákonem ani souborem těchto zákonů, ale jen abstrakcí, tj. určením podstatného v jejich obsahu. Naproti tomu speciální zákony izolovaných celků mohou mít i podobu empirických zákonů. Teoretické zákony se tedy kryjí s obecnými, mají charakter imanentních zákonů, vyjadřujících vztahy mezi podstatami objektů [Černík 1977 : 101].

Hledisko obecnosti umožňuje určit rozsah a časovou platnost vědeckých zákonů. Nepostihuje však vlastní obsah vztahů mezi jevy, objekty atd., které zobrazuje. Konstatuje jen, že určitý zákon vyjadřuje takové vztahy, které platí pro určité objekty, celky, třídy celků atd. v určitém čase. Proto k objasnění klasifikace společenských zákonů je nezbytné dále zavést hledisko posuzující obsah vztahů, jež daný zákon zobecňuje. Co tvoří obsah vztahu mezi určitými sociálními jevy? Z hlediska obecného zákona materialistické dialektiky všechny jevy hmotného světa vzájemně souvisejí, vzájemně se složitým způsobem ovlivňují. Tato souvislost má ovšem různý charakter. Některé jevy spolu souvisejí bezprostředně, jiné zprostředkovaně — prostřednictvím různých „přechodných článků“. Obsah společenských vztahů je dán způsobem vzájemného působení sociálních objektů (jevů). Sociální jevy (možno je chápat jako subsystemy sociálního procesu) se vzájemně ovlivňují různým způsobem, s různou intenzitou. Jsou-li v bezprostředním kontaktu, tj. není-li jejich vztah zprostředkován dalším jevem (předmětem), vždy se tento kontakt projevuje určitým účinkem. Může jím být například změna vlastností, struktury, formy atd. V sociálních procesech je tento bezprostřední (přímý) kontakt možný fakticky jen na úrovni vzájemného styku lidí (respektive dvojice lidí). Jakýkoli kontakt složitějších sociálních celků, skupin či jiných subsystémů je již do té či oné míry zprostředkovaný. Děje se tak prostřednictvím činností lidí, vzájemné působení sociálních celků je pak dáno kumulací efektů jednotlivých čin-

ností. (Efektem určité činnosti může být změna činností určitého subsystému — například v důsledku řídicího rozhodnutí apod.) Způsob vzájemného působení společenských objektů — obsah jejich vztahů — je tedy velmi složitý. Je možné a vhodné proto rozlišovat společenské zákony z hlediska intenzity vzájemného působení společenských jevů, jež zobrazují.

Nejnižší stupeň intenzity vzájemného působení zobrazují zřejmě *zákony struktury*. Vyjadřují explicitně jen kvantitativní míru (stránku) pohybu, jsou výrazem pro relativně klidové uspořádání vztahů. Jde tedy o zákony, které *konstatují* rozdílnost, shodnost, celistvost, uspořádanost, strukturu apod. určitého celku, nevyjadřují však fakt, že jednotlivé části struktury na sebe vzájemně působí, jsou na sobě závislé apod. Nejde zde o zákony pohybu, vzájemného působení rozporných vztahů mezi sociálními celky, jež zobrazují procesy, které vedou k vytvoření určitých struktur uvnitř těchto celků i mezi nimi. Zákony procesů evidentně zahrnují vysokou úroveň intenzity vzájemného působení. Zákony struktury jsou naopak zákony vypovídající o rozlišování a uspořádání a kryjí se do značné míry se zákony klasifikačními [Filkorn 1960: 286], s tím rozdílem ovšem, že v gnozeologii jsou klasifikační zákony chápány jako metoda umožňující posoudit podobnost libovolné množiny jevů. Sociální zákony struktury je možno chápat jako zákony identifikace relativně samostatných sociálních subsystémů. Zákon struktury konstatuje existenci těchto subsystémů (prvků) a jejich vzájemný vztah. Zákony struktury jsou důležitým východiskem pro další zkoumání vzájemných vztahů mezi sociálními jevy.

Zákony struktury vyjadřují také prosté změny (nikoliv jejich příčiny), k nimž v uspořádaném sociálním systému dochází. Registrují jejich pravidelnost, míru opakovatelnosti, dále změnu proporcí ve výskytu jevů, v jejich vzájemné konstelaci, popřípadě změny v konstelaci subsystémů. K jejich vyjádření je většinou používáno statistických metod.

Například růst počtu diváků sledujících pořady vážné hudby v televizi je zákonem struktury. Vypovídá o změně proporcí v určité třídě jevů, nevypovídá však nic o příčinách této změny. Současně jde, jak je zřejmé, o jevový, empirický zákon ve výše uvedeném smyslu.

Vyšší míru intenzity vzájemného působení objektů zobrazují *zákony fungování*. Činnosti lidí, v nichž a jejichž prostřednictvím se projevují společenské zákony, jsou také aktivní stránkou vztahů mezi prvky struktury jakéhokoli sociálního systému. Existují vztahy mezi různými podsystémy sociálního procesu [například mezi pospolitostí a jí odpovídající institucí (organizací) atd.], ale tyto vztahy se uskutečňují jen prostřednictvím činností. Proto je možné při posuzování zákona vyjít právě z činností jeho reálných prostředků vzájemného působení, v němž jsou činnosti lidí nástrojem pohybu, produkce, změny atd., aniž by však došlo k zásadní změně kvality systému jako celku. Zákony fungování v průmyslovém podniku například vyjadřují úlohu činností, jež vedou k plnění výrobních úkolů, produkci, při zachování relativní stability organizace a formálních vztahů. Vyjadřují současně funkce jednotlivých strukturních částí ve vztahu k sobě navzájem a ve vztahu k celku, především z hlediska optimalizace dosahování cílů.

Je zřejmé, že tyto zákony abstrahují od těch změn, které jsou v každé činnosti v té či oné míře obsaženy a které v souladu s působením zákona změny kvantity v kvalitu v konkrétních podmínkách procesu vedou k rozporům a dále k dílčí či zásadní kvalitativní změně celku. Zákony fungování abstrahují tedy od vývojových procesualních změn.

Zákony fungování jsou různého stupně obecnosti. Fakticky i nejobecnější zákony společenského pohybu mohou být formulovány jako funkční. Vyjadřují jen určitý aspekt pohybu ve vzájemných vztazích mezi prvky systému. A. K.

Uledov v této souvislosti uvádí, že například zákon o vztahu základny a nadstavby vyjadřuje jednak vztahy mezi důležitými prvky struktury společnosti, jednak vzájemnou závislost základny a nadstavby v tom smyslu, že jedno slouží druhému, a konečně vyjadřuje i závislost změny nadstavby na změnách základny [Uledov 1975 : 148—159].

Zákony fungování jsou vázány na strukturu sociálních celků, na jejich organizační uspořádání. Vyjadřují, jak bylo uvedeno, činnost určitého elementu ve vztahu k dalším elementům a k celku. Z hlediska analýzy konkrétních sociálních systémů je proto výhodné vycházet ze struktury a sledovat chování jednotlivých částí. Tato analýza je nazývána strukturně funkční a zabývá se úlohou relativně klidových elementů v pohybu v rámci určitého celku. Výsledky konkrétního strukturně funkčního zkoumání v oblasti společenských věd vedly k odhalení řady obecných zákonů fungování, jež jsou důležité pro pochopení „vnitřního“ pohybu systémů a vztahů v jejich organizaci i v působení systému jako celku na své okolí. Patří sem například zákony vyjadřující antinomií institucí, zákony byrokratizace jejich organizace apod. M. I. Setrov uvádí základní principy organizace systémů, které podle našeho soudu jsou fakticky zákony fungování. Je to princip slučitelnosti prvků organizace, aktualizace funkcí prvků, koncentrace a podřízení funkcí, stabilizace funkcí a odstraňování disfunkcí elementů [Setrov 1972 : 26 an.].

V rámci buržoazní sociologie se na základě strukturně funkčního přístupu osvětlování vztahů a pohybu v systémech vyvinuly samostatné teoretické koncepce. Strukturní funkcionalismus, jehož protagonistou je T. Parsons, se vyznačuje redukcí společenského pohybu jen na jeho funkcionální aspekt. Nerespektováním vývojového aspektu je popírán historismus ve společnosti, a tím i úloha jejích podstatných elementů, což vede v současné době k popírání historické úlohy dělnické třídy, nutnosti revoluce atd. Strukturní funkcionalismus tak v soudobém světě plní apologetickou, reakční úlohu.

Poznání zákonů fungování představuje významnou možnost optimalizace řídicích procesů. Jejich využíváním je možné přiměřeně účinně regulovat společenské vztahy, jak se o to snaží vládnoucí subjekty buržoazních států. Poznání a využívání zákonů fungování však neruší působení zákonů vývojových. Ve svých důsledcích vede využívání znalostí funkcionálních zákonů k dílčímu řešení některých aspektů rozporů kapitalismu, ale neumožňuje poznat ani řešit jejich podstatu. Základní rozpory této společnosti se dále vyhrocují.

Při zkoumání zákonů fungování sociálních celků v socialistických podmínkách je důležité respektovat skutečnost, že fungování a vývoj jsou různé aspekty působení obecných společenských zákonů, které nemohou být od sebe mechanicky oddělovány. Je však možné — při respektování jejich vzájemné dialektické souvislosti — zkoumat zákony fungování a využívat je k řízení procesů probíhajících v socialistickém společenském systému. Podle našeho soudu je této otázce v naší společenské vědě i v praxi věnována dosud malá pozornost.

Nejvyšší míru intenzity vzájemného působení objektů v sociálním systému vyjadřují *zákony dynamické, vývojové*, které pronikají nejhlouběji k vzájemným vztahům. Zatímco zákony struktury a fungování postihují relativní klidovost a diskontinuitu v sociálních procesech, zákony vývojové vyjadřují její kontinuitu. Jestliže univerzální souvislost všech jevů je předpokladem uznání jejich determinismu, pak dynamické (vývojové) zákony vědy postihují tuto determinaci v nejintenzivnější podobě. Objektivním vývojovým zákonem v pravém slova smyslu je zákon, který reguluje (postihuje) proces vzniku, existence a zániku celku. Takový zákon se nazývá zákonem historickým.

Vývojové zákony, s nimiž se ve vědě setkáváme, mají rozdílný stupeň co do komplexnosti postižení objektivních vývojových zákonů (zákonitostí). Jde o to, že deterministické „vyplývání“ určitých jevů z druhých není zvláště v oblasti společenského pohybu hmoty jednoznačné. „Determinismus není totožný s uznáním jednoznačné závislosti jedněch jevů na druhých, vyjádřené dynamickými zákony, ale zahrnuje i pravděpodobnostní spojitosti, vyjadřované statistickými zákony“ [Glezerman 1982 : 46]. V oblasti společenských jevů jde o vzájemně zprostředkované působení. Proto také nelze jednoduše na tuto oblast aplikovat kauzální analýzu. Specifičnost společenských zákonů spočívá v tom, že jsou to zákony týkající se činnosti lidí. Jako takové se různě projevují, kříží atd., což způsobuje, že se jeví nejednoznačné, spíše jako tendence.

Při zkoumání objektivních vývojových zákonů se z hlediska stupně proniknutí k tomuto složitému vzájemnému ovlivňování vztahů setkáváme s označením kauzální, genetický, dialektický zákon. V souvislosti s charakterizováním imanentního zákona historicky konkrétních celků uvádí V. Černík, že je nutné odlišovat dialektický zákon od předdialektických [Filcron 1960 : 103]. „Zatímco předdialektické vědecké zákony vyjadřovaly a předpokládaly ‚podstatu jako danou‘, dialektický vědecký zákon je charakterizován jako jednoznačné vyjádření ‚formy tvoření se podstaty věcí‘, jako ‚odraz jednoznačných vztahů a přechodů jednoho systému v druhý, jedné kvality na druhou“ [tamtéž]. Podle našeho soudu je toto rozlišování velmi důležité. Předdialektické zákony se vztahují jen na omezené úzké celky. Takovýmto zákonem je i zákon založený na požadavku striktní kauzality. Kauzální zákon postihuje působení ve smyslu idealizované kategorie příčiny a účinku, abstrahuje od podmínek vnitřní rozpornosti objektů a podmínek, jež modifikují působení příčiny. Vedlejší příčiny se v tomto případě vymykají z pojmu zákona. „... tak otázka úplné zákonitosti světa [a problém determinismu] při kauzálním chápání světa zůstává v nejlepším případě otevřená.“ [Filcorn 1960 : 301]

V kauzálních zákonech dochází k zobrazení působení „hlavní příčiny na hlavní účinek“.

Tento problém je řešen v dialektických zákonech, v nichž na rozdíl od zákona kauzálního je vyjadřována forma pohybu vnitřního rozporu, spolu s působením a spolureprodukcí podstatných podmínek jeho existence.

Formulace dialektického zákona je obtížná. Dialektický zákon není již jednoduchým tvrzením o vztahu mezi dvěma jevy, celky apod., ale je vyjádřením vztahu vzájemné podmíněnosti, směru a síly působení mezi všemi podstatnými celky (které zahrnují i podstatné podmínky působení). Dialektický zákon vývoje určité oblasti je určitým řetězením jednoduchých vztahových zákonitostí v relativně ucelenou teorii. Vývojové zákony sociálních systémů nelze tedy vyjádřit jednoduchým vztahovým zákonem, pokud toto vyjádření má být dostatečně konkrétní. Vývojovým zákonem je Marxem poznáný a definovaný zákon tvorby nadhodnoty. Je formou rozšířené reprodukce podstatných podmínek (vlastník pracovní síly bez pracovních prostředků, vlastník výrobních prostředků, vzájemný vztah). Tyto podmínky se v procesu reprodukce mění z historických předpokladů na vlastní předpoklady vzniku nového systému [Černík 1977 : 107 an.]. Důležité je, že vznik, fungování, vývoj a zánik nějakého celku mají určité podmínky (ne pouze jednu), které působí v stávajících procesech jako reálné stavy a současně jsou předpokladem, potencií změny.

Dialektický vývojový zákon postihuje zřetězení příčin a účinků spolu s podmínkami jejich působení. Zahrnuje bezprostředně vznik nové struktury, systému (nového procesu). Je určitým výsekem dialektického vývojového zákona určitého celku. Vyjadřuje tedy sled příčin (obecné podmínky) v rámci speciálních konkrétně historických podmínek až do okamžiku vzniku nové kvality.

V každém systému probíhají určité procesy. Sociální proces jako celek, jak jsme viděli, je možno pojmut jako relativně samostatný proces. Z hlediska času pak můžeme v rámci procesů identifikovat zákony vzniku (genetické), zákony fungování (cyklického působení), zákony zániku. Dialektický vývojový zákon spojuje působení těchto zákonů, to znamená zohledňuje jak funkcionální, tak genetické a ostatní aspekty pohybu. Dialektický zákon vývoje v podobě imanentního zákona odhalil K. Marx při výzkumu kapitalistického způsobu výroby, vzniku a úlohu hodnoty. V Černík uvádí, že myšlenka zákona jako formy (rozšířené) reprodukce základních podmínek dialektických totalit platí obecně pro libovolné historicky konkrétní celky [Černík 1977 : 115].

Dialektický vývojový zákon má charakter zřetězení zákonů vyjadřujících vztahy mezi jednotlivými celky. Toto zřetězení však není mechanické, ale právě dialektické, tj. analýzou vzájemného působení je fakticky identifikován proces vzniku nové kvality. V gnozeologické rovině je současně při hledání dialektického vývojového zákona identifikována podstata této nové kvality, vznikající v důsledku působení různých podmínek.

Tím se dotýkáme důležité skutečnosti. Při analýze druhů zákonů, s nimiž se v současné době v literatuře setkáváme, vzniká představa, že jednotlivé druhy zákonů existují samostatně jako specifický vztah mezi objekty. Ve skutečnosti jsou však vztahy mezi jevy světa komplexní, tj. je jen jeden reálný vztah a ve své realitě je jak vývojový, tak funkční, genetický atd. Při formulaci těchto zákonů jde fakticky o zohlednění určitého aspektu tohoto vztahu. Je však pravda, že v konkrétních podmínkách a situacích mohou převážít ty či ony aspekty vztahu, čímž vzniká dojem, že konkrétní vztah je například jen funkční, či jen kauzální apod. Již jsme ukázali výše, že zákony vyjadřující tyto aspekty působení ve vzájemných vztazích jsou fakticky ve vztahu k celku a jeho vývoji parciální.

Analýza zákonů společenského pohybu ukazuje na nezbytnost „stupňovitého“ přístupu. V praxi se to projevuje existencí zákonů různého řádu a druhu. Současně je zřejmé, že k pochopení zákonů společenského pohybu nelze dojít izolovanou cestou. Z výše uvedeného dostatečně vyniká systémovost vzájemné podmíněnosti zákonů. Při definování zákonů nižšího řádu (gnozeologicky, věcně) postupujeme tak, že hledáme opakovaný nutný vztah atd. mezi dvěma objekty. (Zákony ovšem působí v složitých souvislostech a účinek není vyčerpávajícím způsobem osvětlen působením jen jedné příčiny.) Cílem vědeckého zkoumání společenských zákonů by proto nemělo být jen definování jednoduchých zákonů o vzájemných vztazích, ale zákonů dialekticko-vývojových. To je ovšem možné jen na určité úrovni vývoje objektu a především příslušné vědy. V tomto směru marxistická sociologie stojí podle našeho soudu před novou etapou. Má-li prokázat své, u nás tak často proklamované potence, musí především postoupit v metodice zkoumání společenského pohybu od identifikace převážně jen vztahových, klasifikačních zákonů k zákonům kauzálním, genetickým, a dialektickým. To znamená, že musí být intenzivněji rozvíjeno poznávání teoretických zákonů a formování teorií příslušných oblastí.

Všimněme si ještě dalších hledisek, s nimiž se při klasifikaci společenských zákonů setkáváme. Vedle již zmíněného kritéria obecnosti a obsahu zákona je třeba analyzovat hledisko *formy projevu objektivních zákonů*. V souladu s tím jsou rozlišovány zákony dynamické a statistické. Důvodem k rozlišování těchto typů jsou skutečnosti, že společenské zákony se projevují a prosazují ve zpravidla opakovaných činnostech velkého počtu lidí. Tyto činnosti jsou provozovány v různých podmínkách, a to jak z hlediska jejich vykonavatele, tak z hlediska časového sledu, podmínek apod. Podle našeho soudu správně v této souvislosti uvádí A. K. Uledov, že „statistické a dynamické zákony vyjad-

řují kvantitativní a kvalitativní určitost stejných vzájemně souvisejících jevů. Proto je nelze stavět proti sobě, ale nahlížet na ně jako na aspekty, stránky vyjadřující určitý zákon.“ [Uledov 1975 : 156] Faktem je, že v důsledku působení řady vlivů [jež jsou výsledkem „prolínání různých zákonů objektivního světa] se zákony projevují vždy jako převládající tendence, nikoli tedy jako jednoduchý striktně kauzální vztah. K. Marx uvádí, že se „... každý všeobecný zákon prosazuje jako vládnoucí tendence vždy jen velmi spletně a přibližně, jako průměr neustálého kolísání, který se nedá nikdy přesně zjistit“ [Marx 1980 : 157]. Jinými slovy sociologický zákon (a obecně každý zákon společenského pohybu) může být současně dynamickým z hlediska kvalitativního určení vztahu a statistickým z hlediska kvantitativního určení [zjištění výskytu] vztahu. Z hlediska formy projevu mohou tyto zákony existovat jako převažující tendence či jako absolutní zákony z hlediska jejich obsahu. K společenským zákonům (tedy i sociologickým) je nutno přistupovat jako k dialektické jednotě různých momentů [Uledov 1975 : 166]. Jde vlastně o určité momenty, jež vyjadřují nutný, objektivní vztah mezi určitými společenskými jevy.

Na závěr této úvahy, v níž se zabýváme přehledem relevantních hledisek třídění společenských zákonů, je třeba se ještě dotknout problematiky *charakterizování zákonů podle příslušné vědy*. Hovořili jsme o zákonech sociologických a ekonomických. Některé společenské zákony jsou však běžně označovány například i jako zákony vědeckého komunismu, zákony sociálně psychologické, demografické atd. Tyto zákony jsou současně předmětem příslušné vědy. V čem je specifika a oprávněnost jejich vymezení?

Vztahy mezi lidmi (či společenský vývoj) je třeba, podle našeho soudu, chápat jako vztahy komplexní. To znamená, že každý vztah mezi lidmi je specifickou totalitou, vyznačující se určitými vlastnostmi. Z toho plyne, že mezi lidmi neexistují *jen* ekonomické či *jen* etické, kulturní, sociální, právní a další vztahy. To, co označujeme jako ekonomický, politický, etický apod. vztah, je vlastně pouze určitý aspekt reálného vztahu mezi lidmi (popřípadě sociálními celky) vyznačujícího se v realitě svou celistvostí. V konkrétní situaci převažuje ten či onen aspekt vztahů, ten či onen aspekt vystupuje do popředí jako hlavní, určující. To platí zejména o těch aspektech, které se vyznačují ekonomickým a politickým obsahem a jsou určující (ve smyslu prvenství či prvotnosti) pro všechny ostatní aspekty vztahů mezi lidmi. Označení ekonomický, politický, sociální, kulturní apod. vztah je však určitou abstrakcí, založenou na odhlášení od jiných aspektů. Nejde přitom o to, že bychom chtěli popírat existenci ekonomických, kulturních, politických, psychických vztahů mezi lidmi. Chceme však zdůraznit, že jejich samostatnost je relativní, závislá do značné míry na přístupu, označení a již zmíněné abstrakci od vztahů (aspektů vztahů) ostatních.

Na abstrahování od rozmanitosti aspektů totality vztahů mezi lidmi je založen přístup jednotlivých speciálních věd. Předmět vědy je tvořen vždy jen určitou částí reality. Přitom zde existuje rozdílnost v přístupu obecných věd, především filozofie, která neohraničuje svůj předmět určitým aspektem, a věd speciálních. Filozofie ovšem „pracuje“ se svým předmětem na vysoké úrovni obecnosti, takže ani zde samozřejmě nelze postihnout realitu v celé její konkrétní historické existenci. Speciální vědy vymezují předmět svého zájmu zpravidla určitým aspektem společenských vztahů a společenského vývoje.

To je východisko i pro posuzování označení zákonů, jimiž se zabývají jednotlivé společenské vědy. Zákony příslušné vědy jsou ve vztahu k zákonům objektivním, tj. zákonům reality, zpravidla parciální povahy. Míra této „parciality“ je dána jednak významem aspektu objektivních zákonů, které jsou zkoumány ve vztahu k aspektům jiným, jednak stupněm vyspělosti příslušné

vědy. Znamená to tedy, že zákony vědy nelze ztotožňovat s objektivními zákony, neboť prvé jsou relativně pravdivým poznáním určitého aspektu druhých. Znovu zdůrazňujeme, že touto parcialitou vědních zákonů se nevylučuje jejich objektivita.

Zákony obecných i speciálních věd je proto třeba chápat v jejich vzájemné souvislosti, jejímž prostřednictvím se přibližují komplexnosti zákonů objektivních.

V oblasti komplexního zkoumání objektivních zákonů má podle našeho soudu mimořádný význam sociologický přístup. Jeho specifika spočívá právě v tom, že usiluje o komplexní přístup k sociálním jevům, o jejich pochopení v realitě jejich existence. A. Sirácky uvádí: „Sociologie ve své soustavě vztahů — ve vlastním ‚referenčním‘ systému — analyzuje totalitu sociálních fenoménů: objektivní společenský pohyb, zákonitosti, strukturu, složky, ideje — ekonomii, právo, vědu, techniku, umění, morálku, náboženství atd.“ [Sirácky 1982] Na rozdíl od ostatních společenských věd usiluje tedy sociologie o poznání sociálních zákonů v jejich totalitě a komplexnosti. Z tohoto vymezení předmětu zájmu vyplývá i její poslání a metodologický význam kategorií marxistické sociologie pro další specifické vědy. Stejně tak je zjevně nesprávné redukovat marxistickou sociologii jen na metody empirického zkoumání sociálních jevů. Komplexnost v poznávání objektivních zákonů společenského vývoje může být však zabezpečena jen na základě metodologie materialistické dialektiky.

Dosažený stupeň poznání společenských zákonů v oblasti marxistické sociologie odpovídá dosavadní badatelské praxi, která není vždy optimální. Znamená to, že úroveň proniknutí ke komplexnosti objektivních zákonů není zatím příliš vysoká, a to zejména v rovině méně obecných a speciálních zákonů.

Označení sociologický zákon se podle našeho soudu tedy vztahuje na takový vědecký přístup k objektivním zákonům společenského vývoje, který usiluje o maximální komplexnost. Tím se také liší sociologické zákony od zákonů (ale i předmětů) ostatních společenských věd. K vyjádření zákonů a jejich vazeb si každá věda vytváří speciální kategorie a vědecké pojmy, usiluje o formování teorií.

Vztah sociologických zákonů k zákonům ostatních věd je možné posuzovat z hlediska vztahu systému a podsystemu. A. K. Uledov ve své práci obsáhle rozebírá problematiku vztahu sociologických a ekonomických zákonů. Po rozboru různých prací sovětských autorů dochází k závěru, že „vztah sociologických a ekonomických zákonů je vztahem zákonů celostního sociálního systému a jeho podsystemu“ [Uledov 1975:185]. Sociologické zákony se týkají takových specifických vlastností společnosti, které mají systémotvorný charakter. Jsou to, podle A. K. Uledova, zákony, které vyjadřují pohyb a rozvoj, zatímco zákony ekonomické (jako zákony specifického podsystemu) vyjadřují strukturně funkční vztahy. Tento názor je zajímavý, má však, podle našeho soudu, relativní platnost: Zákony vědního oboru nejsou určeny tím, že vyjadřují dynamický či statický moment objektivních zákonů, ale tím, z jakého hlediska k těmto vztahům přistupují. Zákony jedné úrovně, jednoho druhu mohou vystupovat ve vztahu k zákonům jiné úrovně, jiného druhu v různé funkci. Proto je třeba zkoumat jejich obsah vždy v konkrétně historicky určené situaci.

Literatura

- Černík, V.: *Problém zákona v marxistické metodologii věd*. Bratislava, Pravda 1977.
Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
Filkorn, V.: *Úvod do metodologie věd*. Bratislava, Vyd. SAV 1960.

- Glezerman, G. J.: *Zákony společenského vývoje, jejich charakter a využívání*. Praha, Svoboda 1982.
- Marx, K.: *Kapitál III/1*. Praha, Svoboda 1980.
- Sirácky, A.: *K problematice marxisticko-leninské sociologie a historického materializmu*. Sociológia 1982.
- Uledov, A. K.: *Sociologičeskije zakony*. Moskva, Mysl' 1975.
- Satrov, N. I.: *Osnovy funkcionalnoj teorii organizacii*. Leningrad, Nauka 1972.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Ф. Зих: К вопросу классификации общественных законов

Статья посвящена вопросам классификации законов общественного движения. Законы общественного движения действуют не изолированно, а образуют сложную систему воздействий. Классификация этих законов является предпосылкой идентификации отношений в этой системе законов.

В современной марксистской литературе аспекты классификации законов пока недостаточно разработаны, в значительной мере они расходятся в работах различных авторов или же перекрываются. Автор статьи исходит прежде всего из работ Г. Й. Глезермана («Законы общественного развития, их характер и использование») и А. К. Уледова («Социологические законы»), затем В. Черника («Проблема закона в марксистской методологии наук») и других. Наименее спорным является аспект «всеобщности». На основе этого аспекта можно различать: самые общие (универсальные) законы, действующие для всех форм движения материи, самые общие общественные законы, общие общественные законы и частные общественные законы. Последние можно разделить на законы действующие применительно к определенной совокупности социальных объектов, они бывают ограниченными и неограниченными во времени в зависимости от продолжительности и формы существования социальных объектов, и специфические законы, которые действуют лишь в рамках отдельных общественных организмов.

С гносеологической точки зрения можно применить аспект «глубины познания» действия законов и различать теоретические законы и законы эмпирического уровня познания.

С содержательной точки зрения мы различаем законы по степени и форме действия отдельных объектов материального мира. Сюда мы относим: законы структуры, выражающие лишь количественную меру общественного движения и постигающие упорядоченные отношения в бытии; законы функционирования, постигающие тот аспект взаимодействий, в котором отдельные виды деятельности людей являются инструментом движения, продукции, изменения и пр., но без принципиальных изменений качества целого; динамические законы, законы развития, которые постигают отношения между социальными объектами в их историческом континууме.

При изучении и использовании законов структуры, функционирования и развития, эти законы нельзя изолировать друг от друга. Необходимо соблюдать и учитывать их диалектическую взаимосвязь. Законы общественного развития в своей совокупности носят комплексный характер, так как в действительности отношения между явлениями мира носят комплексный характер и в реальность их существования всегда входят эволюционный, функциональный, генетический, структурный и пр. аспекты.

Поэтому подход отдельных общественных наук к общественной реальности можно также понимать как специфический подход к определенному аспекту отношений между объектами. Эти законы если они правильны, всегда постигают реальный аспект общественных отношений. Однако законы специальной науки по отношению к объективным законам, т. е. законам реальности, как правило, носят частный характер. Поэтому законы наук следует понимать в их взаимосвязи в рамках системы, посредством которой познание приближается к комплексности действия объективных законов.

Проблематика «системы отношений» научных законов, равно как и «механизм» их действия, требует дальнейшего научного изучения.

Summary

F. Zich: Classification of Social Laws — Contribution to the Issue

The paper deals with problems connected with the classification of the laws of social motion. The laws of social motion never function in isolation but form a complicated system of action. The classification of these laws is a prerequisite of the identification of relations prevailing within this system of laws.

In contemporary Marxist literature, the classification aspects of laws have not yet been elaborated sufficiently enough: they are prone to great variation from author to author, or they are overlapping. The main sources of the present paper are the works by G. J. Glezerman (Laws of Social Development, Their Character and Utilization) and A. K. Uledov (Sociological Laws), further those by V. Černík (The Problem of Law in the Marxist Methodology of Sciences) and others. The least problematic aspect is that of „generality“. From this aspect we can differentiate the most general (universal) laws valid for all forms of the motion of matter, most general social laws, general social laws and partial social laws. The latter can be divided into laws governing a particular set of social entities, they are limited and unlimited in time — this depends on the duration and form of existence of social entities. Finally there are specific laws holding only within the framework of individual social entities.

From the gnoseological point of view, the aspect of the „profoundness of cognition“ of the operation of laws can be applied, and theoretical laws and laws of the empirical-cognition level can be differentiated.

From the point of view of content it is possible to differentiate laws according to the level and form of the operation of individual objects of the material world. What is involved here are laws of structure expressing the quantitative measure of social motion only, and covering the relatively inactive organization of relations; laws of functioning relating to that aspect of interaction wherein the activities of people represent an instrument of motion, production, change, etc., without fundamentally changing the quality of the whole; dynamic, developmental laws governing the relations among social subjects in their historical continuity.

In examining and utilizing the laws of structure, functioning and development, these cannot be isolated from each other. Their dialectical interconnection must necessarily be respected. The laws of social motion in their entirety are of a complex character, being relations between the world phenomena of a complex nature; in the reality of their existence it is always the developmental, functional, genetic, structural, and other aspects that are involved.

Also the approach of individual social sciences to social reality can therefore be conceived as a specific approach to a particular aspect of interrelations among objects. These laws, insofar as they are true, always vocer a real aspect of social relations. However, the laws of a special science always have a bearing upon objective laws, i.e. laws of reality of a usually partial nature. Thus the laws of science must necessarily be conceived in their interdependence in a system; this facilitates the cognition of the complexity of the operation of objective laws.

The problem area of the „system of relations“ of scientific laws, just like the „mechanism“ of their operation, requires further scientific examination.

Po roce 1956 dochází v Bulharsku ke kvalitativně novému stupni vývoje sociologického poznání. Sociologie se vyděluje jako relativně samostatná věda se svým specifickým předmětem, systémem pojmů, přístupem a úkoly. Utváří se i marxisticko-leninské sociologické metapoznání. Empirický výzkum se obnovuje, rozšiřuje a mění v systematickou činnost. Marxisticko-leninská sociologie se institucionalizuje jako relativně samostatná věda. Vznikají ústavy, střediska, laboratoře, vědecké sociologické společnosti. Začínají vycházet sociologické časopisy, řady knižních titulů a další publikace. Organizují se sociologické kongresy, konference a semináře.

Začínají se připravovat odborné kádry v přednáškových cyklech a na vysokých školách. Ustavuje a rozšiřuje se organizované studium sociologie, jehož se účastní straničtí, státní a hospodářští představitelé. Jsou navazovány vztahy se sociology ostatních zemí, v první řadě se sovětskými sociology.

Celý tento proces, tvořící obsah kvalitativně nové etapy vývoje marxisticko-leninské sociologie, vychází z nahromaděné vědecké sociologické zkušenosti v rámci marxismu-leninismu. Současně je spojen s novou sociální praxí, s výstavbou socialistické společnosti, které je imanentně vlastní potřeba sociologických přístupů.

Iniciátorem a hlavní hybnou silou této kvalitativně nové etapy v BLR je Živko Ošavkov. Lze jej pokládat za zakladatele bulharské školy v marxisticko-leninské sociologii.

Je vůbec odůvodněné hovořit o bulharské škole?

Marxisticko-leninská sociologie je obecně jednotná ve své třídní a metodologické podstatě. V jejím rámci však mohou existovat školy, neboť v průběhu vývoje se v určitých zemích či etapách utvářejí určité konstantní specifické rysy. Mohou se týkat:

- rozpracování určitých vědeckých sociologických směrů a otázek, které se v rámci většího či menšího časového úseku jeví jako specifické pro danou zemi, pro danou etapu jejího vývoje nebo pro skupiny a generace vědců;
- aplikace specifických poznávacích přístupů, metodik a organizačních forem;
- trvalých zvláštností vzájemného vztahu, který existuje na jedné straně mezi sociologickou vědou a výzkumy, na druhé straně mezi sociologickou vědou a prostředím, sociálním kontextem.

Podrobná analýza ukazuje, že vývoj marxisticko-leninské sociologie v Bulharsku získal v tomto smyslu řadu stálých zvláštností, které nás ve svém souhrnu opravňují hovořit o bulharské sociologické škole.

V čem spočívají tyto zvláštnosti, v čem je základní přínos Živko Ošavkova k jejich upevnění?

*) Po smrti Ž. Ošavkova byl tento materiál, jehož autorem je tajemník ÚVB AV, rozeslán redakcím sociologických časopisů socialistických zemí. Uveřejňujeme jeho zkrácenou verzi.

Jednou z prvních monografií zabývajících se předmětem marxisticko-leninské sociologie je Ošavkovova práce *Historický materialismus a sociologie* (napsaná v letech 1954—1955).

Ošavkov pokládá její konstituování v relativně samostatnou vědu za projev historického a zákonitého procesu diferenciacce filozofie a nefilozofických věd jako specifických forem poznání.

Vychází z myšlenky T. Pavlova o sociologii jako teoretické, nefilozofické, nejobecnější vědě o společnosti. Tuto myšlenku zformulovanou v Pavlovově *Teorii odrazu* dále rozvíjí a podrobně propracovává. Podle jeho názoru jsou „předmětem sociologie struktura a specifické zvláštnosti společnosti (na rozdíl od přírody), specifické obecné zákony komplexního vývoje společnosti a vzájemných vztahů mezi všemi společenskými jevy či mezi všemi stránkami společenského života, specifická metoda poznání a změny komplexního společenského života“ [Ošavkov 1958 : 215]. Později Ošavkov tuto formulaci upřesňuje, nemění však její podstatu [Ošavkov 1970a : 218; 1970b : 32].

Sociologie je tedy za prvé, nefilozofická věda, která stojí nejbližší k historickému materialismu, jenž je jejím bezprostředním metodologickým základem; za druhé, je nejobecnější teoretická společenská věda, zkoumající komplexní strukturu společnosti, na rozdíl od ostatních společenských věd zaměřených na jednotlivé stránky a oblasti společenského vývoje.

Pokud jde o historický materialismus, představuje podle Ošavkovova názoru filozofickou teorii společnosti: Jako neoddělitelná součást marxisticko-leninské filozofie analyzuje vztah mezi společenským bytím a společenským vědomím, odkrývá materiální podstatu společenské skutečnosti, objektivní charakter jejích zákonů. Objasňuje zvláštnosti projevu dialektických zákonů a kategorií společenského vývoje, přičemž nepřekračuje rámec filozofického poznání. V takovém smyslu má historický materialismus povahu aplikované filozofické teorie.

Základy této koncepce položil Ošavkov ve skutečnosti již počátkem padesátých let. V knize *Historický materialismus jako věda*, jež byla vydána dvakrát — v letech 1952 a 1953, poznamenává, že historický materialismus „jako součást marxisticko-leninské filozofie obsahuje i řadu speciálněvědních prvků, neboť kromě základních otázek filozofie ve vztahu ke společnosti zkoumá i některé otázky spjaté se strukturou společnosti, tj. otázky společenskoekonomických formací“ [Ošavkov 1953 : 218]. Odtud vyplývá přirozený závěr, že konstituování marxisticko-leninské sociologie v relativně samostatnou společenskou vědu je výrazem zákonitého, progresivního a podnes pokračujícího procesu vydělování speciálněvědních prvků z filozofie [Ošavkov 1958 : 39].

Při objasňování předmětu a úkolů marxisticko-leninské sociologie je především významné vymezit vzájemný vztah mezi historickým materialismem a sociologií, neboť sociologie se konstituuje jako relativně samostatná věda v lůně historického materialismu. V této souvislosti však nevyhnutelně vzniká otázka vzájemného vztahu mezi sociologií a vědeckým komunismem. Abychom určili místo sociologie v marxismu-leninismu, je třeba objasnit i její vztah k vědeckému komunismu jako hlavní součásti marxismu-leninismu.

Ošavkov zde předložil originální řešení. Dokázal, že na jedné straně vědecký komunismus jako věda má sociologický charakter a je součástí sociologického poznání; na druhé straně je místo vědeckého komunismu v tomto poznání určováno okolností, že vědecký komunismus představuje sociologickou teorii výstavby a vývoje socialismu a komunismu jako celistvého sociálního orga-

nismu, jako společenskoekonomické formace. A jelikož tyto sociologické problémy jsou pro marxismus-leninismus, pro činnost komunistických stran nejaktuálnější a nejvýznamnější, tvoří vědecký komunismus ve skutečnosti kostru celé marxisticko-leninské sociologie.

Takové řešení otázky předmětu a povahy vědeckého komunismu otevírá neobyčejně příznivé perspektivy pro jeho vývoj, pro realizaci odpovídajících empirických výzkumů, pro rozpracování kategorií a zákonů vědeckého komunismu, pro jeho nejtěsnější sepětí s praxí socialistické výstavby a mezinárodního dělnického a komunistického hnutí.

Při objasňování předmětu marxisticko-leninské sociologie, při určování jejích hranic vzhledem k historickému materialismu, při poukazu na to, že jejím hlavním obsahem je vědecký komunismus, předložil Ošavkov i projekty programů historického materialismu, obecné sociologie a vědeckého komunismu [Ošavkov 1970b : 88—194; 1970a : 321—331], v nichž navrhl, koordinoval a subordinoval jejich pojmy a kategorie v ucelené poznávací systémy. K těmto projektům programů lze mít řadu kritických poznámek a doplňků; poskytují však seriózní základ pro diskusi o mimořádně závažné otázce pojmového aparátu historického materialismu, sociologie a vědeckého komunismu a pro další práci v tomto směru.

V bulharské literatuře byla tato hlediska, vycházející z filozofické povahy historického materialismu a z jeho úlohy jako bezprostředního základu sociologie, z relativně nefilozofické povahy sociologie a ze sociologické povahy vědeckého komunismu, prakticky přijata všemi sociology. Jen několik jedinců dosud vystupuje proti odlišování sociologie od historického materialismu; převážně to však nejsou sociologové a jejich argumenty nevzbuzují zvláštní vědecký zájem.

Tak se *monografické rozpracování otázky předmětu marxisticko-leninské sociologie a jejího místa ve vědeckém poznání společnosti, jakož i řešení této otázky stalo jedním ze základních charakteristických rysů bulharského sociologického myšlení v jeho všestranných poznávacích projevech*. To je jeden z nejvýznamnějších důvodů umožňujících mluvit o bulharské sociologické škole. A není sporu o tom, že iniciativa a přínos Živko Ošavkova má v tomto směru základní význam.

Ošakovova zásluha o objasnění předmětu marxisticko-leninské sociologie přesahuje svou významností a ohlasem v mnoha směrech hranice Bulharska. Jeho práce *Historický materialismus a sociologie* měla značný vliv na průběh diskusí i v dalších socialistických zemích. Nelze považovat za náhodu, že právě Ošavkov přednášel na poradě o otázkách vzájemného vztahu mezi historickým materialismem a sociologií, kterou svolala redakce časopisu *Otázky míru a socialismu* v r. 1961 do Prahy. Vůbec lze říci, že uvedenou knihou a svým aktivním vystupováním na řadě mezinárodních fór *se osvědčil jako významný představitel ne pouze jedné z hlavních, ale vedoucí koncepce určující charakter, předmět a úkoly marxisticko-leninské sociologie v jejím celku*.

V ostatních socialistických zemích jsou dosud uplatňovány dva základní názory na předmět sociologie. Podle jednoho z nich se historický materialismus a sociologie ztotožňují. Takové stanovisko je však příliš zranitelné, protože je buď výrazem konzervativního názoru, podle něhož ve společenské vědě není místo pro sociologii, nebo fakticky připisuje historickému materialismu charakter nefilozofické vědy. A to v podstatě znamená nepřímé uznání správnosti Ošakovova názoru, jehož se přidržují bulharští sociologové.

Druhý názor zastávají někteří sociologové v SSSR, NDR a dalších zemích. Máme na mysli rozlišování tří rovin v sociologii — obecné sociologie, speciál-

ních sociologických teorií a empirického sociologického výzkumu, přičemž pouze nejvyšší rovina, totiž obecná sociologie, se shoduje s historickým materialismem. Můžeme zřetelně pozorovat, jak se názory těchto sociologů ve svém vývoji již těsně přibližují bulharskému chápání předmětu marxisticko-leninské sociologie.

Pro bulharskou sociologickou školu je velmi charakteristické rozpracování kategorie „sociologický systém“, považované za klíčovou kategorii sociologické vědy. I do této oblasti vnesl Ošavkov závažný vklad. Zúčastnil se významného semináře, který probíhal na přelomu let 1964—1965 ve Filozofickém ústavu Bulharské akademie věd o otázkách aplikace strukturně systémového přístupu v sociologii. Ve vědeckých referátech a diskusích se zde zrodila první koncepce kategorie „sociologický systém“, mající svou sociologickou strukturu. Materiály semináře byly publikovány na podzim roku 1965 ve známém XI. svazku *Zpráv Filozofického ústavu*, který se již dávno stal bibliografickou vzácností. V téže době vyšla Ošavkovova stať *Za sociologický výzkum na soudobé vědecké úrovni* (časopis *Novo vreme*, 1965, č. 11), v níž autor vyložil své názory na sociologickou strukturu společnosti. Později, hlavně v práci *Sociologie jako věda* (1970), Ošavkov dále rozvinul a upřesnil svá stanoviska k této otázce. Třebaže dostatečně nerozlišoval kategorie sociologický systém a sociologická struktura a připouštěl v této otázce určité nepřesnosti, *jeho publikace, jeho řídicí a přednášková činnost významně napomáhaly popularizaci této kategorie a jejímu upevnění jako základní kategorie sociologické vědy.*

V této souvislosti je nutné vyzdvihnout jeho rozlišení základní, nerozvinuté a rozvinuté sociologické struktury, poukaz na základní stránky rozvinuté sociologické struktury aj. Diskusní charakter některých jeho stanovisek nesnižuje jejich poznávací a inspirační hodnotu.

Velmi podnětná je Ošavkovova myšlenka o akumulaci sociologické struktury lidmi (Ošavkov 1970b : 80, 135—137). Reálný aspekt sociologické struktury vyjadřuje zákonitou souvislost mezi dvěma nejvýznamnějšími společenskými jevy, zatímco její akumulovaný aspekt je odrazem této struktury v lidech, kteří více či méně, v té či oné míře si vytvářejí odpovídající vlastnosti, názory, psychiku, uskutečňují odpovídající akce i činy. Rozlišování reálné a akumulované sociologické struktury má podstatný význam nejen při přípravě empirických sociologických výzkumů, ale i při výstavbě ucelené sociologické teorie, jakož i jednotného systému sociální informace.

Velký heuristický význam má — bez ohledu na řadu diskusních momentů — typologie lidských společenství, kterou Ošavkov navrhuje.

Pro Ošavkova byla neobyčejně příznačná snaha o filozoficko-metodologickou odůvodněnost sociologického poznání a o teoretickou odůvodněnost empirického poznání. Tato snaha se stala typickou pro bulharskou sociologii vůbec. Zde narážíme zdánlivě na paradox: Ošavkov prosazoval odlišení sociologie od dialekticko-materialistické filozofie, včetně historického materialismu. Toto odlišení nikterak neznamenalo odtržení. Naopak, teprve když je odkryt a odůvodněn rozdíl v jejich předmětu, pojmovém systému, v jejich poznávacím obsahu vůbec, je možné skutečně přesně ukázat rozhodující metodologickou úlohu dialektického a historického materialismu v rozvoji sociologie jako vědy.

Z hlediska empirie lze Ošavkovův přínos charakterizovat třemi hlavními momenty: za prvé, značná část jeho prací je věnovaných sociologickým výzkumům; za druhé, jeho práce přispívá k popularizaci řady základních myšlenek spojených s empirickými sociologickými výzkumy a k jejich osvojení bulharskými sociology, a proto i k správné metodologické a praktické orientaci bulharských sociologů; za třetí, se zobecněním zkušeností empirických sociologických výzkumů souvisejí i Ošavkovovy práce v oblasti sociologické teorie.

Významné je Ošavkovovo rozlišování sociálních, komplexních a sociologických výzkumů [Ošavkov 1969: 98]. Toto rozlišení představuje potvrzený vědecký fakt, který byl přijat již bulharskou sociologickou veřejností. Přesto si dosud řada autorů plete sociální výzkum se sociologickým, a zvláště komplexní výzkum se sociologickým výzkumem. V zahraničí je pak takové směřování obvyklým jevem.

Ž. Ošavkov věnoval mnoho úsilí rozpracování některých základních otázek empirických sociologických výzkumů. Jednou z nich je otázka jejich programu. Tento program plně nebo částečně odráží sociologickou strukturu společnosti, a právě tím získávají odpovídající výzkumy sociologický charakter. Ošavkov oprávněně ukazuje, že ve vědeckém a praktickém směru jsou neefektivnější takové empirické sociologické výzkumy, které nejplněji zahrnují prvky této struktury.

Jinou otázkou je objektivnost informace. V sociologické literatuře je popsána řada metodologických prostředků, či, konkrétněji vzato, řada metod registrace zabezpečujících objektivnost prvotní individuální informace při empirických sociologických výzkumech. V tomto směru má Ošavkov velkou zásluhu na vypracování metody nepřímé ankety, na popularizaci a upřesnění metody přímé skupinové ankety s urnou [Procesät 1968: 57, 65]. Tyto metody začaly být bulharskými sociology široce používány a zabezpečují vysoký stupeň spolehlivosti informace.

Neméně závažný Ošavkovův přínos je k vědeckému objasnění otázky reprezentativnosti informace empirických sociologických výzkumů a otázky měření v sociologii vůbec.

Jak velký význam přikládal Ošavkov teoreticko-metodologické odůvodněnosti empirických sociologických výzkumů, ukazuje i skutečnost, že před přechodem k velkým empirickým sociologickým výzkumům organizovala z jeho iniciativy Sociologická společnost společně s Filozofickým ústavem Bulharské akademie věd národní vědeckou konferenci o otázkách metodologie, metodiky a organizace sociologických výzkumů (na podzim r. 1961). Ošavkov byl nejen iniciátorem a hlavním organizátorem této konference, ale též na ní přednesl hlavní referát [Ošavkov 1969]. Konference napomohla objasnění zvláštností empirických sociologických výzkumů a jejich správné orientace na marxisticko-leninském metodologickém základě.

Ošavkov podnítil a vedl největší empirické sociologické výzkumy v Bulharsku — výzkum religiozity v r. 1962 a výzkum města a vesnice v r. 1968. Především s těmito výzkumy je spojen jeho významný vklad do sociologické teorie, včetně teorie samotných sociologických výzkumů. Tyto bezprecedentní výzkumy měly velký praktický význam — staly se základem některých důležitých rozhodnutí odpovědných stranických a státních orgánů a vedly ke zdokonalení některých aspektů výchovné práce.

Na takovém základě a v takovém ovzduší zaujímaly empirické sociologické výzkumy postupně své první místo v sociálním řízení a ve vědě, měnily se v systematickou činnost v rámci země.

Je třeba se zmínit též o *významné práci věnované otázkám klasifikátorů a tezauru sociologické informace, která vznikla pod vedením Ž. Ošavkova*. Tato třísvazková práce již brzy vyjde zároveň s teoretickým zpracováním otázek jednotného systému sociologické informace.

V tomto okruhu otázek, hledisek a směrů charakteristických pro vývoj bulharské sociologické školy zaujímají konečně důležité místo i speciální (odvětvové) sociologické teorie.

Jejich rozpracování má zásadní význam: za prvé proto, že je nutnou součástí otázky úrovně sociologického poznání, jejich zákonitě spojitosti a vzájemného

prolínání; za druhé proto, že určitou speciální sociologickou teorií lze nejlépe odůvodnit a rozpracovat jen na základě komplexního, pravdivého a přesného objasnění předmětu sociologie; za třetí proto, že po linii speciálních sociologických teorií se uskutečňuje značná část spojení sociologie se životem, s politikou strany a praxí sociologické výstavby.

O institucionální a organizační struktuře bulharské sociologie

Již jsme řekli, že institucionalizace sociologie je důležitým momentem kvalitativně nové etapy jejího vývoje v Bulharsku.

Ošavkov v mnoha případech vystupoval jako bezprostřední iniciátor a hlavní účastník základních akcí v oblasti institucionalizace sociologie.

Podnítl a aktivně se účastnil práce na ustavení Bulharské sociologické společnosti v roce 1959, která se téhož roku stala členem Mezinárodní sociologické asociace.

Byl prvním ředitelem Sociologického ústavu Bulharské akademie věd — od jeho založení v únoru 1968 až do února 1973 — a vedoucím základní sekce tohoto ústavu (sekce obecné sociologie a teorie sociologického poznání). Významně přispěl k tomu, že

- bylo zavedeno studium sociologie na vysokých školách;
- od roku 1969 začal v dvouměsíčním intervalu vycházet časopis *Sociologičeski problemi* — orgán Sociologického ústavu a Bulharské sociologické asociace; k tomuto časopisu se přidružil bulletin *Sociologičeski pregled*;
- ÚV BKS byla v roce 1967 založena sociologická skupina, jež posléze přerostla v Informačně sociologické středisko, a na všech krajských výborech BKS začali pracovat systemizovaní sociologové; později byly na krajských výborech vytvořeny informačně sociologické sektory.

Usnesení sekretariátu ÚV BKS o plnějším využívání sociologických a psychologických poznatků při řízení výroby (1982) poskytuje možnost postupně řešit i poslední hlavní úkol pevného zapojení sociologie do společenského života, do hospodářských a kulturních organizací, vytvoření rozmanitých specializovaných sociologických článků, zvýšení úlohy sociologie při organizaci společenské práce a zvyšování její efektivity.

Institucionální struktura sociologie v Bulharsku se vyznačuje řadou zvláštností:

- plným podchycením prvků sociologického života (výzkumná práce, aplikovaná činnost, publikace, příprava kádrů atd.);
- systémovostí v rámci celé země a na všech úrovních společenské struktury;
- harmonickým spojením možností celonárodních a regionálních sociologických výzkumů, spojením profesionálního i neprofesionálního, státního i společenského principu v jejím fungování.

Lze říci, že tato institucionální struktura sociologické vědy je v zásadě optimální pro podmínky výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Poskytuje sociologii možnost nejen účinně plnit své sociální funkce, ale též se plně rozvíjet.

Tato institucionální struktura je výsledkem práce bulharských sociologů pod vedením a za nejtěsnější pomoci strany a osobně s. Todora Živkova. Taková celistvá struktura, která funguje jako jednotný systém, v ostatních zemích

dosud neexistuje. I to je charakteristickým rysem bulharské sociologie a Ošavkov na tom má nemalou zásluhu.

Spolupráce se sovětskými sociology a se sociology ostatních socialistických zemí, mezinárodní aktivita

Živko Ošavkov vždy vedl bulharské sociology k těsnému sepětí a spolupráci v první řadě se sovětskými soudruhy. Akční a názorová jednota se sovětskými sociology byla hlavním faktorem úspěchu VII. světového sociologického kongresu ve Varně v roce 1970. Tuto spolupráci je nutné všestranně rozvíjet a upevňovat jako součást životodárného bulharsko-sovětského přátelství, jako záruku správného vývoje našeho sociologického myšlení.

Ošavkov si nejen politicky uvědomoval historickou nutnost přátelství Bulharska se Sovětským svazem, ale přispěl též k jejímu vědeckému odůvodnění. V roce 1954 uveřejnil rozsáhlou stať o ekonomickém základu bulharsko-sovětského přátelství [Väprosi 1954: 6—72], která byla svého druhu první studií o jedné z hlavních zákonitostí socialistické výstavby.

Ošavkov má rovněž velkou zásluhu o rozvoj spolupráce se sociology ostatních bratrských socialistických zemí, která nabyla systematické povahy především při přípravě Světového sociologického kongresu ve Varně a pokračovala jako cenná a plodná tradice v práci Varnské mezinárodní sociologické školy a dalších mezinárodních setkání.

Významně přispěl i k rozvíjení činnosti a aktivity bulharských sociologů v Mezinárodní sociologické asociaci. Byl předsedou bulharského organizačního výboru VII. světového sociologického kongresu ve Varně v roce 1970, který byl ve srovnání se všemi předcházejícími kongresy největší mezinárodní sociologickou událostí. Pro tento kongres bylo charakteristické, že marxisticko-leninská sociologie si na něm vydobyla nové pozice a podstatně rozšířila svůj vliv v mezinárodním měřítku.

Výrazem Ošavkovovy mezinárodní vědecké autority a výsledkem aktivní mezinárodní činnosti bylo jeho zvolení viceprezidentem Mezinárodní sociologické asociace (1970—1974) a předsedou programového výboru pro přípravu VIII. světového sociologického kongresu v Torontu v roce 1974. Ošavkovova aktivní práce v MSA měla značný význam pro zvýšení autority marxisticko-leninského sociologického myšlení v Bulharsku, pro upevnění pozic marxismu-leninismu před světovou sociologickou veřejností.

Tato mezinárodní aktivita má zásadní význam. Spolupráce sociologů socialistických zemí se zakládá na metodologických principech marxismu-leninismu, přispívá k výměně cenných výzkumných zkušeností získaných při studiu socialistické společnosti, napomáhá přípravě a zvyšování kvalifikace sociologických kádrů, prohlubování názorové a akční jednoty v ideologickém boji na mezinárodní aréně.

Rovněž je nutné a užitečné udržovat kontakty se sociology nesocialistických zemí, získávat čestnou, talentovanou, demokratickou inteligenci těchto zemí na stranu boje za mír, sociální pokrok a socialismus.

Nejtěsnější a všestranná spolupráce se sociology SSSR a ostatních socialistických zemí, aktivní kontakty se sociology nesocialistických zemí, ofenzivní využívání mezinárodních sociologických setkání k demonstraci metodologických předností a výsledků marxisticko-leninské sociologie, ke kritice nevědeckých a reakčních buržoazních sociologických teorií, k získávání sociologů nesocialistických zemí pro ideje a věc míru a pokroku — to vše představuje základní tradici bulharské sociologie, k jejímuž upevnění Živko Ošavkov nesporně významně přispěl.

Ošavkov byl zapáleným zastáncem organického spojení sociologie s politikou strany, s praxí socialistické výstavby. Jeho oblíbeným tématem bylo téma sociologie jako významné součásti vědeckých základů stranického řízení. Celá jeho badatelská práce byla spojena s reálnými potřebami revolučního procesu přetváření bulharské společnosti.

V tomto směru je zvlášť významný sborník *Výstavba a rozvoj socialistické společnosti v Bulharsku*, zpracovaný pod Ošavkovým vedením a vydaný v r. 1962 — na počátku nové historické etapy: výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Jsou v něm analyzovány zákonitosti socialistické výstavby v jejich specifických projevech v Bulharsku.

Ošavkov sám pro tento sborník zpracoval studii věnovanou etapám výstavby komunistické společnosti [Izgraždane 1962: 7—46]. Navrhl v ní periodizaci etap přechodu od kapitalismu ke komunismu. Periodizace tohoto přechodu ve světovém měřítku se liší od jeho periodizace v každé jednotlivé zemi. Ošavkov nejenže zformuloval výstavbu rozvinuté socialistické společnosti jako etapu společenského vývoje nastupující po období přechodu od kapitalismu k socialismu, ale rozpracoval také řadu jejích charakteristických rysů. Pokud je mi známo, je to první rozpracování této otázky profesionálním vědcem nejen u nás, ale i v mezinárodním měřítku.

Podobně významná je i kolektivní monografie *Sociologická struktura současné bulharské společnosti* (1976), zpracovaná na základě rozsáhlého empirického sociologického výzkumu města a vesnice v r. 1968. Je v ní poprvé podán vědecký popis stavu sociologické struktury bulharské společnosti a osvětleny důležité zákonitosti a tendence jejího vývoje.

Nejen vědecká sociologická činnost Živko Ošavkova, ale ani stále rychlejší rozvoj marxisticko-leninské sociologické vědy v Bulharsku by nebyl možný bez vytvoření tvůrčí atmosféry v duchovním životě po dubnovém plénu ÚV BKS. Ve stranických dokumentech jsou stanoveny úkoly sociologie, přičemž se jí přiznává důležité místo v národní vědecké frontě při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti. Připomeňme si usnesení politbyra ÚV BKS z roku 1967, přijaté z iniciativy s. Todora Živkova, které dalo základní podnět a vyřešilo hlavní problémy institucionalizace sociologie a rozvíjení sociologických výzkumů.

V této tvůrčí atmosféře byli bulharští sociologové vychováváni v neochvějném třídně stranickém duchu. Ani jeden velký sociologický výkon by se neuskutečnil, nebyl by myslitelný bez bezprostřední pomoci ústředního výboru a dalších orgánů a organizací BKS. Ani jeden projev jakéhokoli bulharského sociologa nebyl v rozporu s politikou strany. *A to je jeden z Ošavkovových nejvýznamnějších odkazů — nerozlomné spojení sociologie s věcí strany, plná vzájemná důvěra mezi stranou a sociology.*

Literatura

- Izgraždane i razvitie na socialističeskoto obštestvo v Bălgarija.* Sofie, Izd. na BAN, 1962.
Njakoï aktualni problemi na naučnija komunizăm. Sofie, Izd. na BAN 1961.
Ošavkov, Ž.: *Istoričeskijak materializăm i sociologijata.* Sofie, Izd. na BAN 1958 (1. vyd.).
Ošavkov, Ž.: *Istoričeskijak materializăm i sociologijata.* Sofie, Nauka i izkustvo 1970 (2. dopl. vyd.)a.
Ošavkov, Ž.: *Istoričeskijak materializăm kato nauka.* Sofie, Nauka i izkustvo, 1953.
Ošavkov, Ž.: *Marksistko-leninskata teorija za klasite i klasiovata borba.* Sofie, Nauka i izkustvo 1951.

- Ošavkov, Ž.: *Metodologičeska osnova na klasifikatora i tezaurusa za sociologičeska informacija*. Sociologičeski problemi 1977, č. 5, a.
- Ošavkov, Ž.: *Naučno rākovodstvo na socialističeskoto obščestvo i sāzdavaneto na nova sistema za socialna informacija*. Sociologičeski problemi 1977, č. 4, b.
- Ošavkov, Ž.: *Otnosno prinosna na drugarja Todor Živkov za razvitieto na sociologijata kato nauka v NRB*. Sociologičeski problemi 1981, č. 4.
- Ošavkov, Ž.: *Sociologijata kato nauka*. Sofie, Nauka i izkustvo 1970 b.
- Ošavkov, Ž.: *Teraurus za informacija ot empirični sociologičeski izsledvanija*. Sociologičeski problemi 1977, č. 6, c.
- Ošavkov, Ž.: *Vāznikvaneto na maksizma — velik revoljucionen prevrat vāv filosofijata*. Sofie, Narodna mladež 1948.
- Ošavkov, Ž.: *Za dialektičeskite, sociologičeskite i čāstnite zakoni na obščestvenoto razvitie i za izučavaštite gi nauki*. In: *Izvestija na Instituta po filosofija*, sv. VII, 1962, č. 1.
- Ošavkov, Ž.: *Za charaktera, metodologijata i metodikata na sociologičeskite izsledvanija*. Sofie, Izd. na BAN 1969.
- Ošavkov, Ž.: *Za mehanizma na realizacijata na sociologičeskite zakoni v socialističeskoto obščestvo*. In: *Obščestvoto struktura i razvitie*. Sofie, Izd. na BAN 1982.
- Ošavkov, Ž.: *Za predmeta, charaktera i problematikata na naučnija komunizām i na istoričeskija materializām*. Filozofska misāl 1963, č. 3.
- Procesāt na preodoljavaneto na religijata v Bālgarija*. Sofie, Izd. na BAN 1968.
- Sociologičeskata struktura na sāvremennoto bālgarsko obščestvo*. Sofie, Izd. na BAN 1976.
- Vāprosi na razvitieto na Bālgarija po pātja na socializma*. Sofie, Izd. na BAN 1954.

Problematika mladých rodin se dostala do popředí pozornosti především v posledním desetiletí. Mladé rodiny přirozeně existovaly vždy a vždy řešily své specifické problémy. Avšak pozornost, kterou na sebe v poslední době koncentrují, svědčí o tom, že v dnešní složité sociální realitě se v této fázi rodinného cyklu kumulují určité nové, závažné problémy, které vzbuzují pozornost společnosti.

Pojem „mladá rodina“ není jednoznačně definován. L. A. Gordon a E. V. Klopov označují za „mladou“ takovou rodinu, která právě vznikla a v níž se dosud nenarodily děti (tj. asi do dvou let po svatbě) [Gordon—Klopov 1975: 209]. V. Wynnyczuk a J. Šráček vymezují mladé rodiny věkem partnerů (do 29 let věku) [Wynnyczuk—Šráček 1975]. Podle M. Bartošové je mladá rodina charakterizována věkem (do 25 let) a délkou trvání manželství (do 5 let) [Bartošová 1979]. Státní orgány implicitně považují za mladou rodinu tu, v níž věk manželů nepřekročil 30 let (podmínka novomanželské půjčky zní, aby alespoň jeden z manželů nebyl starší 30 let). Pro praktickou potřebu je zřejmě vhodnější pojetí širší, zahrnující pod pojem mladé rodiny jak bezdětné manželé, kteří právě uzavřeli sňatek, tak rodiny, v nichž žijí děti přibližně do 10 let věku, jejichž rodiče nejsou starší 30 let.

Pro dnešní mladé generace, a tím i pro dnešní mladé rodiny, jsou charakteristické některé specifické rysy. Jedním z nich je *dřívější uzavírání sňatků a dřívější rození dětí*.

Do manželství dnes, ve srovnání s obdobím první republiky, kdy právní věk dospělosti byl 21 let, vstupují mladší dvojice. Údaje o snoubencích ukazují, že do věku 19 let uzavírá manželství přibližně 5 % mužů a asi 28 % žen.

Tabulka 1. Sňatky ženichů podle věku v letech 1930—1980 (v %)

	—19	20—24	25—29	30—34	35—39	40	44	45	49	50	54	55—59	60+
1930	0,6	34,7	39,0	13,2	4,8	2,5	1,7	1,3	1,0	1,2			
1950	9,2	30,1	35,9	7,9	5,7	3,8	2,5	1,7	1,0	1,3			
1960	3,6	47,2	29,2	8,7	4,4	1,6	1,8	1,3	1,0	1,2			
1970	5,8	58,2	20,5	5,4	3,0	2,1	1,7	0,8	1,0	1,5			
1980	5,2	50,2	25,4	7,8	3,8	2,0	1,7	1,4	1,1	1,1			

Pramen: *Demografická příručka*, Praha, FSÚ 1982, s. 126, přepočty.

V roce 1930 vstupovali do manželství muži nejčastěji ve věku 25—29 let a tento trend se udržel ještě v roce 1950. V roce 1960 byl však již nejčastějším intervalem uzavírání manželství mužů věk 20—24 let.

I v minulosti se ženy vdávaly dříve než muži. Nejčastější věk uzavírání sňatků byl v roce 1930 20—24 let a dále 25—29 let. Od roku 1950 však dochází k posunu: mnohem více žen než dříve vstupuje do manželství ve věku do 19 let, i když věková skupina 20—24 let zůstává nejfrekventovanější skupinou uzavírání sňatků.

Snižuje se i věkový rozdíl mezi mladými manželi — muži jsou přibližně jen o 2—3 roky starší. Ubývá sňatků s velkým věkovým rozdílem, a naopak přibývá mladých, stejně starých manželských dvojic. Obdobnou skutečnost kon-

Tabulka 2. Sňatky nevěst podle věku v letech 1930–1980 (v %)

	– 17	18–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60+
1930	3,8	11,7	47,6	22,3	7,7	3,4	1,6	0,9	0,5	0,3	0,2
1950	1,8	33,7	32,5	17,2	4,5	3,9	2,8	1,8	1,0	0,5	0,3
1960	4,6	29,7	43,4	9,6	4,8	3,2	1,3	1,5	0,9	0,5	0,5
1970	3,5	28,4	49,3	9,2	2,9	1,8	1,5	1,5	0,7	0,6	0,6
1980	3,2	25,6	44,4	13,2	5,7	2,8	1,6	1,4	0,9	0,6	0,6

Pramen: *Demografická příručka*, Praha, FSÚ 1982, s. 127, přepočty.

statují i sovětští sociologové. Například podíl sňatků s věkovým rozdílem větším než 10 let se v SSSR ze 4,6 % v roce 1950 snížil na 2,6 % v roce 1970 [Charčev—Mackovskij 1978 : 210].

U nás jsou nejběžnější rodiny, v nichž je muž o několik málo let starší než žena.

Tabulka 3. Věk manželů (v %)

	Celý soubor N = 1860	15–29	Věková kategorie 30–44	45–59	60 a více
Muž je o 11 a více let starší než žena	2	1	2	3	4
Muž je o 6–10 let starší	20	12	17	22	25
Muž je o 1–5 let starší	66	72	70	64	59
Muž a žena jsou stejně staří	6	10	6	4	4
Žena je o 1–5 let starší	5	4	4	5	7
Žena je o 6 a více let starší	1	1	1	1	1

Rozdíl do 100 % – dotázaný nevypověděl o partnerovi (v %).

Pramen: *Postavení ženy v rodině*, Praha, Ústav pro výzkum veřejného mínění, závěrečná zpráva 1979.

Ve srovnání s minulostí je v populaci o něci vyšší podíl mladých vdaných žen, ale zejména mladých ženatých mužů, neboť téměř všichni mladí muži a ženy uzavírají sňatek do 30 let věku. Brzy se stávají také rodiči a rok sňatku je v polovině případů i rokem narození prvního dítěte, neboť zhruba polovina žen vstupuje do prvního manželství gravidní.

Demografové [M. Kučera, V. Wynnyczuk, I. Lesný aj.] poukazují na to, že v poválečném období vznikl stereotyp, kdy interval mezi narozením dětí je kratší než tomu bylo dříve. „V ČSR více než polovina a v SSR téměř polovina prvních dětí přichází na svět již do 9 měsíců od sňatku rodičů, tedy z předmanželských koncepcí, dalších 30 % do dvou let a 8 % do tří let, takže jen necelá desetina prvních dětí se narodí až po třech letech trvání prvního manželství,“ říká M. Kučera [Kučera 1980 : 17].

První děti se rodí nejčastěji ženám kolem 20 let, druhé kolem 23 let a eventuelní třetí děti ženám ve věku kolem 26 let.

Ukazuje se tedy výrazná tendence zkracovat intervaly mezi narozením dětí, stěsnat je do krátkého časového úseku. Vzhledem k tomu, že zhruba 60 % dětí se rodí ženám do věku 25 let a 85 % ženám do 30 let věku, připadá na ženy starší 29 let již více interrupcí než porodů [Wynnyczuk—Syravátka 1980 : 29].

Ženám ve věku do 25 let se v roce 1950 narodilo 42,0 % všech dětí

1960 29,3

1970 60,9

1980 55,7 % všech dětí.

Tabulka 4. Živé narození podle věku matky v letech 1950–1980 (v %)

Rok	Věk matky								
	– 15	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50+
1950	0,02	8,1	33,9	31,6	11,8	10,4	3,7	0,3	0,01
1960	0,02	10,8	38,5	27,5	14,6	7,1	1,2	0,1	0,002
1970	0,02	12,5	48,4	25,1	9,4	3,6	0,9	0,05	0,001
1980	0,01	10,3	45,4	39,4	11,4	3,0	0,4	0,02	0,002

Pramen: *Demografická příručka*. Praha, FSÚ 1982, s. 162.

Ženám ve věku do 30 let se v roce 1950 narodilo 73,6 % všech dětí
1960 76,7
1970 86,0
1980 85,1 % všech dětí.

Příčin, proč se snížil věk sňatečnosti a proč v mladých rodinách převládá snaha mít děti brzy za sebou, je více. Mezi nejdůležitější patří sociální jistoty, tj. především zaručené právo na práci, sociální zabezpečení matky a dítěte, novomanželské půjčky, popřípadě možnost získání bytu.

Jinou příčinou dřívějšího uzavírání manželství je akcelerace fyzického dospívání a větší volnost v sexuálních vztazích. Sexuální život dnešních mladých generací je méně tabuizován, většina mladých lidí jej považuje za součást svého života již před vstupem do manželství. To souvisí s hlubokými změnami, které proběhly nejen v somatickém vývoji, ale i v kultuře.

Sexuologové (Pondělíčkovi, Hynie) poukazují na přímo překotné zrychlení somatosexuálního vývoje, na sexuální akceleraci u dnešní mládeže. Uvádějí, že změny se dají pozorovat již během jednoho desetiletí. „Začátkem tohoto století dosahovala mládež maxima puberty mezi 15. a 16. rokem věku, avšak dnešní čtyřicetiletí dosáhli tohoto maxima mezi 14. a 15. rokem. Celých padesáti let, tedy doby dvou generací, bylo zapotřebí k urychlení vývoje vcelku o jeden rok. A srovnáme-li dnešní čtyřicetileté s třicetiletými, zjistíme, že v mezidobí pouhých deseti let se dosáhlo téměř stejného zrychlení [tj. skoro o jeden rok] jako předtím za období pětkrát tak dlouhé. Dnešní třicetiletí dosáhli maxima puberty v průměru mezi 13. a 14. rokem a naše současné zkušenosti potvrzují, že puberta — především u děvčat — se dnes ještě o několik měsíců znovu somatosexuálně urychluje.“ [Pondělíček — Pondělíčková 1971 : 2]

Prekonání pseudovědeckých názorů na sex jako na něco, zač se mají lidé stydět a co mají potlačovat [které pronikaly do širokých mas především prostřednictvím křesťanské a zvláště katolické morálky], vytvořilo u mladých lidí zcela nový postoj k těmto otázkám. Sexuální soužití mládeže, i když má své složité stránky a vyvolává řadu problémů v rodinách, se změnilo z dříve zakazované oblasti v oblast přístupnou, v „právo“ každého mladého člověka. Přispívá k tomu změna ve způsobu života mladých generací, nejužší kontakty mezi chlapci a dívkami od nejmladších let, tvoření part a nejrůznějších koedukovaných sportovních a zájmových skupin, společné trávení volného času, ale i moderní krásná literatura, filmy, televizní programy, kde jsou intimní stránky soužití dvojic lidí běžně zobrazovány. K. Starke například uvádí, že podle údajů z výzkumu studentské mládeže v NDR, začalo v roce 1973 pohlavně žít v 15 letech a dříve 5 %, v roce 1977 — 6 % respondentů. Mezi 16letými to však bylo přibližně 12–22 %, mezi 17letými 28–49 %, mezi 18letými 56 až

72 % [Starke 1980 : 120]. To není jen zkušenost platná pro NDR, ale i pro ostatní socialistické země.[1]

Také emancipace žen nesporně přispívá k tomu, že dívky a mladé ženy jsou benevolentnější k předmanželské zkušenosti, ale i k nevěře. Názory získané šetřením 780 učnic a studentek středních škol naznačují, že pro muže je v této věkové kategorii respondentek tolerována předmanželská zkušenost s 2—10 partnerkami, pro ženy s 1—5 partnery. Také nevěra v manželství, a to i opakovaná, je považována za odpustitelnou [Scheuflerová 1979 : 61].

I když tyto výpovědi mladých dívek jistě skrývají mnoho naivity a zkreslení, jistým způsobem odrážejí změnu postojů k sexuálnímu životu a k manželství. Dříve se k manželství přistupovalo jako k celoživotní záležitosti. Dnes je naopak „dočasnost“ manželství jakoby zakotvena již v názoru snoubenců — jestliže se manželství nevydaří, dvojice se rozejde. Také změněné postavení ženy zde sehrává svou roli. Na manželovi se již nepožaduje, aby materiálně a finančně zajistil rodinu, aby na sebe převzal celou tíži jejího zabezpečení. Do manželství většinou vstupují dvojice, kde je nejen muž, ale i žena ekonomicky činná, nebo se na tuto činnost učení a studiem připravuje. V povědomí dnešních mladých lidí je již zafixován demokratický model rodiny, reálná představa, že oba manželé budou pracovat a žena zůstane doma jen dočasně, v době, kdy se bude starat o malé děti.

Příčiny, proč se v mladých manželstvích rodí děti brzy po sobě, je dána i sociálními i psychologickými okolnostmi. Rozšířila se totiž představa, že je lépe vychovat děti „při jednom“, než aby se žena po několika letech práce znovu vracela k mateřské dovolené a péči o kojence. Etapa rodinného cyklu, kdy jsou v rodině malé děti, by podle názorů manželů měla být co nejkratší. Proto manželé plánují druhé dítě krátce po porodu prvního, využívají sociálních vymožeností, jakými jsou mateřská dovolená a mateřský příspěvek, a předpokládají ekonomickou pasivitu ženy v tomto období.

Tato „racionalizace“ prokreativní aktivity vede k tomu, že mladí lidé se brzy nejen stávají rodiči, ale i prarodiči. Zatímco dřívější generace znaly své prarodiče většinou jako starce a stařeny, dnešní prarodiče jsou lidé kolem 40 let, v plné pracovní a životní aktivitě. Nejmladší generace dokonce znají své prarodiče, kteří jsou někdy ještě ekonomicky činní, což je dáno právě uvedenými demografickými jevy — brzkým uzavíráním sňatku a narozením prvních dětí, ale i prodloužením střední délky života.

Součástí problematiky „mladých rodin“ je výzkum *motivace manželství a výběr partnera*. Různé sondy a rozborů ukazují, že nejčastějším důvodem uzavírání sňatků je citový vztah partnerů. Jistě je třeba přistupovat k tomuto tvrzení s jistou korekcí, již vzhledem k vysokému počtu gravidních nevěst i vysoké míře rozvodovosti mladých manželství.

Je ovšem nesporné, že odbourání třídních a sociálních překrad vyvolalo vážný převrat v motivaci sňatků a tím i ve volbě partnerů. I. S. Kon říká: „Přechod od manželství z rozumu nebo z povinnosti k manželství z lásky — je masovým výdobytkem lidstva“ [Kon 1982]. Změněné kulturní podmínky v nej-

(1) Ústav pro kulturně výchovnou činnost v Praze prováděl v rozpětí let 1973—1979 ankety, v nichž mimo jiné sledoval nejčastější dotazy mládeže ve věku 15—19 let. Ukázalo se, že v letech 1973, 1974 se žáci 8. a 9. tříd především zajímali o otázky vztahů mezi chlapcem a dívkou, otázky přátelství a kamarádství a teprve na třetím místě byly otázky, kdy začít sexuální žít. Stejně stará skupina, tj. skupina patnáctiletých v roce 1978—79 kladla na prvním místě již otázku, v kolika letech zahájit sexuální život, jaký je vhodný věk pro manželství, jaký by měl být věkový rozdíl mezi manžely. Otázky týkající se lásky, přátelství a kamarádství byly na 5. a 6. místě [Scheuflerová 1979: 52—54].

širším slova smyslu, včetně lepší výživy a s ní spojeného dřívějšího dozrávání, osvobození sexu od předsudků, ekonomické a politické osvobození ženy a další jevy, zejména nedostatky ve výchovném působení na mladé generace, vyvolaly i vyšší stupeň ukvapenosti při vstupu do manželství. Část mladých lidí si nachází manželské partnery již ve věku, kdy není ekonomicky, sociálně ani psychicky schopna dostát bez větších výkyvů nárokům, které na jedince klade rodina a výchova dětí. Část mladých partnerů svého vybraného životního druha ani dobře nezná. Po jaké době známosti vstupují mladí lidé nejčastěji do manželství? Pohled na jednu ze sond manželských a předmanželských poraden ukazuje tabulka č. 5.

Tabulka 5. Snoubenci uzavřeli manželství po známosti, která trvala

do 3 měsíců	1,3 %
do 6 měsíců	14,8
do 1 roku	34,5
do 2 let	29,0
do 3 let	8,1
více než 3 roky	12,2
N = 296	100,0 %

Pramen: I. Sedláček: *Snoubenci v manželských a předmanželských poradnách v ČSR*. Populační zprávy č. 1–2, Praha 1978, s. 59.

Přibližně polovina snoubenců tedy uzavírala sňatek po známosti kratší než 1 rok, druhá polovina se znala déle než 1 rok. Zcela krátkých známostí, do 6 měsíců, bylo jen 16 %. I když neexistuje žádná optimální délka známosti, zaručující šťastné manželství, praxe ukazuje, že častěji se rozpadají manželství, která vznikla po velmi krátké a krátké známosti.

Jiná sonda snoubeneckých dvojic, založená na sledovaném faktoru „úroveň emoční a sociální zralosti“, ukázala, že minimálně 5 % mužů a žen uzavírajících první sňatek je na manželství naprosto nepřipraveno. Zobecněno to znamená, že v ČSR vstupuje každým rokem do manželství více než 3500 dvojic, které jsou vysoce ohroženy rozvodem ještě dříve, než uzavřou sňatek. Dalších 20 až 25 % sondou zkoumaných dvojic pak zastává takové názory, které by se v manželství mohly stát vážným zdrojem konfliktních situací [Prokopec—Schüller—Dytrych 1980 : 37].

K obdobným závěrům došli i sovětsí vědci. T. A. Gurko uvádí výsledky výzkumu 175 párů snoubenců mladších 30 let a poprvé vstupujících do manželství, viz tabulka č. 6.

V teorii je vyjasněno, že dobré manželství předpokládá dobrou znalost partnera, že je velmi důležité, jaký je soulad mezi názory, postoji partnerů, jejich očekáváními, tužbami, hodnotovou orientací. Jak však postupují dnešní mladí lidé při výběru budoucího manžela nebo manželky? Jaké požadavky na ně kla-

Tabulka 6. Snoubenci vstupující do manželství podle délky známosti v % (SSSR)

Délka známosti	Odpovědi ženichů	Odpovědi nevěst
Od 1 do 6 měsíců	45	39
Od 6 měsíců do 1 roku	19	27
Od 1 roku do 2 let	11	8
Více než 2 roky	19	20

Pramen: T. A. Gurko: *Vlijanie dobračennogo povedenija na stabilnost' molodoj sem'ji*. Sociologičeskije issledovanija 1982, No 2, s. 90.

Tabulka 7. *Žádané vlastnosti u partnera*

Vlastnost	Chlapci v %	Dívky v %
Pěkný vzhled	78,8	31,9
Inteligence	58,8	62,6
Dobré zdraví	55,8	44,4
Smysl pro humor	55,4	61,5
Upřímnost	53,3	44,1
Spolehlivá věrnost	45,4	57,8
Shodné zájmy	42,9	38,1
Nesobeckost	42,9	47,4
Nekuřačka, nekuřák	42,5	20,4
Pracovitost	39,6	61,1
Skromnost	27,9	26,3
Snášenlivost	37,5	23,7

Pramen: J. Šiktanc—J. Hladká: *Průzkum názorů, postojů a chování mládeže ve vztazích k rodičům*. Populační zprávy 1979, č. 1—2, s. 43.

dou? U nás i v zahraničí bylo realizováno mnoho výzkumů na toto téma. Požadavky zjištěné v jednom takovém výzkumu ukazuje tabulka č. 7.

I když jsou mezi chlapci a dívkami určité odchylky v požadavcích na partnera (muži — na rozdíl od dívek — akcentují častěji pěkný vzhled, dívky zase inteligenci, pracovitost apod.), obsahují jejich výpovědi obecně kladné vlastnosti lidí, o nichž nikdo nepochybuje, že by je dobří a spořádaní lidé neměli mít. Reálné požadavky na partnera a jednoznačná preference určitých vlastností předpokládá, že člověk, který je klade, zná i sám sebe, je si jist, že určité jednání, postoje apod. by nesnesl, předpokládá, že ví, co v něm bude vyvolávat podráždění, nechuť, zlobu, rozhořčení. Takový požadavek je však vysoce náročný, neboť mladí lidé, jejichž názory a postoje se vyvíjejí, je většinou soce náročný, neboť mladí lidé, jejichž názory a postoje se vyvíjejí, je většinou chologických testů, použití počítačů a jiných vědeckých metod obsahovat jisté riziko. Mimo jiné i proto, že zde nepůsobí pouze složka racionální a citová, ale i sexuální.

Při výběru manželských partnerů se dnes běžně u mladých lidí projevuje vysoká míra naivity, nezkušenosti a částečně i lehkovážnosti. Mladí lidé si berou za životní partnery jedince se zcela opačnými zájmy, hodnotovými orientacemi, vlastnostmi, které ani dobře neznají. Nebo je znají a doufají, že je v manželství změní.

Přitom rodině a šťastnému manželství přikládají lidé naprosto správně zcela prvořadý význam. Tak například více než 90 % chlapců a dívek ve věku 17—19 let na otázku životních přání uvedlo na prvním místě „šťastné manželství“, dále „zdraví“ (88 %) a „mít rodinu“ (63—78 %) [Šiktanc—Hladká 1979 : 41].

Z různých anket a výzkumů vyplývá, že pro mladé lidi není výběr životního partnera zdaleka není tak jednoduchý, jak se jeví vnějšímu pozorovateli, a že mladí lidé by rádi znali návody, jak se nezmýlit. Mají tedy obavy ze zklamání, pociťují nejistotu, zda volí dobře. Na otázku, co všechno by měla obsahovat výchova k manželství a rodičovství, dosáhla více než 90 % zájmu témata „pohlavní život mladého člověka“, „výběr vhodného partnera“, „přátelství a láska“, „jak vychovávat děti“ [Vaňková 1977]. Přes určitý pokrok a osvětu týkající se manželství a rodičovství bylo na tomto poli dosud málo uděláno. Obdobnou situaci konstatují i sovětští vědci. Moskevský výzkum 175 párů snoubenců zjistil, že jen 15 % mužů a 11 % dívek četlo odbornou literaturu o manželství a rodině.

Sondy manželských a předmanželských poraden ukazují, že většina (80 %) seznámení mužů a žen jsou náhodná, *jen 13,5 % mladých lidí znalo povahové vlastnosti partnera* ještě před započítím milostného vztahu [Sedláček 1978 : 59]. Motivaci uzavírání sňatků ilustruje rovněž jedna ze sond manželských poraden, viz tabulka č. 8.

Tabulka 8. *Převažující motivace uzavření manželství*

Citové vyústění partnerského vztahu	44,6 %
Gravidita snoubenky	41,8
Řešení ekonomické nebo bytové situace	8,8
Vyhovnění vnějšímu sociálnímu tlaku	3,4
Neuvedeno	1,4
N = 296	100, %

Pramen: I. Sedláček: *Snoubenci v manželských a předmanželských poradnách v ČSR*. Populační zprávy 1978, č. 1—2, s. 59.

Jednoznačnou odpovědí je pouze odpověď „citové vyústění partnerského vztahu“. Problematictější je již „gravidita snoubenky“, neboť může být jak součástí hlubokého milostného vztahu, tak i vysoce rizikovým momentem nastávajícího manželství, neboť může obsahovat nátlakový náboj. Současné výzkumy a hodnocení jsou v tomto směru spíše skeptické a považují faktor těhotenství jako příčinu sňatku za faktor spíše destabilizační. Ukazuje se také, že část snoubenců řeší sňatkem i některé racionální problémy, jako je ekonomická a bytová situace, přání rodičů, nátlak snoubence nebo snoubenky apod.

Také rodiče mají změněné postavení při uzavírání sňatků dětí. Po staletí byli při výběru životního partnera svých dětí nejdůležitějším činitelem, což vyplývalo z jejich ekonomického i sociálního a mravního postavení vzhledem k dítěti. Odstranění třídních a sociálních bariér, demokratizace vztahů rodičů a dětí, do značné míry odlišný způsob života mladých generací — vedou většinou k tomu, že výběr životního partnera dětí zpravidla probíhá bez asistence rodičů, kteří nejsou dotázáni ani na radu a názor. Většina dnešních mladých lidí považuje volbu manžela a manželky jen za svoji záležitost, a to i v případě, že je po svatbě přivádí do rodičovské rodiny (70 %), v níž po určitou dobu, často několik let bydlí, event. jsou rodiči podporováni. To vyvolává mnoho problémů ve vztazích mladé a staré generace, adaptace rodičovské a mladé rodiny je většinou složitý proces a někdy dochází i k destrukci mladé rodiny pro nemožnost dosáhnout vyrovnaných vztahů s rodičovskou rodinou. Výchova a osvěta nedosáhla v této oblasti potřebné úrovně, chybí širší poučení o pravidlech chování členů rodičovské i mladé rodiny. Základním principem soužití by v takových případech měla být důsledná vzájemná tolerance a respekt.

Jaká je bytová a ekonomická situace mladých rodin?

Získání bytu je pro mladou rodinu většinou nejtěžším problémem. Přitom bytová výstavba v ČSSR je na vysoké úrovni a v přepočtu na 1000 obyvatel patříme ve výstavbě bytů mezi evropskými kapitalistickými a socialistickými zeměmi na jedno z předních míst [Statistická 1982 : 638]. V šesté pětiletce bylo postaveno téměř 650 000 bytů a od roku 1970 se do nového bytu přestěhovala prakticky každá čtvrtá rodina [6. zasedání 1982 : 12].

Z výzkumu *Mladá rodina 1970—1977* [Wynnyczuk—Šráček 1975] vyplývá, že v době uzavření sňatku má samostatný byt cca 30 % mladých manželů. Tři

čtvrtiny z nich žijí svá první léta manželství v rodičovských rodinách. Tento stav potvrzují i sondy předmanželských a manželských poraden.

Z hlediska bydlení jsou nejvíce ohrožena rozpadem ta manželství, kde manželé musí žít 1. odděleně, 2. v rodině novomanžela, 3. v rodině novomanželky. Nedostatečný kontakt u manželů žijících odděleně je tedy vážným problémem, stejně jako vztah novomanželky a tchyně.

Optimální bydlení je samostatné. Tři čtvrtiny manželů, kteří začínají své manželství v rodičovských rodinách, se osamostatňují přibližně v průběhu prvních pěti let manželství. „Do prvních pěti let manželství získává většina mladých párů vlastní byt (město 92,7 %, venkov 85,0 %), přičemž jak v družstevní, tak ve státní výstavbě jsou při přidělování bytů respektovány zásady preference rodin s dětmi“ [Bartošová 1979 : 27].

Z výzkumu populačního klimatu v ČSSR u žen ve věku 20–29 let v roce 1981 vyplynulo, že dnešní mladí lidé většinou získávají byt dříve než generace jejich rodičů. Tyto byty však zcela neodpovídají jejich požadavkům. Zůstávají za nároky na soukromí pro studium dětí i rodičů, nesplňují vždy požadavky na odpočinek a soužití dvou aktivně činných generací [Wynnecuk 1982 : 18]. Také vybavení sídlišť neodpovídá požadavkům mladých rodin, nejen pokud jde o předškolní zařízení, ale i hřiště, bazény, cvičebny a jiná zařízení pro aktivní a bezpečné trávení volného času dětí. Požadavky tedy stále stoupají a jsou z hlediska rozvoje osobnosti dětí i dospělých většinou oprávněné.

Naproti tomu vybavenost domácností mladých rodin je příznivá. I když do první etapy společného života spadá většinou narození dítěte a dočasné přerušování ekonomické činnosti ženy, existují vedle příjmů manželů a event. našetřených úspor dva hlavní zdroje umožňující manželům vybavit domácnosti: jsou to novomanželské půjčky(2) a rodiče, kteří jsou objektivně schopni [zpravidla jsou dosud ekonomicky aktivní] a subjektivně připraveni své děti při zakládání rodiny podporovat.

Z dlouhodobého výzkumu spotřebního chování mladých domácností [Vaničková 1984] vyplynulo, že tyto domácnosti jsou — pokud jde o předměty dlouhodobého užívání — již krátce po svatbě vybaveny lépe než domácnosti rodičů. Manželské páry ve věku 20–29 let, v nichž byla žena ekonomicky aktivní, a které již bydlely samostatně, měly:

chladničky	77 %
mrazničky	16 %
mechanické pračky	33 %
automatické pračky	23 %
vysavače	62 %

Manželské páry bydlící u rodičů byly vybaveny hůře, měly však k dispozici vybavení rodičů. Také většinou nehradily běžné výdaje na nájemné, inkaso,

(2) Novomanželské půjčky byly zavedeny v dubnu 1973 a od 1. dubna 1974 byly zvýhodněny o státní příspěvek, jakmile se manželům narozené dítě dožije jednoho roku věku. Na první dítě činí výše státního příspěvku 2 000 Kčs, na druhé a další děti vždy 4 000 Kčs. V případě narození dvojčat se z půjčky odepisuje 8 000 Kčs. V roce 1981 bylo mladým manželům půjčeno 12 249 tisíc korun, přičemž největší část těchto půjček jde na zařízení bytů, jen menší část na pořízení bytu (asi 10 % půjček). Vzhledem k tomu, že se také velký počet prvních dětí rodí hned v prvním roce manželství, získává mladá rodina přibližně v průběhu dvou let zároveň státní příspěvek, neboť tím, že se dítě dožije prvního roku věku, dluh klesá. Viz: J. Pelikán [1977: 27].

jídlo apod. Čistý měsíční příjem mladých rodin byl nad hranicí 3500 Kčs měsíčně.

Ekonomická situace mladých rodin je významně ovlivňována nejen tím, zda mají možnost získat státní, družstevní či podnikový byt a půjčku, ale i počtem dětí.

Tabulka 9. Celkové čisté příjmy na člena domácnosti měsíčně v Kčs v závislosti na počtu dětí v rodině

	Příjmy v Kčs		
	1970	1976	1980
Celkem	1 065	1 302	1 498
Rodiny s dětmi	987	1 173	1 330
z toho:			
s 1 dítětem	1 151	1 382	1 569
s 2 dětmi	958	1 142	1 298
s 3 dětmi	819	976	1 122
se 4 dětmi	713	854	987
s 5 a více dětmi	562	711	786
Rodiny bezdětné s ekonomicky aktivním členem	1 450	1 814	2 126
Rodiny bezdětné bez ekonomicky aktivního člena	752	982	1 119

Pramen: M. Hirsch: *Vývoj příjmů rodin s dětmi v ČSSR v sedmdesátých letech*. Informátor ČSVÚ PSV 1982, č. 2.

S rostoucím počtem dětí klesají v domácnostech průměrné příjmy na osobu. Mění se také relace ekonomicky činných a závislých osob. V období let 1970—1980 došlo však k rychlému růstu sociálních příjmů, hlavně přídatků na děti, takže se situace rodin s více dětmi nezhoršila. Svědčí o tom rostoucí podíl sociálních příjmů, viz tabulka č. 10.

Tabulka 10. Podíl sociálních příjmů v roce 1970 a 1980 z celkových příjmů v relaci k počtu závislých dětí

Podíl sociálních příjmů z celkových příjmů	Počet dětí			
	1	2	3	4 a více
v roce 1970	12,3	15,3	22,0	28,8
v roce 1980	12,3	17,3	25,3	32,7

Pramen: *Sčítání lidu, domů a bytů*. Praha, FSÚ 1980, s. 135.

Spolu s rostoucím počtem dětí roste i sociální intervence státu v podobě sociálních příjmů rodin. Zatímco u rodin s 1 dítětem se za jedno desetiletí nezměnila, u rodin s 2 závislými dětmi vzrostla o 2 %, s 3 dětmi o 3,3 %, se 4 a více dětmi o 3,9 %.

Největší podíl sociálních příjmů tvoří přídatky na děti. V rodinách s 1 dítětem představují přídatky na děti v ČSR 3,2 %, s 2 dětmi 10,0 %, s 3 dětmi 17,9 %, se 4 a více dětmi 23,9 % sociálních příjmů.

Přes tuto pomoc státu rodinám s dětmi měla rodina s 2 dětmi o 17 % méně a rodina s 3 dětmi o 29 % méně běžných příjmů na hlavu než rodina s jedním dítětem.

To ukazuje, že péče socialistického státu orientovaná na zabezpečování život-

ní úrovně rodin s dětmi je jedním z prvořadých úkolů, neboť se dotýká i tisíců mladých rodin.

Problematika mladých rodin je velmi různorodá. Stále více přitahuje pozornost státních a společenských institucí a organizací a veřejnosti. Neboť, je-li rodina základní jednotkou společnosti, je u mladé rodiny tato funkce znásobena: je základní jednotkou společenské budoucnosti. Právě v ní dochází k prvotní socializaci jednotlivce, v ní se rozhoduje z velké části o tom, jaké budou nové generace.

Proto řešení problémů mladé rodiny nespočívá jen v sociální oblasti. Vyžaduje hlubokou analýzu zcela nových jevů, jako jsou: akcelerace somatosexuálního vývoje, vliv sníženého věku sňatečnosti na fungování mladé rodiny, nové (pozitivní i negativní) rysy ve vztazích mezi mladými partnery, jejich rodiči a jejich dětmi, kulturní a mravní úroveň, hodnotové orientace, tužby, zájmy, a další stránky života dnešních mladých rodin.

Stabilita nebo rozvrat?

Říká se, že rozvody jsou novodobou metlou lidstva. Nestabilita manželství, a tím i rodiny, je skutečně jedním ze závažných rysů současnosti. V ČSSR připadá na 100 sňatků 30 rozvodů. Rozcházejí se především mladí lidé, kteří se brali z lásky a teprve po svatbě zjišťují, že mají rozdílné povahy a zcela jiné zájmy než jejich partner. Rozvádějí se ovšem i dvojice středního věku (i když méně často), a dokonce manželé, kteří spolu nejednou prožili dlouhý a třeba i šťastný život, na jehož konci si jeden z partnerů (většinou muž) našel partnera nového, zpravidla mladšího.

Tabulka 11. Sňatky a rozvody

Průměr let — rok	Sňatky	Rozvody	Rozvody na 100 sňatků
1920 — 1924	142 399	5 198	3,7
1930 — 1934	121 506	6 051	5,0
1950 — 1954	114 812	12 251	10,7
1960 — 1964	108 295	16 433	15,2
1970 — 1974	134 674	27 893	20,7
1975 — 1979	135 900	32 111	23,6
1979	127 134	32 241	25,4
1980	117 921	33 863	28,7
1981	116 581	34 595	29,7

Pramen: *Statistická ročenka 1982*. Praha, FSČ 1982, s. 116 — 117.

V komparaci s dvacátými léty je nárůst rozvodovosti obrovský. Zatímco v letech první republiky se rozpadlo přibližně každé pětadvacáté manželství, dnes je to každé třetí. Zajímavý pohled na rozvodovost poskytuje přehled podle krajů. Ukazuje se, že rozvodovost: a) je podstatně vyšší v ČSR než v SSR; v České socialistické republice připadá na 100 sňatků 35,7 rozvodů, ve Slovenské socialistické republice 17,8 rozvodů (rozvodovost v SSR však v poslední době roste rychleji: v r. 1970—1980 se zdvojnásobil počet rozvodů v SSR, v ČSR vzrostl o cca 20 %); b) je nejvyšší v průmyslových oblastech — v Severočeském kraji (48,5), v Praze (44,4), v Západočeském kraji (42); c) je vysoká v hlavních městech.

Vyšší stupeň koncentrace obyvatelstva, ale i průmyslu (příčemž jedno do značné míry implikuje druhé), tedy častěji vede k narušení manželských

Tabulka 12. Rozvodovost podle krajů

Kraje	Sňatky	Rozvody	Rozvody na 100 sňatků
ČSSR	116 581	34 595	29,7
Hl. m. Praha	8 853	3 929	44,4
Středočeský	8 083	2 998	37,1
Jihočeský	4 968	1 325	26,7
Západočeský	7 043	2 958	42,0
Severočeský	9 514	4 619	48,5
Východočeský	8 906	2 506	28,1
Jihomoravský	15 271	4 102	26,9
Severomoravský	14 731	5 172	35,1
Hl. m. Bratislava	3 120	1 173	37,6
Západoslovenský	13 308	2 238	16,8
Středoslovenský	11 659	1 921	16,5
Východoslovenský	11 125	1 655	14,9

Pramen: *Statistická ročenka 1982*. Praha, FSÚ 1982, s. 119.

vztahů. Působí zde nesporně zvýšená anonymita jedince ve velkých městských a průmyslových aglomeracích a značná absence sociální kontroly, tak typické pro sousedské vztahy v menších lokalitách.

Pohled na rozvodovost dále hlouběji ilustrují údaje o věku manželů a trvání manželství, která se rozvádějí, viz tabulka č. 13.

Tabulka 13. Rozvody podle věku mužů v letech 1930–1980 v ČSSR z počtu uskutečněných rozvodů (v %)

Rok	– 19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60+
1930	—	1,7	16,6	27,1	20,0	13,7	9,4	5,8	3,6	2,1
1950	0,11	5,7	18,5	12,8	18,7	15,7	11,7	8,0	4,8	3,9
1960	0,07	6,2	18,9	19,8	19,0	9,5	11,3	7,3	4,1	3,3
1970	0,10	12,9	24,2	16,8	13,8	11,5	9,5	4,0	3,6	3,3
1980	0,09	10,3	24,5	22,4	15,1	9,5	7,4	4,9	3,1	2,4

Pramen: *Demografická příručka*. Praha, FSÚ 1982, s. 150.

Je všeobecně známé, že k rozvodům dochází častěji u mladých lidí než u starších. To platí pro celou časovou řadu sledovanou v tabulce. Přesto však v období od třicátých let do dnešní doby došlo k určité změně v tom smyslu, že nynější frekvence rozvodů se posunula dále k nižším věkovým skupinám. Globálně lze říci, že z celku rozvodů se jich tři čtvrtiny odehrávají do věku

Tabulka 14. Rozvody podle věku žen v letech 1930–1980 v ČSSR z počtu uskutečněných rozvodů (v %)

Rok	– 19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60+
1930	0,6	0,9	25,4	24,2	15,9	9,9	6,3	3,9	2,2	0,7
1950	2,4	14,8	22,3	11,5	15,0	12,6	9,4	6,3	3,3	2,4
1960	1,4	15,6	20,6	19,3	17,7	8,1	8,1	4,8	2,5	1,9
1970	1,6	25,6	23,6	13,3	11,5	10,0	7,5	2,8	2,3	1,8
1980	1,3	20,9	24,6	20,6	13,4	7,6	5,1	3,2	1,9	1,3

Pramen: *Demografická příručka*. Praha, FSÚ 1982, s. 151.

40 let. Od čtyřiceti let rozvodovost výrazně klesá, nejnižší, zahrnující přibližně celkem 1000 mužů a 500 žen, je u osob ve věku 60 let a starších. Zatímco do 20 let věku je rozvodovost velice nízká, prudce roste po dvacátém roce věku. Z hlediska věku manželů jsou však nejohroženější manželství, v nichž žijí partneři mezi 25–35 lety. Na tuto věkovou skupinu připadá 46 % z celku všech rozvádějících se manželství.

Vzhledem k nižšímu věku sňatečnosti žen se u nich objevují i určité odchylky rozvodovosti. Ženy se nejen dříve vdávají, ale i rozvádějí. Do 25 let věku je rozvedeno asi 20 % všech rozvádějících se žen, ale jen 10 % z celku rozvádějících se mužů. Do 35 let je rozvedeno 66 % všech rozvádějících se žen a 57 % mužů.

Dalším intervenujícím faktorem je délka trvání manželství. Statistiky ukazují na tzv. „krizová období“, v nichž nejčastěji dochází k rozvratu manželství, a tím i na potřebu zaměřit se nejen na prevenci rozvodovosti vůbec, ale v těchto obdobích zvláště (i když je přirozeně třeba vidět, že rozvod není jednorázovou záležitostí, ale připravuje se většinou měsíce a roky).

Tabulka 15. Rozvody podle délky trvání manželství v ČSSR v letech 1950–1980 z počtu uskutečněných rozvodů (v %)

Rok	Délka trvání manželství v letech									
	0	1	2	3	4–5	6–7	8–9	10–14	15–19	20+
1950	5,1	7,6	8,1	7,0	12,1	9,2	8,6	15,2	9,7	17,4
1960	1,9	5,5	6,8	7,3	12,8	10,7	11,0	20,0	10,5	13,5
1970	2,1	7,0	9,3	9,3	15,0	11,0	8,2	13,2	10,5	14,4
1980	2,1	7,0	9,3	9,1	15,1	11,5	8,7	15,3	10,0	11,9

Pramen: Demografická příručka. Praha, FSÚ 1982, s. 155.

Tabulka ukazuje téměř konstantní vrcholy rozvodů v určitých etapách trvání manželství. Z tohoto hlediska lze hovořit v podstatě o dvou kritických obdobích. První nastává po 4–5 letech manželství a částečně doznívá ještě v šestém a sedmém roce. Druhé spadá do intervalu 10–14 let trvání manželství a odeznívá ještě v průběhu dalších 5 let, což přibližně odpovídá věku manželů do 40–45 let.

Z hlediska výchovy mladé generace jsou ovšem společensky nejzávažnější rozvody mladých manželství, v nichž zpravidla (v 70–80 % případů) žijí nezletilé děti.

Tabulka 16. Rozvody podle počtu nezletilých dětí v letech 1960–1980 v ČSSR (v % z počtu uskutečněných rozvodů)

Rok	Počet dětí		
	0	1	2+
1960	36,9	35,8	27,3
1970	33,2	42,0	24,8
1980	29,2	37,7	33,1

Pramen: Demografická příručka. Praha, FSÚ 1982, s. 159.

Ještě v roce 1960 se nejčastěji rozcházelí bezdětní manželé, dále s jedním dítětem, a konečně s dvěma dětmi. V průběhu let však podíl rozvádějících se bezdětných manželů klesá a roste počet rozvádějících se manželství s dětmi — častěji s jedním dítětem než s dvěma, i když rozdíl není velký. Průměrný

počet dětí připadajících na jedno rozvedené manželství je více než 1 dítě.

Lze říci, že děti jsou stále menší zábranou k rozvázání svazku, který jejich rodičům nevyhovuje.

Někdy se objevují poukazy na to, že vysoká rozvodovost je právě rubem tak významného výtoku, jakým je zaměstnanost žen. Je jisté, že hospodářská závislost na muži vedla v minulosti k udržení mnoha manželství, která v dnešní době berou rychle za své.

Avšak rozvod je demokratickým právem, které má jak negativní, tak pozitivní stránky. K pozitivním patří to, že osvobozuje od nutnosti žít s člověkem, k němuž city náklonnosti vyprchaly a byly nahrazeny lhostejností, či dokonce nenávistí. Nejzávažnějším negativem rozvodů je ovšem ztráta rodinného zázemí dětí a koncentrace výkonu rodinných funkcí pouze na jednoho rodiče, většinou matku.

Navrhovatelkami rozvodů jsou z 64 % ženy. To není jen specifikum ČSSR, ale celosvětový jev. I když příčin, proč se ženy častěji než muži rozhodují rozvést nevyhovující manželský svazek, je více, lze za dvě hlavní (působící v našich podmínkách) označit:

- a) ekonomickou samostatnost žen, která jim dává jistotu, že budou moci dále dobře žít i bez finančního přínosu muže,
- b) skutečnost, že ženě (až na malé výjimky, jako je alkoholismus matky, prostituce a jiné asociální jednání) nehrozí, že bude po rozvodu odloučena od dětí; většinou se děti svěřují do výchovy matce, muž zpravidla opouští byt, v němž zůstává neúplná rodina v čele s matkou.

V důsledku rozvodu ztrácí ročně zázemí úplné rodiny cca 20 000 dětí. V roce 1961 představovaly neúplné rodiny 5,9 %, v roce 1970 8,0 % a v roce 1980 11 % ze všech rodinných domácností s dětmi do 15 let.

Tyto rodiny plní po rozvodu všechny základní funkce, kromě funkce reprodukční. Není to ovšem bez problémů. Výzkumy ukazují [Junková 1975], že finanční situace žen v neúplných rodinách je v průměru horší než v rodinách úplných. Méně zbývá na šetření a na kulturu, oblékání apod. Přesto jen 4,3 % žen uvádí trvalé finanční potíže. Situace neúplných rodin v čele s otcem je příznivější, muži častěji než ženy pečují jen o jedno dítě, zastávají vyšší funkce v zaměstnání, jsou lépe odměňováni a mají ve srovnání s ženami vyšší vzdělání.

Bytová situace se u 70,7 % rozvedených žen žijících po rozvodu v neúplné rodině nemění, zůstávají zpravidla v původním bytě. Zhruba u 30 % žen se však bytová situace horší: některé bydlí i nadále s bývalým manželem, jiné se stěhují k rodičům, část žije v přeplněných bytech.

Zařízení bytů a domácností má nižší standard než v úplných rodinách. Doplnění a obnovování zařízení je pomalejší. Také způsob trávení volného času se mění (častěji je prožíván v bytě, protože většinou po rozvodu auto a chata připadnou muži). Při výkonu domácích prací pomáhají nejčastěji děti, dále rodiče ženy, popřípadě další příbuzní.

V neúplných rodinách jsou matky méně spokojeny s chováním a vlastnostmi svých dětí než v rodinách úplných. Zřídka hodnotí pozitivně výchovný vliv rozvedeného manžela na děti (8–13 % případů). Většinou otec do výchovy vůbec nezasahuje (65 %), s dítětem se nestýká (34 %), či na ně má dokonce negativní vliv (10–12 %). U prvních dětí se často objevují neurotické projevy, u druhých výchovné problémy [Schimmerlingová 1977; 1978].

Klidný rozvod, racionální dohoda manželů a uchování přátelského nebo alespoň neutrálního vztahu bývalých manželů kladně ovlivňuje styk otce s dětmi, a to jak ve frekvenci, tak ve výchovném působení na děti.

V. Trnka [1974 : 210—211] analyzoval situaci dětí a jejich adaptabilitu po rozvodu rodičů a dospěl k těmto nejdůležitějším závěrům:

a) nejvíce trpí děti

- které jsou popuzené proti některému z rodičů,
- které nemají v nikom v okolí oporu,
- které po rozvodu rodičů s nimi žijí v rozděleném bytě,
- které viděly násilí mezi rodiči,
- k nimž má matka nevyrovnaný vztah projevující se jednou nadměrnou péčí, podruhé lhostejností a nepřiměřenými tresty,

b) děti se dobře adaptují, jestliže:

- nejsou popuzeny, mají pocit bezpečí se silnou emocionální vazbou,
- mají ve svém okolí spolehlivou oporu, silnou vazbu na milovanou osobu (třeba i cizí),
- nebyly přítomny hádkám a sporům mezi rodiči,
- mají dobrý vztah k nevlastnímu rodiči.

Je nesporné, že děti rozvodem rodičů vždy trpí. Neexistuje však výzkum zachycující utrpení dětí v rozvrácených, i když úplných rodinách. Tam, kde vztah mezi mužem a ženou je dlouhodobě krajně napjatý, kde dochází k častým hádkám, eventuálně i k fyzickému napadání, je rozvod vysvobozením pro všechny členy rodiny.

Proč se lidé rozvádějí?

Co je nejčastější příčinou toho, že dvojice, které se většinou braly z lásky, po pěti, deseti či patnácti letech rozvazují manželské pouto?

Oficiální statistika ukazuje příčiny rozvodů patrně z tabulky č. 17.

Tabulka 17. Příčiny rozvodů v ČSSR v ‰

Příčiny rozvodů	1962		1972		1980	
	Příčina muž	Příčina žena	Příčina muž	Příčina žena	Příčina muž	Příčina žena
Neuvážený sňatek	0,55	1,25	3,22	3,21	3,88	3,88
Odsouzení pro trestný čin	0,44	0,01	2,21	0,20	2,24	0,29
Alkoholismus	1,40	1,50	14,60	0,64	18,10	0,87
Zlé nakládání	0,19	0,31	7,28	1,82	4,14	0,17
Oddělené bydlení	2,09	0,29	2,85	2,85	1,89	1,89
Pohlavní choroba	0,61	0,18	0,03	0,01	0,00	0,00
Jiná nemoc	0,54	0,33	0,68	0,99	0,59	0,52
Neplodnost	25,89	25,54	0,51	0,73	0,56	0,78
Opuštění soužití	0,80	1,13	6,19	5,06	1,85	1,33
Nezájem o rodinu	0,12	0,13	6,91	7,86	6,23	6,96
Finanční neshody	0,46	0,52	1,15	1,27	0,99	0,99
Nezřízený život	2,52	2,66	0,45	0,50	0,19	0,19
Sexuální neshody	10,21	10,63	4,04	4,29	3,50	3,48
Žárlivost	0,39	0,61	1,00	0,60	0,81	0,28
Neshody ve výchově dětí	2,32	2,46	2,63	0,60	0,40	0,42
Zásahy širší rodiny	10,17	0,29	1,52	1,53	0,67	0,67
Politické a náboženské neshody	8,43	1,46	0,05	0,06	0,02	0,02
Rozdíly národnosti	1,28	1,33	0,02	0,02	0,01	0,01
Rozdílnost povah	1,10	0,71	7,96	19,62	24,90	24,90
Nevěra	8,14	8,51	19,74	17,80	18,90	16,61
Ostatní příčiny	14,14	14,64	0,30	0,18	0,16	0,13
Příčina nezjištěna	8,18	25,48	11,28	30,11	9,90	35,51

Pramen: *Statistické ročenky ČSSR*. Praha, FSÚ 1961, 1971, 1981, přepočty.

I když naše statistika zachycuje 22 příčin rozvodů — od „neuváženého sňatku“ až po „příčina nezjištěna“ — je možno říci, že výčet není vyčerpávající. Rozvodová situace je vždy výsledkem souběhu určitých objektivních okolností s okolnostmi subjektivními.

Mezi základní objektivní okolnosti lze řadit například bytovou, finanční a zdravotní situaci, pracovní zatížení, obtížnou profesi apod., které mohou významně negativně ovlivnit manželský soulad. Objektivní problémy však u nás nejsou nejdůležitějšími faktory rozvodovosti. Tak například „oddělené bydlení“ je příčinou rozvodů ve 2 % případů. Významně poklesly také „zásahy širší rodiny“. Pokud bychom je chápali jako konflikty vyplývající ze společného bydlení rodičovské a mladé rodiny, představují cca 0,5 % případů.

Hlavní příčiny rozvodovosti leží ve sféře subjektivní, tj. jsou dány především povahovými vlastnostmi partnerů a jejich hodnotovými orientacemi. Do manželství vstupují lidé různých schopností, vlastností a odlišného temperamentu. Mají-li v této zcela intimní buňce společnosti dosáhnout optimálního souladu, musí mít vysokou morální a kulturní úroveň, což implikuje především úctu a porozumění pro druhého, duševní vyrovnanost, vysoký stupeň tolerance, demokratický přístup k řešení problémů a jiné kladné vlastnosti — například zásadovost, věrnost, identifikaci s druhým a velkorysost.

Tyto nároky vystupují do popředí o to víc, že přestaly působit tak závažně stabilizační faktory minulosti, jako chápání manželství jako svazku posvěceného bohem (co bůh spojí, člověk nerozlučí), ekonomická závislost ženy na muži, a konečně odsuzování rozvodu veřejným míněním. Osvobození sňatku z tradičních náboženských a ekonomických pout — což je velký výdobytek moderní doby — má ovšem nejen své pozitivní, ale i negativní stránky. Umožňuje totiž, aby do manželství vstupovaly dvojice, které dosud pro tento svazek neuzrály ekonomicky, charakterově, psychicky a morálně. To vyvolává velké množství konfliktů, které tito partneři nejsou s to vždy optimálně řešit. Změna přístupu k manželství však vede nejen k neuváženým sňatkům, ale i k neuváženým rozvodům, k nimž by při určité toleranci a trpělivosti vůbec nemuselo dojít. Tak například nejčastějším důvodem rozvodu je v současné době „rozdílnost povah“, důvod, který ještě před dvaceti lety měl zcela zanedbatelnou četnost. Zatímco totiž dříve byli manželé nuceni vyrovnat se s negativními osobnostními rysy svých partnerů, dnes mají v tomto směru výhodu. Využijí demokratického práva rozvodu a manželství zruší.

Ona „rozdílnost povah“ v sobě skrývá řadu momentů nejen psychologického, ale i sociálního charakteru. Nejde pouze o nekompatibilitu některých krajních psychologických typů osobností, ale o množství malých diferencí, zpravidla sociálně determinovaných, které se mohou v procesu manželského soužití buď zmenšovat, nebo narůstat. Jde například o orientaci zálib a zájmů, o nároky na zapojení ženy do pracovního procesu, na trávení volného času (neshody, pokud jde o způsob trávení volného času, jsou stále častějším důvodem rozvodu zejména mladých manželství). Jde také o způsob života a zvyky, které si mladí lidé přinášejí z rodičovských rodin, o postoj k penězům, nároky na dělbu práce v domácnosti atd., atd.

Nežádoucí osobnostní rysy nejsou často před uzavřením manželství zřejmé (nebo jim druhý partner nepřikládá velký význam) a projeví se až v první adaptační fázi manželství [Schüller—Prokopec—Dytrych 1979; Nutzová 1979:12]. Dojde-li však přesto k vzájemnému přizpůsobení dvojice, pak adaptace na další procesy, které se v rodině odehrávají, jako je například narození dětí, změny v bytové, finanční oblasti, zdravotní problémy atd., probíhá většinou dobře.

Adaptace na složitou situaci, kterou pro dosud nezávislého jedince znamená manželství, je dnes procesem náročnějším než kdykoli dříve, protože mladí lidé na ni nejsou připraveni. Jejich výchova je orientována spíše k potřebám profese než rodiny.

Je překvapivé, jak velký počet z generace dnešních rodičů u nás vstupuje do manželství bez jakýchkoli znalostí zcela elementárních zásad soužití. Například V. Wynnyczuk [Wynnyczuk 1975:8] uvádí, že v roce 1968 vstoupalo do manželství pouze 38,8 % žen poučených o hygieně manželského soužití, včetně antikoncepce; 34,6 % žen bylo zcela a 26,6 % částečně neinformovaných. Pouze 30 % žen bylo poučeno lékařem.

Totéž potvrzuje i výzkum ÚVVM z roku 1979, v němž jen 12 % respondentů uvedlo, že výchova k manželství a rodičovství byla dostatečná, zatímco 49 % ji označilo za „pouze částečnou“ a 29 % za „nedostatečnou“ [Postavení 1979].

Výzkumy a sondy tedy signalizují, že rodina a škola, ale ani lékaři a společenské organizace na tomto úseku neplní dobře svůj úkol, což je — v souvislosti s akcelerací dospívání a s uvolněním sexuálních vztahů mezi mládeží — vážným nedostatkem v rámci celkové výchovy mladé generace.

Údaje o rozvodovosti, zejména mladých manželství, v nichž žijí závislé děti, jsou velmi alarmující. Její snížení se stává naléhavým společenským úkolem. Není to však úkol jednoduchý. Výchova k manželství a rodičovství se uskutečňuje v průsečíku mnoha vlivů. Působí vliv orientační, rodičovské rodiny a rodičovských vzorů, působí škola, pracoviště a okolí, povahové vlastnosti člověka a jeho schopnosti, soustava hodnot, kulturní vlivy, ale i vlivy morální a ekonomické.

Na základě poznání těchto vlivů a jejich sociálních kontextů je třeba konkrétně usměrňovat výchovné a socializační procesy etické, kulturní, psychologické a sociálně ekonomické. Musí být akcentovány etické zásady soužití partnerů a výchovy dětí, kulturnost vztahů, hluboký demokratismus a svoboda jednotlivce, zároveň však jeho zodpovědnost k dětem a partnerovi.

Kombinace těchto principů s vhodnými intervencemi v oblasti sociální je předpokladem snížení rozvodovosti mladých rodin, v nichž žijí malé děti, pro jejichž zdárný rozvoj je neoptimálnější soulad výchovného působení obou rodičů.

Literatura

- Bartošová, M.: *Situace rodin s prvním dítětem do 3 let věku*. Výzkumná práce, řada B, č. 79. Praha, ČVÚPSV 1979.
- Demografická příručka*. Praha, FSÚ 1982.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V.: *Člověk po práci*. Praha, Svoboda 1975.
- Gurko, T. A.: *Vlivání dobráčeného povedení na stabilnost moloděj sem'ji*. Sociologičeskije issledovanija 1982, No. 2.
- Hiršl, M.: *Vývoj příjmů rodin s dětmi v ČSSR v sedmdesátých letech*. Informátor ČSVÚPSV 1982, č. 2.
- Charčev, A. G. — Mackovskij, M. S.: *Sovremennaja sem'ja i jejo problemy*. Moskva, Statistika 1978.
- Junková, I.: *Sociální situace neúplné rodiny rozvedené ženy s dětmi do 15 let*. Výzkumná práce, řada B, č. 64. Praha, ČVÚPSV 1975.
- Kon, I. S.: *O sociologičeskij interpretacii seksual'nogo povedění*. Sociologičeskije issledovanija 1982, No. 2.
- Kučera, M.: *Demografické hledisko životních cyklů obyvatelstva*. Demografie 1980, číslo 1.
- Nutzová, H.: *Význam orientační rodiny a vzorů*. In: *Konkrétní problémy manželské rodiny z pohledu manželského poradce*. Sborník. Praha, ČVÚPSV 1979.
- Pelikán, J.: *Novomanželské půjčky po třech letech*. Populační zprávy 1977, č. 1—2.
- Pondělíček, I. — Pondělíčková, J.: *Lidská sexualita*. Praha, SPN 1971.

Postavení ženy v rodině. Praha, materiál ÚVVM 1979.

Prokopec, J. — Schüller, V. — Dytrych, Z.: *Předpoklady k manželství.* Demografie 1980, č. 1.

Sedláček, I.: *Snoubenci v manželských a předmanželských poradnách v CSR.* Populační zprávy 1978, č. 1—2.

Scheuflerová, R.: *Výchova k manželství a rodičovství a konkrétní manželské poradenství.* In: *Konkrétní problémy manželské rodiny z pohledu manželského poradce.* Sborník. Praha, Československá sociologická společnost při ČSAV 1979.

Sčítání lidu, domů a bytů. Praha, FSÚ 1980.

Schimmerlingová, V.: *Analýza vybraných problémů života a potřeb neúplných rodin rozvedených žen s dětmi do 15 let.* Výzkumná práce, řada B, č. 72. Praha, ČVÚPSV 1977.

Schimmerlingová, V.: *Sociální situace neúplných rodin v čele s otcem.* Výzkumná práce, řada B, č. 75. Praha, ČVÚPSV 1978.

Schüller, V. — Prokopec, J. — Dytrych, Z.: *Dlouhodobé důvody rozvratu pražských manželství.* Demografie 1979.

Starke, K.: *Junge Partner.* Leipzig-Berlin, Urania Verlag 1980.

Statistická ročenka 1961, 1971, 1981, 1982. Praha, FSÚ 1961, 1971, 1981, 1982.

Siktanc, J. — Hladká, J.: *Průzkum názorů, postoje a chování mládeže ve vztazích k rodičovství.* Populační zprávy 1979, č. 1—2.

Trnka, V.: *Děti a rozvody.* Praha, SPN 1974.

Vaničková, J.: *Některé výsledky z dlouhodobého výzkumu mladých domácností z hlediska jejich spotřebního chování.* In: *Rodina a mládež v etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti.* Praha, ČSSR 1984.

Vaňková, L.: *Sociologické šetření veřejného mínění k problematice výchovy k manželství a rodičovství.* Praha, Ústav pro výzkum kultury 1977.

Wynnyczuk, V.: *Mladá rodina v průmyslové oblasti.* Informátor ČVÚPSV 1975, č. 4.

Wynnyczuk, V.: *Populační klima v ČSSR — 1981.* Informátor ČVÚPSV 1982, č. 2.

Wynnyczuk, V. — Syrovátka, A.: *Studium životních cyklů obyvatelstva z hlediska sociálního a zdravotního.* Demografie 1980, č. 1.

Wynnyczuk, V. — Šráček, J.: *Mladá rodina v průmyslové oblasti.* Výzkumné práce, řada B, č. 65. Praha, ČVÚPSV 1975.

6. zasedání ÚV KSČ ve dnech 20. a 21. dubna 1982. O úkolech národních výborů po XVI. sjezdu KSČ. Praha, Svoboda 1982.

Резюме

Я. Бауэрова: Молодая семья в наше время

В статье анализируются важнейшие черты современной семьи в ЧССР, особенно молодой семьи. Одним из признаков современной семьи является заключение брака и рождение детей в более молодом возрасте. Возрастная разница между супругами снижается, муж чаще всего лишь на 2—3 года старше жены. Сокращается количество молодоженов с большой возрастной разницей, и напротив, увеличивается количество молодых супружеских пар одинакового возраста.

Почти все молодые мужчины и женщины заключают брак до 30 лет возраста. Они весьма скоро становятся родителями, год брака в 50% случаев является одновременно годом рождения первого ребенка. В послевоенный период возник стереотип иметь детей в быстрой последовательности, что обусловлено социальными гарантиями и социальными льготами, ссудами для молодоженов, возможностью получить квартиру.

Важным феноменом наших дней является ускорение физического созревания и большая свобода в половых отношениях, что также содействует заключению браков в более раннем возрасте.

Наиболее частной причиной заключения браков является эмоциональное отношение партнеров. Лишь небольшая часть молодых людей вступает в брак по рациональным или другим соображениям. Однако, часть молодых людей вступает в брак уже в таком возрасте, когда они не способны ни экономически, ни социально, ни психически, без серьезных колебаний выполнить требования, которые предъявляет к индивиду семья и задача воспитания детей. Своего жизненного партнера они знают плохо. Это приводит затем к высокой бракорасторжимости молодых браков.

Молодые люди придают большое значение счастливой семье и счастливому браку. Выбор жизненного партнера для них — дело не простое. Однако, просвещение в этом отношении является пока недостаточным, подготовка к браку и к обязанностям родителей, хотя она и входит в программы школьного обучения, на практике страдает серьезными недостатками.

Молодые семьи располагают тремя важнейшими финансовыми и материальными ресурсами: собственный доход, помощь родителей и ссуда молодоженам. В момент заключения брака самостоятельную квартиру имеет около 30% молодоженов. Вскоре после свадьбы, квартиры молодоженов лучше оборудованы (что касается предметов длительного пользования), чем квартиры родителей (засчет ссуд молодоженам). С ростом числа детей в семьях сокращается средний доход на одного члена семьи, несмотря на то, что возрастает социальная помощь государства.

Другой чертой молодых семей в наше время является неустойчивость брака. В ЧССР на 100 браков приходится 30 разводов. Разводятся прежде всего молодые люди; опасность развода касается главным образом браков, в которых живут партнеры в пределах от 25 до 35 лет. Дети становятся все менее значительным барьером в расторжении брака, неудовлетворяющего их родителей. Вследствие развода ежегодно около 20 тысяч детей теряют опору полной семьи.

Чтобы укрепить современные молодые семьи, необходимо углубить воспитание и подготовку к браку и родительским обязанностям.

Summary

J. Bauerová: The Young Family and Our Times

The paper analyzes the most important characteristic features of the present-day family in Czechoslovakia, and particularly of the young family. One of the features of the present-day family are earlier marriages and bearing children at an earlier age. The age difference between husbands and wives is decreasing — in most cases men are only by 2—3 years older than women. Married couples greatly differing in age are on the wane, while young married couples of equal age are rising in number.

Almost all young men and women get married before reaching their 30th year of age. They soon become parents, in one half of cases the year of marriage coincides with that of giving birth to the first child. In the postwar period, the stereotype of having children in rapid succession has gained ground. This is conditioned by social securities and social advantages, loans granted to newly married couples, the possibility of obtaining an apartment, etc.

A remarkable phenomenon of our times is an acceleration of physical maturing and greater freedom in sexual relations which also contributes to earlier marriages.

The most frequent reason for getting married is the partners' emotional relationship. Only a small part of engaged couples unite in matrimony because of rational or other causes. Of course, some young people marry at an age when they are still economically, socially and psychically incapable of coping, without major deviations, with the claims laid on the individual by the family and the children's education. They do not know their life partner sufficiently enough. This subsequently reflects itself in the high divorce rate of young marriages.

A happy family, a happy marriage bond are much esteemed by young people. The choice of a partner for life is far from simple for them, yet all available instruction in this respect has so far proved inadequate. The education to marriage and parenthood, though anchored in the curriculum, shows serious drawbacks in practice.

Three financial and material resources are of greatest importance in young families: their own income, help from the part of parents, and loans granted to newly married couples. Approximately 30% of young married couples have their own independent apartment at the time of launching out on their married life. As regards long-term utilities, shortly after the wedding young households are better equipped than the parents' households (loans for newly married couples). With the growing number of children the average income per person in the household is falling, in spite of the growing social intervention of the State.

Another characteristic feature of present-day young families is the instability of marriage. In Czechoslovakia, thirty marriages out of a hundred are dissolved. It is usually young people who obtain a divorce, marriage bonds shared by partners between 25 and 35 years are most exposed to danger. Children represent an ever lesser inhibition in divorcing marriages which fail to satisfy their parents' expectations. Every year it is approximately 20 000 children that lose the background of a complete family in consequence of divorce.

The way towards strengthening young marriage bonds of our time lies in a more painstaking education to marriage and parenthood.

Existencialistický smer sa objavil na vrchole tej samej vlny, ktorá koncom šesťdesiatych rokov vyniesla na povrch teoretického záujmu nemarxistických sociológov v USA tzv. fenomenologickú sociológiu.[1] Aj keď pôvodne tvoril jej organickú súčasť, postupne sa natoľko osamostatnil, že mohol nielen hlásať teoreticko-metodologické zásady fenomenologického prístupu v sociológii a dokonca ich i koncepcne prehĺbovať a rozvíjať. Stal sa tak vlastne logickým vyústením fenomenologickej sociológie, podobne ako svojho času filozofický existencializmus sa stal teoretickým pokračovaním Husserlovej fenomenológie.

Spolu so svojimi fenomenologickými kolegami existencialistickí sociológovia zaujali výrazne negatívny postoj voči „pozitivismu“ a „objektivismu“ tradičnej sociológie, typickými nositeľmi ktorých v súčasnosti vystupujú štruktúrny funkcionalizmus a neopozitivismus. Objektívnu metódu v sociológii pritom vykladajú dosť tendenčne a jednostranne ako primitivizujúcu redukciu sociálnych osobností na púhe fyzické objekty, konanie ktorých sa dá prirovnať k mechanickému pohybu v priestore.

Proti tomuto hľadisku sociológovia-existencialisti vyzdvihujú princípy tzv. humanistickej sociológie, ktorú chápu ako súhrnnú antipozitivistickú koncepciu človeka, schopnú chápať ho ako uvedomelú a intencionálnu bytosť, ktorá sa riadi vo svojom správaní nie vonkajšími fyzickými podnetmi, ale zmysluplnými dôvodmi.[2] Takýto pohľad nutne zaostruje pozornosť sociológa na interpretáciu citov, významov, sociálnych konštrukcií jednotlivých morálnych definícií a ich použitia v špecifickom prostredí a pod. [Douglas—Johnson 1977 : 77]. Právom zohľadňujúc celú sústavu subjektívnych faktorov ľudského konania humanistická orientácia súčasne postavila sociológiu pred nebezpečenstvo jej eventuálnych subjektivistických a idealistických deformácií, reálnosť ktorých sa zvyšovala tým viac, že išlo i o presadzovanie predvážne subjektívnych metód skúmania v sociológii (introspekcia, sebaopozorovanie, systematické pozorovanie) [Douglas—Johnson 1977 : IX]. Vo väčšine prípadov upnutie zástancov humanistického pohľadu v sociológii na subjektívne aspekty sociálnej reality bez ich nasledovného prepojenia na skutočný objektívny základ viedlo ich k subjektívno-idealistickej interpretácii predmetu sociologického bádania. Existencialistická sociológia nerobila z tohto výnimku. Naopak, v dôsledku svojej uvedomelej prepojenosti na filozofiu existencializmu, a teda aj svojej značnej svetonázorovej vyhranenosti, vedome sa usilovala o konštruovanie výrazne subjektivistickej koncepcie sociálnej reality. Už z tohto dôvodu zasluhovala by teda väčšiu kritickú pozornosť zo strany sociológov-marxistov.[3] Potreba komplexného kritického zhodno-

(1) Podrobnejšie o sociálnych príčinách vzniku fenomenologickej sociológie sme písali v [Alijevoová 1976: 336—338].

(2) Podrobnejšie o tom píše americký sociológ existencialistického zamerania Richard H. Brown in [Douglas — Johnson 1977: 77—100].

(3) Existencialistická sociológia nenašla zatiaľ patričný kritický ohlas v marxistickej literatúre. Výnimku tvorí štúdia L. G. Jonina o existenciálnej sociológii E. Tiryakia-na v [Kritika 1982: 154—173].

tenia existencialistickej sociológie sa znásobuje ešte tým, že v jej rámci sa nezriedka nastoľujú páľčivé sociálne problémy buržoáznej spoločnosti, o vyriešenie ktorých sa buržoázni sociológovia svojím spôsobom usilujú.

Základné smery existencialistickej sociológie

V súčasnosti vnútri existencialistickej sociológie v USA sa dajú rozlišovať zhruba dva základné smery, ktoré sa vyvíjajú viac-menej nezávisle od seba. Chronologicky prvým v poradí je smer reprezentovaný známym americkým sociológom E. Tiryakianom. Vo svojich prácach [Tiryakian 1962; Tiryakian 1965; Tiryakian 1970] vychádza z predpokladu o obsahovej konvergencii medzi existenciálnou filozofiou a najreprezentatívnejšími sociologickými teóriami, medzi ktoré ráta koncepcie M. Webera, E. Durkheima, Ch. Cooleyho, W. Thomasa, G. Meada, P. Sorokina, T. Parsonsa. Podľa neho oba myšlienkové prúdy sa vyznačujú totožným prístupom k sociálnej realite ako ku skutočnosti, ktorej objektívna existencia je podmienená jej subjektívnym významom pre individuum [Tiryakian 1970 : 117].

Ďalším bodom, v ktorom podľa Tiryakiana tieto dve tradície sa zblížujú, je problém interpretácie sociálnych fenoménov. Nakoľko sociológia sa tu nemôže zaobiť bez vysvetlenia subjektívnych významov a intencií sociálneho konania, nutne dochádza k použitiu Husserlovej fenomenologickej metódy. Úsilie dokázať „bytnosť“ príbuznosť medzi sociológiou a existenciálnou fenomenológiou prerastá u Tiryakiana v neoprávnené hodnotenie skoro celej buržoáznej sociologickej tradície devätnásteho a dvadsiateho storočia, ako súčasti tradície fenomenologickej [Kritika 1982 : 155], na čo svojho času kriticky poukazovali aj nemarxistickí autori [Berger 1966; Heap-Roth 1973]. Popritom jeho cieľavedomý pokus o vybudovanie „mostov“ medzi sociológiou a existencializmom mu nebráni nadväzovať kontakt aj so štruktúrnym funkcionalizmom. Stáva sa tak najmä pri koncipovaní jeho vlastnej „štrukturálnej sociológie“, ktorú zamýšľa ako „renováciu“ štruktúrneho funkcionalizmu [Tiryakian 1970 : 131]. Medzi ostatnými sociológmi fenomenologickej orientácie sa totiž Tiryakian vyznačuje zjavne makroteoretickými ambíciami. Prejavujú sa v konštruovaní novej varianty „makrodynamickej analýzy societálnych systémov, vychádzajúcej z analýzy fundamentálnych podstát totálnej spoločnosti, umiestnenej vnútri kultúrneho rámca“ [Tiryakian 1970 : 131].

Už sama o sebe táto formulácia prezrádza eklekticismus autorovho postoja, ktorý spája určité prvky tradičnej sociológie s niektorými zásadami fenomenologicko-existenciálneho pohľadu na spoločnosť, ktorý vytvára v najlepšom prípade akúsi terminologickú „clonu“ pre jeho koncepciu.

Podľa Tiryakiana rozhodujúcimi determinantami sociálnych zmien sú transformácie v spoločenskom vedomí [Tiryakian 1970 : 116], hlavne v sfére náboženskej morálky. Dospieva teda v podstate k tej samej idealistickej koncepcii „kultúrneho determinizmu“, ku ktorej dávno predtým dospeli E. Durkheim, M. Weber, P. Sorokin a T. Parsons aj bez toho, aby použili fenomenologickú alebo existencialistickú metódu. Očividná metodologická nedôslednosť Tiryakianovej koncepcie sa prifažuje aj jej veľmi abstraktným charakterom, čo nedovoľuje použiť ju pri empirickom sociologickom výskume. Preto sa vcelku pokus Tiryakiana aj v rámci buržoáznej sociológie nepokladá za vydarený.

Ako oveľa „sľubnejšia“ sa ukazuje koncepcia *existenciálnej sociológie*, ktorú v súčasnosti rozvíja profesor sociológie Kalifornskej univerzity v San Diegu Jack Douglas, a práve tejto sa budeme venovať v našej štúdii. J. Douglas prešiel zložitou cestou vedeckého vývoja, kým sa nedostal na pozície uvedomelého vyznávača fenomenológie a existencializmu v sociológii.[4] J. Dou-

glasovi patrí zásluha na autorstve alebo vydávaní rady monografií a zborníkov, ktoré sa zaoberali páličivými sociálnymi problémami americkej spoločnosti. Patria k nim problémy zločinnosti a stúpajúcich samovrážd, ako aj sociálne dôsledky vedeckotechnickej revolúcie, problémy mládežníckych „rebélií“ a súčasne analýza rôznych foriem deviantného správania a pod. [5]

V priebehu sedemdesiatych rokov sa Douglasovi podarilo zomknúť okolo seba kolektív sociológov, prevažne pôsobiach na Kalifornskej univerzite a iných univerzitách amerického Západu, za účelom koncipovania základov *existenciálnej sociológie*. Výsledkom tejto spolupráce bol kolektívny zborník *Existential sociology* [1977], v ktorom boli sformulované filozofické, teoreticko-metodologické a dokonca aj sociotechnické východiská tejto koncepcie. Pričom stredobodom pozornosti autorov zborníku, väčšina ktorých bola odborníkmi na tzv. sociológiu sociálnych problémov, sa stalo prepojenie existenciálnej sociológie na *empirický* sociologický výskum. A práve táto skutočnosť aj zabezpečila podľa nášho názoru pre túto odnož existencialistickej sociológie oveľa väčšie šance na prežitie v porovnaní s Tiryakianovou koncepciou. [6]

Celkové ladenie novej koncepcie, sústreďujúcej svoju pozornosť na výnimočné, dokonca deviantné skupiny a situácie, sa nieslo v znamení obnovovania tradície Čikagskej školy z dvadsiatych až tridsiatych rokov. V päťdesiatych až šesťdesiatych rokoch sa táto tradícia „prestahovala“ na Kalifornskú univerzitu, kde si našla priaznivé podmienky pre ďalší vývoj. [7] Podľa svedectva známeho „kádrovníka“ súčasnej americkej sociológie N. Mullinsa sa tu na prelome päťdesiatych a šesťdesiatych rokov sformovala aj tzv. „lojálna opozícia“ voči táboru štruktúrnych funkcionalistov, sústredených na Harvardskej a Kolumbijskej univerzite [Mullins 1973: 75]. Neskôr, v období študentských nepokojov z roku 1968 Kalifornská a iné západné univerzity poskytli živnú pôdu pre vznik svojrázneho a v rôznych formách sa prejavujúceho sociologického „rebelantstva“.

V určitom zmysle aj Douglasom reprezentovaný smer existencializmu v sociológii je ozvenou typickej pre túto dobu vzbury proti sociológii „establishmentu“, ktorá neskôr vyústila v západnej sociológii v hľadanie alternatívnych ciest.

Samozrejme, že ani Tiryakianova, ani Douglasova koncepcia nevyčerpávajú všetky možné varianty prepojenia existencializmu na sociológiu, s ktorými zrejme čoraz častejšie budeme sa stretávať. [8] Aj keď nie vždy sú dostatočne

(4) Ako o tom sám píše vo svojich autobiografických poznámkach in [Douglas — Johnson 1977: 304—305], pôvodne sa zaoberal štúdiom filozofie, matematiky a fyziky, ale potom sa bytostne zbližil s rozmáhajúcimi sa na Kalifornskej univerzite interakcionizmom a fenomenológiou čo ho nakoniec priviedlo do radov etnometodológov. J. Douglas bol dokonca zostavovateľom prvej antológie etnometodologických prác pod názvom *Understanding Everyday Life* [1970].

(5) Spomeňme medzi nimi aspoň niektoré: *The Social Meanings of Suicide* (1967), *Youth in Turmoil* (1970), *American Social Order* (1971), *Defining America's Social Problems* (1973), *Freedom and Tyranny in Technological Society* (1970), *Crime and Justice in American Society* (1971), *Research on Deviance* (1972), *Theoretical Perspectives on Deviance* (1972).

(6) Toto potvrdzujú aj najnovšie publikácie predstaviteľov daného smeru, v ktorých ich pôvodné stanoviska si nachádzajú podrobnejšie rozpracovanie. Pozri napr. Douglas [1980]; Douglas — Waksler [1982]; Fontana [1977]; Altheide — Johnson [1980].

(7) Súvisí to s odchodom na Kalifornskú univerzitu vterajších prominentov Čikagskej sociologickej školy H. Blumera, E. Goffmana, T. Shibutaniho, A. Glasera, A. Straussa a i.

(8) Dá sa spomenúť v tejto súvislosti na „sociológiu absurdity“ amerických sociológov S. Lymana a M. Scotta alebo na knihu anglického sociológa I. Craiba, v ktorej

nosné, vytvárajú predsa vhodnú pôdu pre zakotvenie samotnej myšlienky existencialistickej sociológie.

Vzťah existenciálnej sociológie k filozofii

Hoci samo osebe používané Douglasom a jeho spolupracovníkmi slovné spojenie „existenciálna sociológia“ celkom prirodzene vyvoláva dojem akejsi zámernej projekcie ideí existencialistickej filozofie na materiál sociológie, skutočnosť nie je v danom prípade tak jednoznačná. Komplikuje ju pomerne rezervovaný vzťah autorov koncepcie „existenciálnej sociológie“ k filozofii, v ktorom sa zrači ich poplatnosť rozšírenému v americkej sociológii ideálu *afilozofickej* sociológie. Aj keď vcelku nepopierajú návaznosť medzi svojou koncepciou a fenomenologickou a existencialistickou filozofiou, neuznávajú ich ako jej prvotný zdroj. „My nezačínáme od existenciálnej filozofie alebo od existenciálnej sociológie,“ nástoživo zdôrazňuje Douglas, „ani neočakávame, že skončíme akýmsi druhom existenciálnej filozofie“ [Douglas—Johnson 1977 : VIII].

Skutočne prvotný impulz pre vznik jeho existenciálnej sociológie prichádza podľa Douglasa nie z oblasti existencialistickej filozofie, ktorá nanajvýš zohľadňuje sociálnu realitu európskych spoločností [Douglas—Johnson 1977 : 297], ale zo sféry bezprostredných sociálnych skúseností každodenného života tak bežného človeka, ako aj profesionálneho sociológa, ktoré on nadobúda vo vlastnom americkom spoločenskom prostredí. Lenže sociologické narábanie s týmito bezprostrednými skúsenosťami nezriedka privádza sociológa-výskumníka k roztržke s tradičnou sociologickou orientáciou ako nevyhovujúcou a núti ho poohliadnuť sa po inom explanačnom modele, ktorý môže nájsť už v rámci diametrálne odlišnej filozofickej orientácie. Práve tieto príčiny, podľa Douglasa, tvorili pozadie prechodu celého radu amerických sociológov „objektivistickej“ orientácie na filozofické pozície fenomenológie a existencializmu koncom šesťdesiatych rokov [Douglas—Johnson 1977 : 292]. Pričom tento ich prechod bol podmienený skôr *intuitívnym* než *metodickým* hľadaním vyhovujúceho východiska. Potvrďuje to aj fakt, že príbuznosť medzi ich sociologickými koncepciami a patričnými filozofickými učebniami sa ustanovuje vlastne *ex post*, pomocou ich vzájomného retrospektívneho porovnania. Iba vtedy sociológovia objavujú, že filozofia môže byť hodnotným intelektuálnym *prostriedkom* pri tvorbe všeobecnejšieho chápania ich skúseností [Douglas—Johnson 1977 : VIII].

Existencialistická pozícia v sociológii teda je skôr výsledkom než začiatkom určitého bádateľského procesu. V tomto zmysle existencialistická filozofia začína hrať do istej miery pomocnú úlohu pri koncepcnom dotváraní už predtým „vyhraneného“ sociologického stanoviska, vystupujúc pre niektorých sociológov-výskumníkov len ako skrášľujúci intelektuálny doplnok pri *ex post* vysvetľovaní nimi získaného empirického materiálu.

Celkový vzťah existenciálnych sociológov k filozofii je poznačený očividnou dvojzmyselnosťou. Na jednej strane uznávajú význam filozofie ako „základného zdroja insightov“ pri získavaní novej orientácie v sociologickom výskume, ale súčasne nástoživo varujú pred jej mylným stotožnením nielen s celkovou svojou koncepciou, ale ani s jej podstatným základom [Douglas—Johnson 1977 : 291]. Zrejme z oprávnených obáv pred úplným pohlcovaním

autor sa pokúša o komparáciu ideí Sartrovho existencializmu a súčasnej fenomenologickej a interakcionistickej sociológie, reprezentovanej hlavne Goffmanom, Garfinkeľom a Gouldnerom [Craib 1976: 37—58; 59—93; 116—128].

svojej koncepcie zo strany existenciálnej filozofie dávajú prednosť príležitostným odklonom od jej tradície, a to hlavne pri interpretácii predmetu a metód sociológie.(9) Tým sa vlastne pokúšajú o zachovanie určitej autonómie svojej disciplíny.

Vcelku sa dá usudzovať, že v myšlienkovvej sústave existenciálnej sociológie filozofia zjavne stráca svoje tradičné postavenie „kráľovnej vied“ a dostáva sa do podradnej pozície voči konkrétnemu sociologickému bádaniu. Filozofia a sociológia v tejto koncepcii sa vyvíjajú vedľa seba paralelne a len občas vznikajú medzi nimi myšlienkové totožnosti.

Neprekvapuje potom aj značná oklieštenosť recepcie filozofického existencializmu na pôde existenciálnej sociológie. Jej predstavitelia totiž vôbec sa neusilujú ani o úplnú, ani o doslovnú sociologickú reprodukciu základných myšlienok filozofického existencializmu. Naproti tomu ich prístup k existencializmu sa vyznačuje práve tou istou selektivitou, ktorá bola typická pre ich fenomenologických kolegov v prípade narábania s Husserlovým dedičstvom. Znamená to, že z kategoriálne bohatej a intelektuálne náročnej tradície existencializmu vyberajú len pár bežne známych, ak nie otrepaných ideí, ktoré najviac korešpondujú s ich vlastnou, akoby nezávisle na filozofii sformulovanou koncepciou. Neprekáža im pritom, že v dôsledku takej „selekcii“ sa istá časť obsahu existenciálnej filozofie buď stratí, buď sa deformuje. Vytvára sa dojem, že existenciálnym sociológom presne tak, ako ich fenomenologickým kolegom, v podstate nezáleží na prísnom dodržaní zásad svojich „materských“ filozofických škôl, ku ktorým zrejme sa hlásia preto, aby dodali svojim prácam akýsi „punc“ teoretickej systematičnosti a myšlienkovvej hĺbky.

Selektivita pri výbere nosných ideí pre svoju koncepciu podmieňuje u existenciálnych sociológov aj ich „výberový“ vzťah k základným postavám filozofického existencializmu, z ktorých si „obľúbili“ najmä predstaviteľov jeho francúzskeho krídla — J. P. Sartra a M. Merleau-Pontyho. Pravú príčinu tejto „obľuby“ sa pokúsili stručne vyjadriť existenciálni sociológovia A. Fontana a R. Van de Water, keď vyhlásili Sartra a Merleau-Pontyho za „najopravdivejších a najužitočnejších filozofov sociálnej skúsenosti“. [Douglas—Johnson 1977 : 104], ktorá vlastne tvorí pre existenciálnu sociológiu východiskový ontický bod celého sociálneho bádania.

Aj keď sa nedá poprieť táto idiosynkratická zhoda medzi koncepciami francúzskych existencialistov a existenciálnou sociológiou Douglasa, predsa jej konštatovanie nevysvetlí nám celý problém ich akejsi „prekvapujúcej“ príbuznosti. Však sama o sebe problematika sociálnych skúseností človeka, jeho bytia vo svete zďaleka nie je výsadou francúzskeho existencializmu a tvorí ústredné jadro hociktorého existencializmu, nemecký z toho nevynímajúc. A práve toto myšlienkové jadro dodáva súčasnému existencializmu ako celku kvalitu výsostne *sociologického* učenia, ako to napokon zdôraznil aj Tiryakian.

Už u Heideggera, ktorého filozofia silne zapôsobila na Sartra a Merleau-Pontyho, sa reflektujú osobné zážitky človeka vnútri sociálneho sveta, čo sa odhaľuje v kategóriách „starosti“, „odhodlania“, „projektu“, „strachu“, „viny“ a pod.(10) Pravda, Heidegger, ako to správne vystihli jeho komentátori, podriadil učenie o ľudskej existencii svojej ontológii, teda všeobecno-filozofické-

(9) Douglas priamo poukazuje na to, že „niektoré z fundamentálnych ideí existenciálnej sociológie, osobitne tie, ktoré sa týkajú objektivity výskumných metód a konštruovania sociálneho poriadku, leďva by boli vzrušovali filozofov“ [Douglas — Johnson 1977: 291].

(10) Podrobnejšie o tom pozri [Sovremennaja 1972: 521—526].

mu učeníu o bytí, kým u Sartra napríklad jeho ontológia naopak slúži pochopeniu ľudskej existencie [Roche 1973 : 29]. V neskoršom období vývoja Heideggerovej koncepcie osobnostne-etické chápanie reality, ako na to poukazuje P. Gajdenko, ustupuje jej neosobne-kozmickej interpretácii [Sovremennaja 1972 : 526—527], čím sa podľa nás stráca sociologická dimenzia Heideggerovho diela. Navyše aj jeho chápanie existenciálnej účasti človeka vo svete sa vyznačuje abstrahovaním od jeho telesnej prítomnosti, ktorú zasa musel zohľadniť Merleau-Ponty.[11] Proti Heideggerovej redukcii existencie človeka na jeho vedomie francúzsky existencializmus zdôraznil totalitu všetkých životných prejavov človeka ako bytosti „z mäsa a krvi“ [Merleau-Ponty], čím podstatne rozšíril zorný uhol existencializmu. Súčasne „dopracoval“ existencialistickú koncepciu v relevantnej pre sociológiu polohe medziľudských vzťahov, kde zdôraznil myšlienku ľudskej aktivity a slobody.

Príťažlivosť práve francúzskeho existencializmu pre existenciálnu sociológiu bola do istej miery podmienená aj jeho literárnym stvárnením prevažne v Sartrovej umeleckej tvorbe. V porovnaní s ezoterickým a nesrozumiteľným Heideggerom Sartre vystupoval doslova ako popularizátor existencialistických ideí pre široké kruhy západnej inteligencie, medzi ktoré patrili aj sociológovia. Možno, že práve preto, že Sartrova literárna tvorba bola pre niektorých z nich určite prvým zdrojom informácií o podstate existencializmu, vyvolalo to paradoxnú predstavu o tom, že Sartre je najbližšie k existenciálnej sociológii práve vo svojich novelách a hrách, kde predsa ukazuje človeka v akcii, zaangažovaného do svojich presvedčení a problémov, stojaceho pred voľbou. Čo sa týka Sartrových teoretických diel, ako to píše A. Fontana a R. Van de Water, vraj „okamžite prestávajú byť sociologicky orientovanými“ [Douglas—Johnson 1977 : 116]. Toto tvrdenie sa nám zdá byť prehnaným. Výnimočná filozofická a sociologická hodnota literárnej tvorby J. P. Sartra, pre ktorú sovietsky filozof M. A. Kiseľ našiel priliehavý výraz „filozoficky štrukturovanej beletrie“ [Kiseľ 1976 : 57], nepopiera podľa nás osobitný prínos pre sociológiu jeho rýdzo filozofických diel *L'Être et le Néant* [1943] a hlavne *Critique de la raison dialectique* [1960], v ktorej priamo sa venuje sociologickej problematike.[12] Dá sa súhlasiť s Craibom, že z ostatných existencialistov Sartre bol zo sociologického hľadiska najrelevantnejším [Craib 1976 : 11], aj keď nebol príliš rozhladený v súčasných smeroch západnej sociológie.

Medzi nesporné príčiny príťažlivosti francúzskeho existencializmu pre pomerne nonkonformisticky orientovaných amerických sociológov, akými sú J. Douglas a jeho spolupracovníci, iste patrí aj výrazne aktivistická pozícia niektorých jeho predstaviteľov, ktorá sa prejavila v ich osobnej účasti na protifašistických, protikolonialistických a iných pokrokových hnutiach svojej doby. Táto skutočnosť sa premietla aj do ich teoretickej reflexie svojej doby, na ktorú tak Sartre, ako aj Merleau-Ponty reagovali nie v nábožensko-etických alebo „filozoficko-antropologických“ pojmoch, ako napríklad to robil M. Scheler, ale v politických termínoch oveľa bližších sociálnej realite [Wolff 1979 : 499].

Užšie väzby francúzskeho existencializmu na sociálno-politickú situáciu svojej spoločnosti zjavne imponovali americkým sociológom radikálnejšieho zmýšľania, ku ktorým patrili aj predstavitelia existenciálnej sociológie. Ich cieľom bolo objavovanie realistickejšieho riešenia naliehavých sociálnych problémov americkej spoločnosti, s ktorými ich konfrontoval každodenný život

(11) Problém telesnosti človeka tvorí podstatnú časť jeho hlavného diela *Phénoménologie de la perception* [1945].

(12) Pozri o tom podrobnejšie [Sovremennaja 1972 : 580—583].

[Douglas—Johnson 1977 : VII]. V tejto súvislosti bolo by na mieste zmieniť sa o sociálnom podtexte existenciálnej sociológie, ktorá v podstate reaguje na tie isté spoločenské podnety, ktoré svojho času ovplyvnili vznik a vývoj existencializmu ako takého. V jeho rámci sa vytvorila akoby „vzorová“ varianta tzv. „krízového vedomia“, ktorá sa pokúšala „zvládnuť“ objektívne spoločenské protirečenia formou iracionálnej „vzbury“ ľudskej subjektivity. Objektom tejto vzbury sa stávali rôzne inštitucionálne štruktúry, ktoré súviseli s rastúcou racionalizáciou, byrokratizáciou a technizáciou modernej vysoko industrializovanej buržoáznej spoločnosti. Pomocou mnohých neviditeľných nití spúťavala táto spoločnosť slobodnú ľudskú aktivitu a tlmila jej spontánne prejavy.

Existenciálna sociológia svojim spôsobom oživila znovu základný motív „vzbury hrubého bytia“ (brute being), (13) pod ktorým spolu s Merleau-Pontym chápala „citové a vnemové jadro ľudských osobností“ [Douglas—Johnson 1977: 3], proti všetkým formám jeho vonkajšieho potlačovania zo strany rôznorodých spoločenských ustanovizní, nech už materiálneho, či duchovného charakteru. Z tohto hľadiska existenciálna sociológia vystúpila ako jedna z foriem teoretizácie individualistického protestu radového intelektuála v podmienkach dnešnej americkej spoločnosti, ktorá žiada od svojich občanov poslušnosť a disciplinovanosť [Douglas—Johnson 1977 : 17—18] aj za cenu trvalých vnútorných konfliktov v ich podvedomí. S postupným rastom racionalizácie tejto spoločnosti a primerane k nej, podľa Douglasa, tieto konflikty narastajú, vytvárajúc v individuách „difúzne pocity strachu, úzkosti, hnusu, fádnosti, umŕtvovania citov a nakoniec aj hrôzy“ [Douglas—Johnson 1977 : 18].

Nie je ťažko si povšimnúť, že americkí existenciálni sociológovia už v nových podmienkach a na pôde inej, t. j. americkej spoločnosti fixujú tie isté duchovné fenomény, ktoré sa tradične „obohrávali“ v rôznych formách existenciálnej filozofie, literatúry, psychológie a pod. Z nich azda najviac filozofia dopomohla existenciálnej sociológii ku koncepčnému a konceptuálnemu dotvoreniu, o čom sa dá najlepšie presvedčiť pri konkrétnej analýze jej špecifického obsahu.

Koncepcia predmetu a metódy existenciálnej sociológie

Podľa úvodnej stručnej charakteristiky, ktorú J. Douglas a J. Johnson dávajú vlastnej koncepcii, predmetom existenciálnej sociológie by malo byť „skúmanie ľudskej skúsenosti vo svete [čiže existencie] vo všetkých jej formách“ [Douglas—Johnson 1977 : VII]. Táto až šokujúco široká definícia, s ktorou by sa neuspokojil žiadny čitateľ bez dodatočného autorského vysvetlenia, prirodzene viedla k celej reťazi otázok, ktoré by mali vyhraniť ríšu skúmaných fenoménov, a tým aspoň približne určiť druh ľudských skúseností, výskumom ktorých by sa mal zaoberať sociológ na rozdiel od fyzika, neurofyziológa, biochemika, psychológa a pod. Navrhujúc totiž neurčiť širokú koncepciu predmetu svojej sociológie, existenciálni sociológovia si uvedomujú nebezpečie jej prekrývania s inými vednými disciplínami, ktoré takisto popisujú ľudské skúsenosti. Ale zámerne nevyužívajú možnosti špecifikácie svojho pohľadu na objekt a tvrdošíjne zahrňujú do neho „celú škálu ľudských skúseností“, čo nutne vedie k prepojeniu existenciálnej sociológie predovšetkým na existenciálne ladenú psychológiu [Douglas—Johnson 1977 : VII].

Bezmedzné rozširovanie predmetu sociológie v danej koncepcii vyplýva

(13) U Merleau-Pontyho s týmto pojmom (*l'être „sauvage“ ou „brut“*) sa stretávame v jeho posmrtných prácach *Le visible et l'invisible* [1964: 222—223; 254 etc].

z „úsilia o pochopenie totálneho človeka v jeho totálnom prirodzenom sociálnom prostredí“, koncipovaného v Sartrovom duchu [Douglas—Johnson 1977 : 4]. Realizácia tohto cieľa núti teda vťahovať do sociologického skúmania všetko, čo sa týka človeka v spoločnosti, a tým robí zo sociológie akúsi komplexnú, v podstate multidisciplinárnu vedu o človeku, ktorá by pojala do seba hromadu rôznorodých, neucelených a nie vždy relevantných poznatkov.

Riešenie tejto titanickej úlohy v súčasnosti je nad sily sociologických koncepcií, v porovnaní s existenciálnou sociológiou teoreticky oveľa zdatnejších. Jej predstavitelia sa tým ale netrápia a predpokladajú, že ju zvládnu jednoduchým ponorením do sveta skúseností. Nie náhodou za hlavnú metódu existenciálnej sociológie jej predstavitelia považujú bezprostrednú osobnú skúsenosť, získanú sociológom tak v jeho každodennom živote, ako aj pomocou formálnejších a explicitných výskumníckych praktík [Douglas—Johnson 1977 : VII]. Skúsenosť teda vystupuje nielen ako výhradný *predmet* sociologického skúmania, ale súčasne aj ako jeho základná *metóda*. Napokon aj konečným cieľom existenciálnej sociológie je „konštruovanie tak praktických, ako aj teoretických právd“ znovu len a len ohľadom „skúseností“, teda vlastne ohľadom pochopenia toho, ako „žijeme, cítime, myslíme, konáme“ [Douglas—Johnson 1977 : VII].

Myšlienkové pochody predstaviteľov existenciálnej sociológie pohybujú sa v akomsi začarovanom kruhu: ľudskými skúsenosťami začínajú, pomocou svojich vlastných skúseností ich poznávajú a nakoniec aj skončia pri niekoľkých všeobecných poučkách o týchto skúsenostiach. Pričom skúsenosti ako *metodický* nástroj stávajú sa vlastne aj jediným delimitačným prostriedkom, ktorý z celej šírky skúmaných javov pomáha vyberať tie najzávažnejšie a najrelevantnejšie. O tom, že existenciálni sociológovia aj napriek svojej veľmi širokej koncepcii predmetu sociológie neskúmajú všetky možné druhy ľudských skúseností, ale sústreďujú svoju pozornosť predsa len iba na niektoré, vybrané nimi podľa určitého kritéria, sa čoskoro presvedčíme.

Teraz sa však obráťme k analýze filozofických určení kategórie „ľudskej skúsenosti-vo-svete“, aby sme si ujasnili jej skutočný obsah a uvedomili si jej reálne možnosti pre uplatnenie v sociológii.

Hoci si Douglas nerobí osobitné problémy s platnosťou svojho stotožnenia pojmu „ľudskej skúsenosti-vo-svete“ s pojmom „*existence*“, ktorý by bezpochyby *mal* byť ústredným pojmom jeho *existenciálnej* sociológie, predsa sa nad ním pozastavme. Už bežný prehľad termínov, ktoré klasici existencializmu používajú pre označenie pojmu „*existencia*“, [14] nás presvedčuje o tom, že v danom prípade sa stretávame s určitým „novotvarom“, obsahovú relevantnosť ktorého ešte len treba zistiť. Douglasov pojem „ľudských skúseností-vo-svete“ aj napriek zrejmej autorovej snahe o vonkajšie napodobňovanie bežného existencialistického žargónu predsa nie je terminologicky totožný ani s Heideggerovým pojmom *Dasein* (ľudského bytia), ani so Sartrovým pojmom *l'être-pour-soi* (bytie pre seba), ktoré sa významove kryjú s pojmom „*existence*“. Je skôr určitou kombináciou jednotlivých terminologických prvkov „vypožičaných“ od rôznych existencialistických autorov. Sčasti je iste závislý na Heideggerovom pojme *In-der-Welt-sein* (bytie-vo-svete), ktoré veľmi ovplyvnilo celé existencialistické myslenie [Sovremennaja 1972 : 522]. Ale vo

(14) „Zbierka“ týchto termínov, ktoré významní existencialisti používali pre označovanie „spôsobu bytia človeka“, je dosť bohatá a rôznorodá. U Heideggera pre tieto účely slúži termín *Dasein* (ľudské bytie), u Jaspersa *Existenz* (existencia). G. Marcel používa v tejto súvislosti termín *l'être* (bytie), Sartre — *l'être-pour-soi* (bytie pre seba) [Bogomolov 1970: 12—13].

svojich základoch je očividne viazaný na fenomenológiu percepcie M. Merleau-Pontyho. Posledný práve vyzdvihol primárny význam vnemovej (percepčnej) reality pre človeka, a tým vlastne aj jeho osobnej skúsenosti s vonkajším svetom.

Treba osobitne podotknúť, že formovanie existencialistickej koncepcie Merleau-Pontyho bolo poznamenané úsilím o prekonanie tzv. dualizmu subjektu a objektu, ktorý od čias Descartesa poznamenal vývoj západnej filozofie a vedy. Vychádzajúc z ontologického predpokladu o absolútnej nezávislosti a nezlučiteľnosti materiálnej a duchovnej substancie, dualistická koncepcia predpokladala aj v rovine gnozeologickej „absolútnu odlúčenosť medzi poznajúcim subjektom a poznávaným objektom“ [Douglas—Johnson 1977 : XI].

Existencialistickí filozofovia (a v súčasnosti aj ich pokračovatelia medzi západnými sociológmi) podrobili kritike túto koncepciu nie pre jej svetonázorovú rozpoltenosť a nedôslednosť, ako to urobil napríklad dialektický materializmus, ale práve pre tie prvky objektivismu a materializmu, ktoré v nej boli obsiahnuté. Dualizmus subjektu a objektu sa existencialisti pokúsili nahradiť predstavou o ich akejsi prvotnej, nerozdeliteľnej jednote, v rámci ktorej je ťažko určiť, čo je prvotné a čo je druhotné. Bytie, ktoré bolo pre tradičné filozofické myslenie vždy totožné s matériou, ako objektom nezávislým na vedomí, sa v interpretácii existencialistov stáva bytím človeka, čiže jeho *vedomím*. Tradičný „objekt“ západnej filozofie sa teda akoby nepozorovateľne „rozplýval“ v ľudskej „subjektivite“, ktorá pre bádateľa napokon začínala mať primárny význam. Existencialistické „riešenie“ problému dualizmu subjektu a objektu sa nakoniec ukazuje ako vnášanie do filozofie subjektívno-idealistického zamerania.

Je to vidieť aj na príklade Merleau-Pontyho. Na rozdiel od Husserla, ktorý nedokázal prekonať dualizmus subjektu a objektu sa rozhodne stavia proti tejto téze [Merleau-Ponty 1945 : 491]. Podľa neho práve prostredníctvom ľudských vnemov (percepcií) sa uskutočňuje styk medzi poznajúcim subjektom a poznávaným objektom, a preto je nezmyslom tvrdiť o roztržke medzi nimi. Preto aj namiesto Husserlovho pojmu intencionality, ktorá viaže vedomie na vonkajší objekt, Merleau-Ponty vyzdvihuje Heideggerove pojmy *Dasein* a *In-der-Welt-sein*, ktoré vystihujú neoddeliteľnú jednotu človeka a sveta. Vnem alebo percepcia je pre Merleau-Pontyho v podstate synonymom Heideggerovho *bytia-vo-svete* (*In-der-Welt-sein*).⁽¹⁵⁾ Ale na rozdiel od Heideggera, ktorý prakticky redukoval človeka len na jeho vedomie, Merleau-Ponty od samého začiatku zdôrazňuje *telesnú* prítomnosť človeka vo svete. Vychádza zo živého človeka z mäsa a krvi, ktorý je schopný vnímať a byť vnímaný. Vedomie je podľa neho v podstate anonymným, predosobnostným životom telesného subjektu. Ak človek nielen cíti, vníma alebo poznáva svoje dejiny, svoju časovosť, svoje bytie, svoju realitu, on je do nej ponorený aj ako telesná bytosť [Douglas—Johnson 1977 : 126].

Telesnosť človeka podmieňuje podľa Merleau-Pontyho aj jeho špecifický existenciálny vzťah k vonkajšiemu svetu. Kým pre Heideggera, ako to výstižne poznamenali A. Fontana a R. Van de Water, sa tento vzťah vyjadruje formulou „ja cítim“, „ja vnímam“, pre Merleau-Pontyho sa on formuluje ako „ja som schopný“ [Douglas—Johnson 1977 : 125]. „Vedomie pôvodne sa vyjadruje nie ako „ja myslím“, ale ako „ja môžem“, píše Merleau-Ponty [Merleau-Ponty 1945 : 160].

Lenže zdôrazňovanie telesného vnímania (percepcie) ako hlavného znaku ľudskej existencie nerobí ešte z koncepcie Merleau-Pontyho dajaké materia-

(15) Pozri o tom podrobnejšie [Rabil 1967: 31—39].

listické učenie o človeku. V súlade s celkovou existencialistickou pozíciou Merleau-Ponty obhajuje tézu o vzájomnom preplietaní sa vedomia, tela a sveta, o ich „súčasnnej prítomnosti“ vo svete. Pričom sa nepokúša určiť prvotnosť telesného subjektu oproti svetu alebo opačne. V duchu filozofického neutralizmu považuje ich za dva súčasné aspekty toho istého fenoménu [Douglas—Johnson 1977 : 126]. Obmedzený existencialistickými predsudkami aj vo svojom sociálnom učení nemôže sa dopracovať ďalej než k akejsi verzii antropologického pohľadu na človeka.

Teraz už je jasné, že Douglasov pojem „ľudskej skúsenosti vo svete“ je v podstate pretlmočením pojmu o ľudskej existencii, ako percepcie vonkajšieho sveta, ktorú nachádzame u Merleau-Pontyho. Jeho koncepcia sa nesporne pričinila o celkové filozofické, koncepčné a pojmové stvárnenie existenciálnej sociológie, ktorá sa pokúsila o realizáciu podnetov francúzskeho existencializmu pri skúmaní „totálneho človeka v jeho totálnom prirodzenom sociálnom prostredí“ [Douglas—Johnson 1977 : 4]. Znamenalo to predovšetkým pozorovanie „kompletného muža-a-ženy-z-mäsa-a-krví v konkrétnych sociálnych situáciách, v ktorých ich nachádzame“ [Douglas—Johnson 1977 : 4].

Merleau-Ponty a jeho pojmu „hrubého bytia“ je existenciálna sociológia zaviazaná aj svojim prízvukovaním pocitov (feelings) v rámci iných ľudských aktivít. Podľa Douglasa to však ešte neznamená úplné ignorovanie rozumu a jeho významu pre riadenie nášho citového života. Pocity vystupujú ako základ a pozadie rozumu, ale bez rozumu sú slepé. Rozum (racionalita, myšlienka) riadi a ovláda city. Douglas diferencuje city podľa ich zamerania na vyjadrenie, uspokojenie, plnenie a rast. Rozum, podľa neho, je vtedy najúspešnejší, keď splyva s citmi, je nimi presiaknutý. Máme si vlastne uvedomovať, že aj „rozum v jeho najexaltovanejšej forme Absolútnej Pravdy je bežne zamaskovanou a zvrátenou formou najtemnejších a najnebezpečnejších ľudských vášní“ [Douglas—Johnson 1977 : 16].

Nie je ťažko spozorovať v tejto koncepcii jej iracionalistické jadro, aj keď Douglas navonok vystupuje proti iracionalistickým prehmatom mnohých existencialistov. City, podľa neho, zohrávajú dominantnú úlohu v našom animálnom živote, a preto každý pokus o ich potlačovanie môže viesť u osobností iba k ťažkým vnútorným konfliktom. Myslenie sa iba vtedy stáva dominantným v ľudskom konaní, keď sa spája s citmi [Douglas—Johnson 1977 : 18]. Preto adekvátne poznanie ľudského konania je možné iba prostredníctvom poznania jeho citového zázemia. Vyzdvihovanie úlohy citov v ľudskom konaní usmerňuje aj sociologický výskum, ktorý sa robí v rámci existenciálnej sociológie. Upriamuje jej pozornosť práve na tie situácie v ľudskom živote, ktoré poskytujú príležitosť prejavíť sa najtypickejším ľudským citom, ako sú láska, nenávisť, úzkosť, strach, hanba, sympatia, priateľstvo, obdiv, úcta a pod. Sú to situácie prevažne nezvyklé, mimoriadne, napäté, dalo by sa povedať „hraničné“. Práve v týchto situáciách sa prejavuje autentické „ja“ človeka. Lenže podľa názoru existenciálnych sociológov tieto situácie sa doteraz buď vôbec netešili pozornosti zo strany tzv. konvenčnej sociológie, buď boli v jej rámci nevhodným spôsobom interpretované. Tak bolo napríklad v prípade Durkheimovej koncepcie samovraždy alebo Mertonovej teórie deviantnosti. J. Johnson im napríklad vyčíta, že sa opierali celkom na oficiálne štatistické údaje, ktoré nekonfrontovali so svojimi vlastnými skúsenosťami. Oficiálne údaje však bývajú i klamné, a preto aj nekritický prístup k nim môže priviesť sociológa k skresleným predstavám o skúmanej skutočnosti [Douglas—Johnson 1977 : 251—252].

Existenciálni sociológovia konfrontujú svoj postoj k týmto problémom s postojom predstaviteľov myšlienkového im príbuznej etnometodologickej

konceptie. Vytýkajú im to, že zaostrujú svoju pozornosť prevážne na otvorených, lingvisticky symbolizovaných prejavoch každodenného života, o ktorých by sa pritom dali robiť magnetofónové záznamy. Niektorí z etnometodológov (H. Sacks) napríklad išli tak ďaleko, že pokladali za predmet svojho skúmania jedine tie udalosti, z ktorých sa robili magnetofónové alebo videozáznamy. V dôsledku takto zámerne zúženého zorného pohľadu, podľa Douglasa, nakoniec skoro nemali čo povedať ohľadom ľudských skúseností z každodenného života, najmä keď išlo o také životné udalosti alebo citové stavy, o ktorých ľudia nie vždy mohli podať adekvátnu verbálnu výpoveď. Tým pádom sa dostávali mimo pozornosť etnometodológov. „Láska, nenávisť, úzkosť, agónia, poriadok, zmätok, podvod, lož, pravda — všetko bolo považované za irelevantné pre výskum človeka a malo by byť... ignorované“ — s rozhorčením píše v tejto súvislosti Douglas [Douglas—Johnson 1977 : 11].

Kritika istej ohraničenosti poznávacích zámerov etnometodológie,⁽¹⁶⁾ ktorá svojho času z tých istých dôvodov napadala štruktúrny funkcionalizmus, ktorému chcela robiť alternatívu, viedla existenciálnych sociológov k nastoleniu svojej vlastnej orientácie v sociologickom výskume v jej protiklade k fenomenologickej sociológii. „Na rozdiel od fenomenologickej sociológie“, píše D. Altheide, „ktorá je prevážne sústredená na invariantných črtách kognitívnych procesov, existenciálna sociológia tiež uvažuje o *tvorivých a pomerne nezvyklých* [podčiarkla D. A.] črtách špecifických aktov“ [Douglas—Johnson 1977 : 148]. Poznatky o invariantných procedúrach nám totiž nemôžu podľa autora vysvetliť, prečo jeden človek zabíja a iný zas miluje. A práve tieto veci by sme potrebovali vedieť v každodennom živote.

Sústredenie sa na nezvyklé, problematické rysy každodenného života dovoľuje existenciálnej sociológii urobiť vhodnú „selekciu“ skúmaného materiálu a pokryť svojim výskumom už nie celý rozsah „ľudských skúseností“, ako sa to pôvodne predpokladalo v definícii jej predmetu, ale iba ich pomerne malú časť. Objektami jej vedeckého záujmu sa stávajú súčasne ako vyhranené skupiny, tak aj náhodní jednotlivci, ako príslušníci „etablovaných zamestnaní (redaktori televíznych novín, sociálni pracovníci, personál psychiatrických nemocníc), tak aj vydedenci súčasnej spoločnosti (narkomani, homosexuáli apod.). Pre väčšinu týchto rôznorodých „objektov“ je spoločné to, že sa nachádzajú v situáciách existenciálneho významu, v ktorých človek začína pociťovať strach, rozhorčenie, úzkosť, stratu vlastnej identity a pod. Cieľom skoro všetkých týchto výskumov-pozorovaní bolo dokázať primát afektívnych prvkov v každodennom živote, motivačný význam citov pre našu každodennú činnosť. Je to vidieť na príklade vysvetlenia konania redaktorov televíznych novín, ktorý dáva D. Altheide. Podľa neho, napriek všetkej rutine, ktorá s ich spôsobom práce súvisí, oni žijú vlastne v ustavičnom citovom napätí, v ktorom nezriedka prevládajú strach a obavy. Dokonca tak obyčajná vec, ako tvorba filmového príbehu, je sprevádzaná pocitmi podozrivosti, strachu, pomsty, radosti, povinnosti, rozhorčenia a pod. [Douglas—Johnson 1977 : 148]. Altheide uvádza príklady, keď často niektoré námety pre filmy vznikali nie na základe rozumného rozhodnutia, ale v dôsledku osobných citových konfliktov medzi novinármi a šéfredaktorom alebo verejnosťou.

Keď už život takej skupiny, ako televízni novinári, prebieha na pokračí stá-

(16) Myslíme, že v tomto ohľade táto kritika nie je vždy spravodlivá. Etnometodológia vlastne sa nevyhýbala štúdiu ani zvláštnych, mimoriadnych faktov každodenného života, ani bizarných osobností (spomeňme napríklad prípad Agnes u Garfinkela). Dokonca aj sami existenciálni sociológovia radi narábajú s etnometodologickými pojmami a metódami, príkladom čoho je štúdia J. Andersona *Practical Reasoning in Action* [Douglas—Johnson 1977: 174—198].

lej existenciálnej krízy, čo sa dá potom hovoriť o takej skupine ľudí, ktorí trpia chronickými bolesťami, ktorých popisuje vo svojej štúdií *The chronic pain experience* J. Kotarba. Autor posudzuje stav chronickej bolesti ako intenzívny existenciálny cit a právom mu prisudzuje veľký význam v živote súčasných ľudí. Aj keď podľa oficiálnych štatistík chronickými bolesťami trpí veľká časť populácie USA, americkí sociológovia doteraz celkom ignorovali tento jav. Dokonca sa nemoc pokladala v tradičnej sociológii za prejav deviantného správania. Autor právom kritizuje tento názor a pokúša sa zhodnotiť význam bolesti ako elementu sociálnej interakcie. Každý chorý človek predtým, ako oboznámi svoje okolie so svojou chorobou, najskôr zvažuje jeho možnú reakciu, a preto ju radšej zatají, aby nebol upodozrievaný z hypochondrie a pod. Aj tu vystupujú do popredia pocity strachu, dohody, nádeje a pod., ktoré motivujú chorú osobnosť v jej interakcii so zdravotníkmi.

Tieto príklady sčasti ozrejmuju špecifické predmetné zameranie existenciálnej sociológie, ktoré výhodne vyniká nielen na pozadí už zastaralých dogiem štruktúrneho funkcionalizmu, ale aj v porovnaní s netradičnou fenomenologickou sociológiou. Existencialistickým sociológom sa nedá odoprieť nekonvenčnosť ich celkového prístupu, ktorý podporuje vedecký záujem o netradičné sociálne problémy, ktoré buržoázna akademická sociológia predtým zámerne ignorovala a ktoré by stáli za pozornosť aj v našej marxistickej sociológii. Pritom sa nedá nevsimnúť si celkovú tendenciu k prehlbovaniu v existenciálnej sociológii subjektivistického zamerania aj v porovnaní s fenomenologickou sociológiou. Prejavuje sa to nielen v subjektivizácii predmetu sociológie, o čom sme sa už mohli presvedčiť, ale aj v jednostrannej orientácii iba na osobné skúsenosti sociológa ako na hlavný a niekedy aj jediný zdroj sociologickej informácie.

Podobne ako ich fenomenologickí kolegovia aj existenciálni sociológovia oživilí záujem o observačné a introspektívne metódy v sociológii, nakoľko tieto pomáhali pozorovať, popisovať a analyzovať tak svoje osobné skúsenosti, ako aj skúsenosti iných ľudí, vnútorný význam ktorých sa stával jasným pre sociológa — pozorovateľa len pri ich porovnaní so svojimi vlastnými. „Skúsenosti“, píše J. Kotarba — „sú bezprostrednými zdrojmi údajov. Sú obzvlášť rozhodujúce pre to, ako si povšimnúť skryté aspekty ľudskej reality, také, ako fyzické pocity a emócie, ktoré nie sú prístupné v pozorovaní iných ľudí. Skúsenosti jedného človeka zabezpečujú základ pre porovnávanie so skúsenosťami iných“ [Douglas—Johnson 1977 : 260].

Jednou z obľúbenejších metód výskumu existenciálnych sociológov je zúčastnené pozorovanie, ako forma získania sociológom osobných skúseností o skúmanom objekte. Túto metódu použil napríklad J. Kotarba pri skúmaní ľudí, trpiacich chronickými bolesťami, nakoľko sám k nim nejakú dobu patril. Prednosti tejto metódy vidí v tom, že „skúsenosti výskumníka s vlastnou osobnosťou sa stávajú výskumníckymi údajmi. Výskumník ponára celé svoje „ja“ do skúmaného fenomenu, takže sa sám presvedčuje o tomto fenoméne ako reálny konajúci — aj telesne, aj rozumovo, aj morálne a emocionálne. Jeho vlastné skúsenosti teda slúžia účelom vývoja chápania fenoména“ [Douglas—Johnson 1977 : 260].

Treba podotknúť, že zúčastnené pozorovanie sa v rade prípadov stáva pre existenciálnych sociológov jediným možným spôsobom, ako získať autentickú informáciu o takých uzavretých alebo tajných spoločenských, akými sú rôzne deviantne skupiny [Douglas—Waksler 1982 : 149].

Medzi ďalšie preferované metódy a techniky získania sociologickej informácie v existenciálnej sociológii patrilo systematické pozorovanie jednotlivcov

a skupín, osobné rozhovory, prevažne zaznamenané, takisto ako u etnometodológov, na magnetofónové pásky, záznamy zo schôdzí a iných zoskupení, kde sociológ mohol bezprostredne pozorovať interakciu medzi skúmanými osobami, terénne záznamy, a nakoniec aj oboznamovanie sa s patričnými oficiálnymi dokumentami. Posledné v kombinácii s inými metódami, medzi ktorými dominovalo zúčastnené pozorovanie, použil napríklad J. Johnson pri výskume vzťahu sociálnych pracovníkov k sociálnym pravidlám [Douglas—Johnson 1977 : 232].

Lenže využívanie oficiálnych dokumentov, osobitne štatistických údajov, by malo byť z hľadiska existenciálnych sociológov veľmi obozretné a kritické. Ich obsah by bolo treba vždy porovnať s vlastnými skúsenosťami. Vcelku sa dalo hodnotiť metodologický prístup existenciálnej sociológie ako *kvalitatívnu analýzu*, ktorá sa v poslednom čase veľmi rozšírila práve medzi predstaviteľmi fenomenologicko-interakcionistických smerov. Použitie tohto metodologického prístupu v rámci materialistickej svetonázorovej orientácie nesporne môže priniesť veľmi cenné výsledky. V prípade subjektivistického svetonázorového zamerania, akým sa očividne vyznačuje existenciálna sociológia, táto metóda môže nezriedka vyústiť v subjektivistické beletrizujúce opisy netypických situácií a náhodných fenoménov, ktoré nemajú zvláštny spoločenský význam. Tak je tomu napríklad v prípade Douglasa, ktorý podrobne opisuje osobné trápenie zamilovaného páriku Jona a Wendy, aby napokon dospel k dosť banálnemu záveru o tom, že „sex je osudovou oblasťou v súčasnom živote“ [Douglas—Johnson 1977 : 29].(17)

V rámci existenciálnej sociológie dochádza, podľa nás, k akejsi fetišizácii osobných skúseností sociológa ako primárneho zdroja sociologickej informácie. To kladie príliš vysoké nároky na osobnosť jednotlivých výskumníkov, na ktorých vlastne celkom závisí, čo a ako budú skúmať. Dôraz na subjektívne zdroje získavania primárnej informácie odkazuje sociológa iba na jeho osobnú rozhľadenosť, profesionálnu zručnosť a v nemalej miere aj na jeho intuíciu. Aj keď nepodceňujeme všetky tieto faktory, predsa ich nepovažujeme len za spoľahlivú záruku správnosti zvoleného smeru výskumu v zmysle jeho *spoločenskej* významnosti. Absencia objektívnych kritérií pri hodnotení potreby v tom-ktorom sociologickom výskume môže priviesť aj k jeho konečnému znehodnoteniu.

S niečím podobným sa stretávame aj v prípade sociologickej praxe existenciálnych sociológov, z ktorých každý sa vyznačuje svojím výrazným individuálnym štýlom, a preto aj nehľadá prepojenie na nejaké „integrujúce“ centrum vo forme rozvinutej teoretickej koncepcie. Namiesto ucelenej teórie máme tu teda do činenia s akousi mozaikou, zloženou z niekoľkých rôznorodých téz a konceptov, existencialistické pohľady sa tu snúbia s fenomenologickými a etnometodologickými, filozoficky náročné analýzy sa striedajú s beletrizovanými esejami. Neucelená, mozaikovitá teória „vládne“ roztrieštenému, rapsodickému výskumu.

V tomto zmysle existenciálna sociológia dosť typicky reprezentuje súčasný smer tzv. alternatívnej sociológie, ktorá v svojom úsilí o vymanenie z nadvlády tradičných sociologických stereotypov sa dostáva na chybnú cestu subjektivismu, ktorý už v zárodku znehodnocuje jej potenciálny prínos pre sociologické vedenie.

(17) S argumentovanou marxistickou kritikou daného metodologického stanoviska sa stretávame v knihe anglického sociológa-marxistu B. Hindessa *The Use of Official Statistics in Sociology* [1973].

Vo svojej štúdií sme sa dotkli iba niektorých základných črt existenciálnej sociológie. K niektorým jej ďalším dôležitým bodom sa predpokladáme vrátiť neskôršie.

Literatura

- Alijevová, D.: *Etnometodologická koncepcia v súčasnej americkej sociológii*. Sociológia 1976, č. 4.
- Altheide, D. L. — Johnson, J. M.: *Bureaucratic Propaganda*. Boston 1980.
- Berger, P.: *On existential Phenomenology and Sociology*. American Sociological Review 1966, N. 2.
- Bogomolov, A. S.: *Osnovnyje tečenija sovremennoj buržuaznoj filosofii (Ekzistencializm)*. Moskva, Vysshaja škola 1970.
- Craib, I.: *Existentialism and Sociology. A Study of Jean-Paul Sartre*. Cambridge Univ. Press 1976.
- Douglas, J. (Ed.): *Introduction to the Sociology of Everyday Life*. Boston 1980.
- Douglas, J. D. — Johnson, J. M. (Eds.): *Existential Sociology*. Cambridge — London — New York — Melbourne, Cambridge Univ. Press 1977.
- Douglas, J. — Waksler, F.: *The Sociology of Deviance. An Introduction*. Boston 1982.
- Heap, J. L. — Roth, A. P.: *On Phenomenological Sociology*. American Sociological Review 1973, N. 3.
- Kissel', M. A.: *Filosofskaja evolucija Ž.-P. Sartra*. Moskva, Lenizdat 1976.
- Kritika současné buržoazní teoretické sociologie*. Praha, Svoboda 1982.
- Merleau-Ponty, M.: *Phénoménologie de la perception*. Paris, Gallimard 1945.
- Merleau-Ponty, M.: *Le visible et l'invisible*. Paris, Gallimard 1964.
- Mullins, N. C.: *Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology*. New York — Evanston — San Francisco — London. Harper and Row 1973.
- Rabil, A.: *Merleau-Ponty. Existentialist of the Social World*. New York — London. Columbia Univ. Press 1967.
- Roche, M.: *Phenomenology, Language and the Social Sciences*. London — Boston, Routledge and Kegan Paul 1973.
- Sovremennaja buržuaznaja filosofija*. Moskva, MGU 1972.
- Tiryakian, E. A.: *Existential Phenomenology and the Sociological Tradition*. American Sociological Review 1965, N. 5.
- Tiryakian, E. A.: *Sociologism and Existentialism*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall 1962.
- Tiryakian, E. A.: *Structural Sociology*. In: *Theoretical Sociology*. Ed. by J. C. McKinney, E. A. Tiryakian. New York, Appleton-Century-Crofts 1970.
- Wolff, K.: *Phenomenology and Sociology*. In: *A History of Sociological Analysis*. Ed. by T. Bottomore & R. Nisbet, London, Heinemann 1979.

Резюме

Д. Аллева: Экзистенциализм в современной американской социологии

Статья посвящена критическому анализу экзистенциалистской социологии как новейшей формы феноменологического движения в современной американской социологии. Наиболее перспективным репрезентантом этого направления наряду с «экзистенциальной феноменологией» Тирьякьяна и «социологией абсурда» С. Лаймэна и М. Скотта, является в настоящее время, по мнению автора, «экзистенциальная социология», развиваемая Дж. Дугласом и его сотрудниками.

Автор подробно рассматривает философские источники данной концепции, которые находит в трудах французских экзистенциалистов Ж.-П. Сартра и М. Мерло-Понти. Влияние их философских учений проявляется, главным образом, в понимании предмета социологии, который экзистенциальные социологи трактуют слухком широко как «изучение человеческого-опыта-в-мире во всех его формах». В итоге они все же сосредотачиваются не на всех проявлениях человеческого существования, а только на тех, которые связаны с переживанием человеком необычных, проблематичных жизненных ситуаций. Поэтому и главным объектом их социологического исследования становятся такие сложившиеся в обществе группы, как различного рода девианты, старые люди, люди, страдающие хроническими болезнями и т. п., которые до сих пор не были объектом внимания конвенциональной социологии. Экзистенциальные социологи подчеркивают в этой связи решающее значение чувств в обыденной жизни человека, что придает их

концепции иррационалистический характер. И хотя они приходят с рядом интересных наблюдений, приобретенных в отдельных областях исследования, от их теоретического обобщения они еще весьма далеки. Виною тому фетишизация личных переживаний социолога, которая нередко приводит их к методологическому субъективизму и солипсистской позиции. Они склонны односторонне подчеркивать значение участвующего наблюдения и интроспекции в качестве основных методов социологического исследования, не учитывая их переключение и на объективные статистические данные.

В-общем, экзистенциальное направление свидетельствует о дальнейшей углубляющейся субъективизации, характеризующей в настоящее время всю так наз. альтернативную социологию в США.

Summary

D. Alijevoá: Existentialism in Contemporary American Sociology

The study presents a critical analysis of existentialist sociology as a current form of the phenomenological movement in contemporary American sociology. Besides Tiryakian's „existential phenomenology“ and S. Lyman's and M. Scott's „sociology of absurdity“, the authoress regards the „existential sociology“ of J. Douglas and his collaborators as the most prospective representative of this trend in our days.

The philosophical sources of the given conception, found in the works of French existentialists J.-P. Sartre and M. Merleau-Ponty, are subjected to detailed analysis. The impact of their philosophical doctrines manifests itself particularly in the conception of the subject of sociology, conceived by existentialist sociologists much too broadly as „the study of human experience-in-the-world in all its forms“. In their research it is certainly not all the manifestations of human existence that they are concerned with, but only those connected with the survival of extraordinary, problematic life situations. This is why the main subjects of their sociological research are clearly delimited groups of individuals such as deviates of all sorts, old people or people suffering from chronic pains, etc., that have hitherto been denied due attention by conventional sociology. Existentialist sociologists lay special stress on the primary importance of emotions in people's everyday life: this endows their conception with an irrational character. Even though they acquire interesting findings in their research area, they are incapable of their theoretical integration. What is to blame is the fetishization of the individual sociologist's personal experience, which often leads to distinctive methodological subjectivism and a solipsistic attitude. In this connection, existentialist sociologists onesidedly emphasize the importance of participant observation and introspection as the basic methods of sociological research, without subsequently relating them to objective statistical data.

In general, the existentialist trend testifies to an ever-increasing subjectivization which is nowadays characteristic of the entire alternative sociology in the USA.

Přehled koncepcí a stanovisek k problematice selhání výběrových jednotek¹⁾

JAN HERZMANN

Ústav pro výzkum veřejného mínění
při FSÚ, Praha

I. Sociálně psychologické aspekty

Případy, kdy se od určité výběrové jednotky, například od vybrané osoby, nepodaří získat požadované údaje, jsou v sociologických výzkumech dosti časté. Stanovíme-li výběrový soubor například podle seznamu obyvatel určité obce, může se stát (a zpravidla se stane), že v období, kdy chceme údaje zjišťovat, budou některé z vybraných osob nepřítomné, jiné odmítnou poskytnout požadované údaje, další uvedou údaje zkreslující — ať již úmyslně či neúmyslně — skutečný stav zkoumaného problému. Dochází tak ke zkreslení, které se v literatuře obvykle nazývá nevýběrovou chybou [viz například Konijn [1973], Cochran [1963] aj.], neboť je do značné míry nezávislé na způsobu výběru jednotek, jež mají být zkoumány, a vzniklo by i v případě úplného (vyčerpávajícího, nevýběrového) šetření. Nevýběrové chyby se dělí na dvě velké skupiny, pro něž zatím v češtině není adekvátní označení:

- a) „non-response errors“ by bylo možno volně popsat jako chyby způsobené absencí určitých údajů,
- b) „response errors“ označují chyby způsobené tím, že od výběrové jednotky jsou získány údaje neodpovídající skutečnosti.

První typ chyby nazývá klasik teorie výběrových šetření profesor Hájek *selháním (výběrových jednotek)*, [srv. Hájek [1960]]. Selhání přitom může mít dvě formy:

- odmítnutí,
- selhání pokusu o kontaktování (nalezení) výběrové jednotky.

Obecné otázky selhání v literatuře

Podíváme-li se globálně na soubor publikací dotýkajících se zkoumané problematiky, jsou v něm zřejmé dva proudy. První se zabývá selháním ve výzkumu lidských populací jako sociálně psychologickým jevem, zkoumá jeho příčiny a cesty ke snížení podílu selhání na celkovém počtu provedených pokusů o získání údajů. Druhý je zaměřen matematicko-statisticky a obsahem prací sem spadajících je především hledání cest k minimalizaci vlivů selhání na používané estimátory populačních charakteristik. Pro praxi sociologického výzkumu je pochopitelně nutné využít obou typů poznatků — sociálně psychologických i matematicko-statistických. Aplikace matematicko-statistických postupů by ovšem měla vždy vycházet z obsahového rozboru problematiky selhání, ze znalostí procesů, které k němu vedou.

Při sebelepší přípravě šetření se nelze určitému procentu selhání vyhnout. Ani opakování pokusů o kontakt neřeší problém úplně, neboť je nelze provádět donekonečna a zkušenosti ukazují, že vždy zůstává určitá skupina „neprošetřených jednotlivců, pro niž je třeba udělat úpravy v datech“ [Hansen—Waksberg [1970]]. Tyto úpravy musí být přiměřené jednak velikosti skupiny

(1) Za velmi užitečné připomínky a podněty k tomuto přehledu děkuji svým spolupracovníkům ing. L. Vackovi, CSc., a PhDr. V. Forstovi.

„neprošetřených“, jednak povaze, charakteru těchto jednotek. To vyžaduje znalost příčin selhání, znalost složení skupiny jednotek, u nichž k selhání došlo, a také informaci o tom, o jaký druh selhání jde. Proto se v první části svého přehledu budu zabývat sociologickými, popřípadě psychologickými pracemi věnovanými dané problematice. Přehled prací věnovaných *statistickým* aspektům selhání jsem připravil pro některé z dalších čísel Sociologického časopisu.

Ze sociologického hlediska je možné se na selhání dívat jako na jeden ze zdrojů narušení reprezentativity výzkumu. Linehan [1973] k tomu napsal: „... ti, kteří odpovídají, mohou být stěží považováni za reprezentativní výběr.“ Ještě jasněji se vyjádřil Grušin [1972]: „Musí se, pokud možno, maximálně snížit počet lidí, kteří nechtějí na dotazník odpovědět, ... je zde vždy možnost najít jiného člověka..., který rád na dotazník odpoví. Ve skutečnosti však je odmítnutí věc velmi nebezpečná, zejména má-li určité zaměření a dochází-li k odmítnutí masově... V těchto případech musí badatel zvláště analyzovat povahu a příčiny úniku a na základě této analýzy uvážit možnost dalšího pokračování v práci.“

Se selháním jako s nepříjemnou komplikací výzkumů lidských populací se pochopitelně setkávali již autoři prvních sociologických, psychologických a lékařských výzkumů. V literatuře se uvádí, že již v roce 1911 vymezil Yulm interval, v němž při daném procentu selhání leží skutečná hodnota zjišťované charakteristiky. Prvým doloženým pokusem o snížení podílu selhání je práce Leuvena [1932], v níž se hovoří o opakování pokusu o získání potřebných údajů. Systematický výzkum sociálně psychologických aspektů selhání však začíná teprve ve čtyřicátých až padesátých letech a je spojen se jmény Gaudet a Wilson [1940], Hilgard a Payne [1944], Clausen a Ford [1947] a řadou dalších autorů. Jejich studie ukazují, že skupina neprošetřených se přinejmenším svým sociodemografickým složením od skupiny prošetřených jednotek liší. Později se objevuje také kritika čistě statistického zacházení se selháním jako s homogenním jevem. Například Leverkusová—Brüningová [1966] kritizovala anglosaskou literaturu za to, že nerozlišuje nekontaktování a odmítnutí (např. Cochran [1963] aj.). Je nutno poznamenat, že směšování obou těchto typů selhání je typické pro statistické práce, zatímco autoři pojednávající o technických šetření se této chyby nedopouštějí. Tak Parten [1950] rozlišuje „vynechání“ a „odmítnutí“ (omission, refusal), Stephan a McCarthy [1958] hovoří o „dostupnosti“ a „spolupráci“ (accessability, cooperation). Sovětská autoři dělí „těžko dostupné“ osoby na ty, které „nejsou doma“, a na „odmítající“. Rozlišení obou typů selhání má značný praktický význam pro použití metod založených na opakování pokusů o kontakt i pro aplikaci statistických korekčních postupů. Zatímco opakovaný pokus často přináší kontakt s dosud nekontaktovanou jednotkou, zřídka přináší odpověď od osoby, která dříve spolupráci odmítla, pokud se nezmění způsob dotazování (srv. Williams [1950], Kish [1965], Esser [1973] aj.). Pro odstranění vlivu odmítnutí přetrvávajícího i při použití jiných postupů sběru dat je nezbytná určitá rekonstrukce chybějících údajů nebo jejich nahrazení údaji, o nichž lze předpokládat, že se od chybějících nebudou příliš lišit.

U různých autorů se můžeme setkat s protichůdnými názory na „nebezpečnost“ různých druhů selhání. Tak Šljapentoch [1976] tvrdí, že vážnějším problémem je nekontaktování, a to zejména v socialistických státech, kde je podíl odmítnutí nízký. Tento názor je diskutabilní ze dvou důvodů:

1. údaje o podílu odmítnutí v různých výzkumech provedených v jednotlivých socialistických zemích ukazují, že ani zde není tento jev zanedbatelný;

2. odmítnutí má bezprostřední vazbu k sociologickému výzkumu a často přímo k danému tématu, má tedy, podle výše citovaných Grušinových slov, „zaměření“.

Sám Šljapentoch ostatně napsal, že „odmítnutí zvyšuje nebezpečí vychýlení výběru ve prospěch osob, které chtějí besedovat se sociology“. Šrámek [1981] naopak soudí, že významnější z obou forem selhání je odmítnutí. Píše: „Je pochopitelné, že pokud nedisponujeme informacemi o mínění určité části osob, které můžeme definovat jediným společným znakem — negativním postojem k účasti při výzkumu veřejného mínění —, oslabuje to sílu závěrů o stupni reprezentativnosti výběru“.

Přehled sociologicky a psychologicky orientovaných prací s tematikou selhání tedy uvedeme nejprve z hlediska odmítnutí.

Odmítnutí

Nejjednodušeji se s problémem odmítnutí vypořádali Schwarz [1964] a Hyman [1954], kteří došli k závěru, že při interview nekorelují faktory vedoucí k odmítnutí spolupráce obvykle s meritem výzkumu a že při podílu odmítnutí do 15 %, což je obvyklá horní mez [srv. Sheatsley [1948], Stephen—McCarthy [1958]], je možné vliv odmítnutí na estimátory zanedbat. Jiní autoři však jejich „optimismus“ nesdílejí.

Zajímavý je například přístup k problematice odmítnutí u Parryho [1950] a jeho následovníků. Parry tvrdí, že odmítnutí rozhovoru je vlastně odmítáním sociální role „dotazovaného“, respektive mezním vyjádřením tohoto odmítání. Jeho méně výraznými projevy jsou odmítnutí odpovědí na jednotlivé otázky a úmyslné uvádění vyhýbavých odpovědí (např. „nevím“). K tomuto názoru se přiklání Scheuch [1967], který dále uvádí, že přerušení rozhovoru ze strany respondenta je důkazem nepochopení role „dotazovaného“ na začátku rozhovoru. Mezi Parryho následovníky patří i Benson se svými spolupracovníky (viz Benson aj. [1951]), který si uvědomil, že lidé často odmítají stát se dotazovanými dříve, než se dozvědí, čeho se budou otázky týkat. Leverkusová—Brüningová [1966] tvrdí, že odmítnutí je „konečným bodem kontinua »připravenost ke spolupráci«“.

Uvedené názory ani Bensonův postřeh však nedokazují nezávislost sledovaných znaků a faktorů působících na odmítnutí. Svědčí o tom například často zjišťované změny podílu odmítnutí v závislosti na tématu výzkumu. Vůbec pak Parryho teorie nedokazuje, že by odmítnutí výsledky výzkumu neovlivňovalo. Schwarz sám [1964] totiž píše, že odmítnutí je projevem odporu k interview jako k jedné ze složek sociálně kulturního prostředí (Bezugsrahmen) dotazovaného. Green [1966] zastává názor, že výzkumný rozhovor je přijímán jako součást „dominující kultury“ a odmítnutí vzniká ze „všeobecného nesouladu s normami každodenního života“. Leverkusová—Brüningová [1966] postřehla, že někdy plyne odmítnutí také z „obecné neúčasti na veřejném životě“. Ve všech těchto případech lze říci, že uvedené faktory (v podstatě sociálně politického charakteru) ovlivňující odmítnutí jsou vázány na životní způsob individua (v obecném slova smyslu), který je na druhé straně obvykle spojen s předmětem výzkumu. S životním způsobem a charakteristikou vybrané osoby jsou spojeny dokonce i takové „obecné“ důvody odmítnutí, jako obava z cizí osoby (viz Scott [1974], Analízy [1966]) nebo přesycenost výzkumy (Field [1974]). Zdá se tedy, že při sociologickém výzkumu je Hymanova a Schwarzova hypotéza „nezávislosti faktorů vedoucích k odmítnutí na meritu šetření“ neopodstatněná.

Určité objasnění v tomto směru nabízí disertační práce Šrámka [1981], který dělí odmítnutí na dvě hlavní skupiny:

- a) situačně podmíněná (respondent je momentálně zaneprázdněný, odchází z domu apod.);
- b) vyplývající z negativního postoje k výzkumu (s čímž souvisí nedůvěra v anonymitu, obava ze zneužití výsledků, ale i obava z nezvyklosti situace, která se častěji projevuje u osob s nižším vzděláním).

Větší význam pro narušení reprezentativity mají podle autora i podle mého názoru odmítnutí typu b), která jsou pravděpodobně svázána s meritem výzkumu, zatímco faktory shrnuté do typu a) zřejmě působí nezávisle. Poznamenáme, že podobné dělení se poprvé vyskytlo u Deminga [1953].

Zajímavou studii k problematice odmítnutí sestavil Esser [1973], jehož lze rovněž označit za Parryho následovníka. Esser vychází z toho, že responze je ovlivněna čtyřmi faktory:

1. schopností vybrané osoby převzít roli „dotazovaného“;
2. postavením vybrané osoby v okolním světě (ve smyslu citované Greenovy hypotézy);
3. individuálním oceněním probíhajícího sociálního výzkumu;
4. místem sociální komunikace v systému individuálních norem vybrané osoby (srv. též Benney—Hughes [1956/7]).

Základem Esserovy analýzy byly údaje získané na základě systematického výběru 800 osob z kartotéky trvale bydlících v Kolíně nad Rýnem. Při prvním pokusu o kontakt 472 osob (59 %) poskytlo požadované údaje, 144 osob (18 %) odmítlo spolupráci. Od 44 osob (5,5 %) se však podařilo (s využitím lépe školených tazatelů) responzi získat při opakovaném pokusu. Při prvním pokusu hodnotili tazatelé subjektivně ochotu dotazovaných ke spolupráci, což umožnilo tyto dotazované rozdělit na „kooperující“ a „rezervované“. Celkem tedy vznikly 4 skupiny osob:

K kooperující	360 osob
R rezervovaní	112 osob
V osoby, které poskytly údaje při 2. pokusu	44 osob
S opakovaně odmítající	100 osob

Výběrové rozdělení četnosti zastoupení jednotlivých skupin v závislosti na sociodemografických charakteristikách nasvědčuje tomu, že první Esserova hypotéza, byť snad poněkud silně formulovaná, je v podstatě správná. Poznatky o „ochotě ke spolupráci“ v jednotlivých sociodemografických skupinách shrnuje tabulka 1.

Tabulka 1. Procentní četnosti zastoupení jednotlivých kategorií podle ochoty ke spolupráci v různých sociodemografických skupinách

	K	R	V	S
Muži	66,0	15,0	4,0	15,0
Ženy	52,9	21,6	8,4	17,1
18 – 45 let	64,9	16,8	5,3	13,0
nad 45 let	51,4	20,8	7,6	20,2
vyšší a střední vrstvy	69,2	15,8	5,3	9,7
nižší vrstvy	45,9	24,6	9,7	19,8
ženatí a vdané	60,3	18,3	6,4	15,0
ostatní	54,3	19,5	8,0	18,2

Pramen: Esser [1973].

Důkladný rozbor poznatků z provedeného šetření by zřejmě vyžadoval mnohorozměrnou analýzu těchto dat, pro niž však v publikované práci nejsou potřebné podklady. Esserova zjištění se ovšem kryjí v mnoha směrech s poznatky jiných autorů. Tak Gaudet a Wilson [1940], Gray a Corlett [1950], Moser a Stuart [1953] a Berelson [1954] píší, že odmítnutí je častější u žen než u mužů, což je v souladu s Esserovými výsledky. Pouze Lowe a McCormick [1955] tuto zkušenost nepotvrdili a DeMaio [1980] popisuje případ, kdy pohlaví frekvenci odmítnutí neovlivnilo.

V souladu s Esserovým zjištěním menší ochoty ke spolupráci ve skupině starších osob jsou údaje Gaudeta a Wilsona [1940], Benneye, Reimana a Stara [1956/7], Sharpa a Feldta [1959] i Noellové-Neumannové [1980]. Merton [1947] a Moser se Stuartem [1953] na druhé straně tvrdí, že nejvíce odmítnutí je ve střední věkové kategorii, což použité věkové členění nemohlo ani potvrdit, ani vyvrátit. Hrubé věkové členění je nepochopitelné především proto, že Benson [1951] zjistil značnou variabilitu podílu odmítnutí v jednotlivých daleko užší vymezených věkových kategoriích a jeho práce byla Esserovi evidentně známa. Všichni autoři (i DeMaio [1980]) se však s Esserem shodují v tom, že nejmenší podíl odmítnutí je ve skupině osob ve věku do 30 let.

Poznatky o vyšším podílu odmítajících v „nižších vrstvách“ odpovídají názorům a zkušenostem Mertona [1947], Bena [1951], Lova a McCormicka [1955] i Noellové-Neumannové [1980], kteří tvrdí, že připravenost k interview roste se vzděláním a ekonomickým statusem. Scheuch [1967] a DeMaio [1980] na druhé straně tvrdí, že nejobtížněji se responze získávají u „středních vrstev“, což opět Esserovy údaje neumožňují ani potvrdit, ani vyvrátit. Data získaná Moserem a Stuartem [1953] dokonce odporují Esserovým závěrům, neboť nasvědčují tomu, že podíl odmítnutí se sociálně ekonomickým statusem roste. Kardinální slabinou všech těchto poznatků ovšem je vágní vymezení pojmů „vrstva“, „sociální třída“, „socioekonomický status“, které vyplývá z netřídního chápání dané charakteristiky. Navíc není vyloučeno, že v závislosti na různé roli, kterou ta či ona skupina populace hraje v daném období a v daném státě, se také mění její postoj k sociálním výzkumům. To by vcelku odpovídalo výše uvedeným názorům Greena a Leverkusové-Brüningové.

Poznamenejme, že závislost ochoty ke spolupráci na sociokulturních charakteristikách vybraných osob uvádějí Ross [1963] a Lydall [1955]. Ti tvrdí, že procento odmítnutí je vyšší ve městech než na vesnici. Ross to vysvětluje větší uzavřeností, a tedy menší intenzitou mezilidské komunikace obyvatel měst, což lze dát do souvislosti s posledním Esserem uváděným faktorem ovlivňujícím ochotu ke spolupráci. Takovou hypotézu pochopitelně nemohl Esser v samotném Kolíně ověřit.

Velmi zajímavé údaje zjistil Esser v oblasti závislosti ochoty ke spolupráci na „socializovanosti“, kterou operacionalizoval počtem přátel dotázaného mezi spolupracovníky a jeho spolkovou příslušností. Ukázalo se, že s klesající socializovaností klesá i ochota být respondentem. Současně potvrdil Esser Sjobergovo [1957] zjištění, že ochota ke spolupráci roste s rostoucím uznáním významu společenských věd. Esser se také pokusil operacionalizovat význam, který respondenti přikládají jednotlivci při sociologickém výzkumu, jeho operacionalizace prostřednictvím přísnosti posouzení deviantního chování je však velmi sporná; to platí ostatně i o operacionalizaci dalších pojmů, například o postoji k zásahům člověka v přírodě, jehož souvislost s ochotou ke spolupráci autor rovněž ověřoval. Zajímavým zjištěním však je, že kooperativnější byli při daném výzkumu osoby s pozitivním vztahem k novému.

V závěru své práce Esser vyslovuje domněnku, že uvedené faktory ovlivňují ochotu ke spolupráci, byť s různou intenzitou, při všech sociálních výzkumech. Toto tvrzení se v podstatě shoduje s názory ostatních autorů. V Esserově práci by však bylo třeba pokračovat nejen v rovině empirické, ale i v rovině teoretické, zejména rozvinout operacionalizaci jednotlivých pojmů.

Z poněkud jiného zorného úhlu se nad problematikou odmítnutí ve své knize zamýšlejí Stephan a McCarthy [1958]. Uvádějí pět faktorů působících na ochotu poskytnout údaje při interview:

1. typ požadované informace a okolnost, zda je dotazovaný předem seznámen s tématem výzkumu;
2. demografické charakteristiky osoby;
3. postoj osoby k instituci, která je „sponsorem“ šetření;
4. úsilí věnované překonání odporu k poskytování informací;
5. okolnosti, za nichž výzkum probíhá.

Je patrné, že v přístupu těchto autorů se projevuje méně psychologických a více sociologických prvků. Empirické poznatky (jedná se o tzv. Elmira Study, viz Williams [1950]), získané na základě údajů 1029 osob, které poskytly interview na první pokus, a 92 osob, které při prvním pokusu odmítly a při druhém pokusu odpověděly, lze dobře srovnat s Esserovou studií. Co do sociálně demografických charakteristik se obě shodují. Na získaných datech autoři demonstrují, že mezi výsledky založenými pouze na údajích z prvního pokusu a výsledky založenými na souboru všech získaných odpovědí je při odhadu populační proporce rozdíl až 1,2 %. Je možno vyslovit hypotézu, že kdyby se podařilo v druhém pokusu získat údaje od všech osob, které při prvním pokusu odmítly spolupráci, byl by tento rozdíl ještě větší. Stephan a McCarthy zastávají názor, že jediným řešením problému odmítnutí je redukce počtu odmítajících tak, aby jejich vliv na estimátory byl zanedbatelný. Mezi hlavní prostředky redukce počtu odmítnutí podle nich patří:

1. výběr a příprava tazatelů;
2. vhodné přiřazení respondentů tazatelům, aby nevznikaly problémy při komunikaci;
3. prezentace šetření potenciálním respondentům (identifikace organizace, která je sponsorem šetření, předběžná informace o obsahu dotazníku);
4. vyplácení odměn a prémie za účast ve výzkumu;
5. pokus o dohodnutí další schůzky v případě odmítnutí (vytváří tlak na souhlas s dotazováním);
6. opakovaný pokus o získání údajů, provedený jiným tazatelem nebo pracovníkem řídícím tazatele.

Autoři citují článek Durbina a Stuarta [1951], kde je empiricky ověřeno působení první metody (vliv přípravy tazatelů). Vliv ostatních faktorů není v citované práci doložen, lze ho však prokázat na základě prací jiných autorů (např. Deminga, Mosera, Kaltona aj.). Působením odměny na podíl odmítnutí se zabývá článek Cannella a Khana [1968].

V podstatě stejné prostředky snižování podílu odmítnutí uvádí také Kish [1965], který navíc doporučuje vzbudit zájem dotazovaného vhodnou vstupní otázkou. V rozporu s tímto doporučením je zkušenost Bensona [1951], že lidé odmítají často roli respondenta ještě dříve, než se dozvědí, o co ve výzkumu půjde. Podle DeMaiové [1980] odmítá účast na výzkumu hned při prvním kontaktu 25 % všech odmítajících. Domnívám se však, že je otázkou vhodné připravenosti a schopnosti tazatele, zda dokáže úvodní otázky vhodně využít.

Nevýhodou všech výše uvedených empirických poznatků o problematice od-

mítnutí je, že byly získány v kapitalistických státech a jsou na naše podmínky přenositelné jen jako určité hypotézy nebo aproximace. Je totiž nutno předpokládat, že sociálně psychologický model situace dotazování je ovlivňován v neposlední řadě společenským zřízením a z něho vyplývajícími konkrétními podmínkami života v té které zemi. Vědecká produkce v socialistických státech se však, pokud je mi známo, problematiky selhání dotýká jen zřídka a velmi okrajově. Proto je nutno přivítat článek Košťála [1981], analyzující konkrétní zkušenosti výzkumného oddělení Českého rozhlasu.

Na základě údajů z pěti výzkumů uvedeného pracoviště, které používá kvótní výběr, dospívá Košťál k závěru, že ženy jsou ochotnější ke spolupráci než muži, z věkového hlediska tvoří nejochotnější skupinu osoby ve věku 25 až 39 let a nejméně ochotnou šedesátiletí a starší občané. V malých obcích (do 2000 obyvatel) je podle autora obecně větší ochota ke spolupráci než v jiných lokalitách.

Podle citované práce dojde k 59 % odmítnutí bezprostředně po navázání kontaktu, ještě před vysvětlením účelu výzkumu. Tento údaj je zajímavý, bohužel ho však lze s výzkumy ostatních pracovišť obtížně srovnávat, neboť Český rozhlas použil při některých z analyzovaných šetření vedle standardizovaného rozhovoru ještě techniku poslechového deníku. Aplikaci této pro respondenta náročné techniky lze přičítat značnou část odmítnutí, k nimž došlo po vysvětlení účelu a způsobu provedení výzkumu a také celkově vysoké procento odmítnutí (25 %). Cenným poznatkem je informace, že nejčastějšími důvody odmítnutí následujícího hned po navázání kontaktu byly vedle nezájmu o rozhlas především nedostatek času, strach z cizí osoby (zejména u starších dotazovaných) a obavy z porušení anonymity. Procentní zastoupení jednotlivých důvodů Košťál neuvádí. V této souvislosti je však možné uvést zjištění Jesinovské (viz Analýzy [1966]), podle níž je při výzkumech v PLR nejčastějším důvodem odmítnutí nedostatek času (26 %) a druhou nejčastější příčinou nezájem (24 %).

Jiným zdrojem údajů o situaci u nás je Šrámkova disertace [1981], v níž autor uvádí následující tabulku:

*Tabulka 2. Podíl odmítnutí v šetřeních Ústavu pro výzkum verejnej mienky pri SŠÚ**

Rok	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1978
Průměrný podíl odmítnutí	8,6	6,9	6,2	6,7	5,6	4,7	4,9	7,2*

* V roce 1977 došlo k hromadné obnově tazatelské sítě ÚVVM SŠÚ.

Pramen: Šrámek [1981].

Nedostatkem citované práce je, že se neuvádí, na jakých základních souborech byla šetření prováděna. Z textu disertace lze usoudit, že některé výzkumy mají extrémně nízký podíl odmítajících, protože základní soubor tvoří skupina osob zainteresovaná na tématu šetření. Nehledě na tento nedostatek však uvedené údaje nasvědčují tomu, že čím zkušenější jsou tazatelé a čím déle v určité obci působí, tím nižší je procento odmítnutí. Toto Šrámkem podrobněji komentované zjištění může mít značný význam pro řízení konkrétních tazatelských sítí.

I když některé teoretické i empirické výsledky týkající se problému odmítnutí se u jednotlivých autorů poněkud liší, lze na základě jejich prací formulovat několik obecnějších závěrů, které mají význam pro organizaci sociologických výzkumů:

1. Odmítnutí je jevem, který provází v různé míře všechny empirické sociologické výzkumy a má nepříznivý vliv na reprezentativitu získaných údajů.
2. Rozhodnutí konkrétní osoby odmítnout účast ve výzkumu je ovlivněno jejími sociodemografickými charakteristikami, psychickými dispozicemi i postojem k výzkumu; odtud plyne, že vychýlení vznikající odmítnutím má (nebo může mít) určité zaměření a může tedy vést k systematickému zkreslení výsledků.
3. Základní „nestatistickou“ metodou řešení problému odmítnutí je snaha o snížení jejich počtu. Byly navrženy určité postupy orientované k tomuto cíli, o jejich efektivnosti je však zatím velmi málo známo. V tomto směru je otevřen prostor pro další metodologické výzkumy.

Je patrné, že hloubkovou analýzou odmítnutí se mohou zabývat jen některá pracoviště. Je však možno doporučit, aby při všech empirických šetřeních byl ve fázi interpretace uvažován podíl odmítnutí, popřípadě i jejich struktura. A každá závěrečná zpráva by měla obsahovat základní údaje o odmítnutí v daném výzkumu.

Selhání pokusu o kontakt

Problematicke selhání pokusu o kontakt je v „nestatistické“ literatuře věnováno méně pozornosti než odmítnutí. Výjimku v tomto směru tvoří práce sovětských autorů, podle jejichž zkušeností je v SSSR nekontaktování častějším zdrojem zkreslení než odmítnutí účasti na výzkumu. Tak například Petrenko a Jarošenko [1979] při jednom z prováděných výzkumů zjistili, že z 1002 vybraných leningradských rodin bylo v době návštěvy tazatele 45 % „nekompletních“ (tj. některá osoba nebyla doma) a celkem bylo nepřítomno 65 % osob. 45 % nepřítomných bylo údajně mimo domov z důvodů „pracovních“, a to přesto, že 75 % rozhovorů proběhlo po 17. hodině. Ukázalo se, že pod „pracovní“ důvody zahrnují lidé i cestu do a ze zaměstnání, včetně obstarávání nákupů a služeb. Pouze 3,7 % nepřítomných bylo mimo domov z důvodu návštěvy kulturních institucí.

Relativně častý problém nekontaktování vyústil u sovětských autorů v pokusy o teoretické uchopení tohoto jevu. Tak například podle kolektivu autorů vedených Firsovem (viz Firsov aj. [1981]) je základním faktorem rozhodujícím o selhání kontaktu tzv. lokální mobilita (lokaľnaja podvižnosť) daná:

- a) chováním lidí („potenciálních respondentů“), hlavně pracovním rytmem a zvláštnostmi trávení volného času;
- b) tazatelovým výběrem doby provádění výzkumu.

Petrenko a Jarošenko [1979] navrhli zajímavý prostředek měření „dostupnosti“ různých skupin obyvatelstva — tzv. *koeficient dostupnosti*, který je pro danou sociodemografickou (obecně jakoukoli) skupinu určen jako poměr jejího zastoupení ve výběrovém souboru k jejímu zastoupení mezi nepřítomnými (nekontaktovanými) osobami. Skupiny s koeficientem dostupnosti menším než 1 označují autoři za „obtížně dostupné“. Autoři také uvádějí konkrétní poznatky z blíže nespecifikovaného výzkumu provedeného v Leningradě (tabulka 3).

Koeficient dostupnosti osaměle žijících osob je podle citovaných autorů zpravidla nižší, než odpovídá dané skupině: u osamělých důchodců 1,2, u osamělých studentů 0,6 a u osamělých ekonomicky aktivních osob 0,8. To mimo jiné vysvětluje často zjišťovanou skutečnost, že ve výběrovém souboru bývají málo zastoupeni lidé žijící osaměle. Dále se ve výzkumu ukázalo, že muži mají nižší koeficient dostupnosti než ženy a že z jednotlivých věkových kategorií je nejobtížněji kontaktovatelná skupina 20—34 let.

Tabulka 3. Charakteristiky dostupnosti podle sociální struktury
(výzkum v Leninhradě)

	Výběrový soubor (v %)	Nepřítomní (v %)	Koeficient dostupnosti
Ekonomicky aktivní	70,9	86,3	0,8
Studenti	5,1	5,1	1,0
Důchodci	24,0	8,6	2,8

Pramen: Petrneko-Jarošenko [1979].

Navržený koeficient dostupnosti může být velmi užitečnou veličinou nejen jako deskriptivní charakteristika, ale, je-li znám předem, i jako pomocný údaj při plánování šetření. Na jeho základě lze jednak odhadnout potřebný počet opakovaných pokusů, a tím i náklady šetření, jednak stanovit potřebné „korekce“ při interpretaci zjištěných údajů. Jeho výpočet však vyžaduje znalost příslušných charakteristik nekontaktovaných osob, což je z hlediska praktické aplikace poněkud omezující. Z tohoto důvodu jsou všechny údaje o dostupnosti různých skupin populace velmi cenné, i když v konkrétních podmínkách musí být platnost takových údajů vždy znovu prověřována. To platí především o datech uváděných západními autory, kteří o otázkách nekontaktování pojednávají převážně deskriptivně a samozřejmě působí ve výrazně odlišných sociálních podmínkách. Tuto skutečnost lze demonstrovat například v knize Stephana a McCarthyho [1958], kteří shrnují teoreticky naproto neutříděné hlavní příčiny selhání pokusu o kontakt takto:

1. některé skupiny obyvatel, zejména mládež a mladší bezdětní manželé žijící ve městech, se málo zdržují doma;
2. o prázdninách je mnoho lidí mimo domov;
3. nemoc nebo nutné domácí práce znemožňují vybrané osobě zúčastnit se dotazování (nejde o odmítnutí!);
4. na venkově znemožňuje vyhledání některých osob počasí nebo vzdálenost bydliště;
5. dveře domů lidí z „vyšších vrstev“ jsou zamčené nebo je hlídá vrátný, který tazatele nepustí.

Údaje buržoazních autorů, které se dotýkají problematiky nekontaktování, jsou často spojeny s metodou opakovaných pokusů. Tak tomu je například u Deminga [1953]. Ten pro svůj statistický model navrhl rozdělit všechny lidi do tříd označených 0, 1, 2, 4, 6, 8 podle toho, „kolik z osmi pokusů o kontakt by u nich skončilo zdarem“, tj. responzí, získáním potřebných údajů. (Deming patří k těm autorům, kteří směšují selhání pokusu o kontakt a odmítnutí.) Podle zkušenosti Alfred Politz Research Organization prý 5 % dospělé populace USA náleží do třídy 0, po 10 % do třídy 1 i 2, 20 % do třídy 4, 25 % do třídy 6 a 30 % do třídy 8. Navíc jsou v citovaném článku údaje o úspěšnosti postupně prováděných sérií (vln) pokusů o kontakt (tabulka 4).

Údaje v tabulce 4 lze porovnat s poznatky uváděnými Edwardsem [1957]. Ten hovoří o případě, kdy v prvé sérii pokusů bylo získáno 40 % responzí, ve druhé 37 %, ve třetí 16 % a ve čtvrté 4 % (vysvětlení zbývajících 3 % v citované práci chybí). To odpovídá přibližně úspěšnosti prvních pokusů 40 %, druhých 62 %, třetích 70 % a čtvrtých 57 %. Rovněž Kish [1965] hovoří o tom, že první série pokusů poskytuje sice nejvíce responzí (podle jeho údajů 40 %), ale druhá a třetí mají vyšší relativní úspěšnost. Pouze Esser [1973] uvádí úspěšnost prvních pokusů srovnatelnou s Demingovými údaji — 60,9 %. Stephan a McCarthy [1958] píší o kvótním výběru, při němž jen

Tabulka 4. Úspěšnost postupných pokusů o získání responze

Pořadí pokusu (série)	Procento responzí z počtu všech pokusů v dané sérii	Kumulativní procento responzí z celkového počtu jednotek výběrového souboru
1	62,50	62,50
2	33,76	75,16
3	24,28	81,19
4	18,29	84,63
5	14,44	86,85
6	11,86	88,41
7	10,09	89,58

Pramen: Deming [1953].

v 19 % případů nebyl ve zvolené domácnosti nikdo doma a v dalších 17 % případů ve zvolené domácnosti nebyla k dispozici osoba, která by vyhovovala kvótnímu předpisu.

Stejná rozmanitost jako u údajů o úspěšnosti prvních pokusů je i v informacích o podílu nekontaktovaných jednotek — údaje se většinou týkají výzkumů se třemi nebo více pokusy a podle jednotlivých autorů kolísá podíl nekontaktovaných jednotek od 4,0 % do 13,2 % [Gallup [1948] hovoří o 10 %, Crossley a Fink [1951] uvádějí 6 %, Kish [1965] 7,2 % a 13,2 %, Bailar [1968] 6,2 % až 11,4 %; podobné údaje lze nalézt i u Mosera a Stuarta [1953], Noellové [1968], Hansena a Waksberga [1970], Scharffa [1973] nebo Sánchez-Crespa [1973]].

Z velké variability uvedených údajů lze usoudit, že úspěšnost pokusů o kontakt zřejmě dosti závisí na charakteristice cílové populace a na způsobu provádění vlastního šetření. Tento názor ostatně zastávají i jiní autoři. Jak z údajů Deminga, tak z případů popsaných Edwardsem, Kishem a Esserem lze však vyvodit praktické doporučení: *zvyšovat počet pokusů nad čtyři je málo efektivní, neboť další pokusy již přinášejí málo informací.*

V některých pracích se lze dočíst o vzájemném vztahu odmítnutí a nekontaktování. Berelson [1954] tvrdí, že odmítnutí je častější u žen a sociálně málo mobilních jednotlivců, nekontaktování naopak u mužů a jednotlivců mobilních. Stephan a McCarthy [1958] tento názor přebírají a hovoří o tom, že se pravděpodobně nevyplácí pokračovat v opakování pokusů za určitou mez, neboť vliv nekontaktování a odmítnutí se vzájemně ruší: ve výběru je například méně žen, než bylo plánováno, protože ženy často odmítají poskytnout údaje; současně je tam však i méně mužů, neboť se je často nepodaří kontaktovat — výsledkem je koneckonců správný poměr mužů a žen mezi skutečně prošetřenými osobami. Názor o vzájemné kompenzaci vlivů odmítnutí a nekontaktování však není vůbec empiricky podložen.

Jsou však známy případy, kdy se redukce počtu selhání dlouhodobě nedaří. Tak Thomsen [1975] uvádí, že koncem šedesátých a počátkem sedmdesátých let byl podíl selhání při výzkumech Ústředního norského statistického úřadu 5–10 %, zatímco v roce 1975 již 15–20 %. Důvody tohoto růstu nejsou, podle autora, známy, zajímavé však je, že po celé toto období byl počet nekontaktovaných jednotek přibližně roven počtu odmítnutí. O podobném trendu v USA se zmiňuje Field [1974]. Je však spíše odrazem vývoje celkové situace v kapitalistické společnosti než záležitostí metod a technik sociologického výzkumu.

Obecně lze říci, že selhání pokusu o kontakt není tak důkladně popsáno a prostudováno jako odmítnutí. Většina autorů je však považuje za problém samostatný, který nelze řešit vyslovením hypotézy o vzájemném rušení vlivu nekontaktování a odmítnutí. Vliv nekontaktování na výsledky výzkumu je méně bezprostřední než vliv odmítnutí, neboť selhání pokusu o kontakt je (srv. citovaná práce Firsov a kol. [1981]) nezávislé na tématu šetření a na poměru vybrané osoby k výzkumu nebo k instituci, která jej provádí. Proto se domnívám, že k odstranění nepříznivého vlivu různé „dostupnosti“ postačují statistické metody založené v podstatě na vážení. Takové „úpravy“ dat je samozřejmě vhodné kombinovat s opakováním pokusů, které celkový podíl nekontaktovaných jednotek výrazně snižuje. Je možno souhlasit s Crossleyem a Finkem [1951]) a Hendricsem [1949], kteří vyslovili názor, že projeví-li se u respondentů určitý trend v závislosti na tom, při kolikátém pokusu byli kontaktováni, je možné tento trend extrapolovat i na skupinu nekontaktovaných. Pokud se však žádný trend zjistit nepodaří, nedá se o skupině nekontaktovaných na základě zjištěných údajů vypovídat.

Metoda náhradníků

Mezi „nestatistické“ pokusy o řešení problému selhání patří také metoda náhradníků. Ta byla živelně používána prakticky od prvopočátků společenskovedních aplikací výběrových postupů v naději, že nahrazením chybějících údajů údaji získanými od nějakého „náhradníka“ se odstraní zkreslení vzniklé jak nekontaktováním, tak odmítnutím. Tato metoda, která je dodnes často používána při pravděpodobnostních a téměř vždy při kvótních výběrech, je založena na heuristickém chápání výběrového postupu, podle něhož je „jedno“, která jednotka ze základního souboru bude prošetřena (srv. Kadlecová [1965]). Na nesprávnost takového přístupu upozorňuje řada autorů (viz např. Birnbaum a Sirken [1950a], Moser a Kalton [1971], Konijn [1973]). Použijeme-li Cochranovu [1963] terminologii, můžeme jádro problému vyjádřit následovně: Ve výběrovém souboru rozsahu n je n_1 respondentů, „tj. osob, od nichž v případě, že budou vybrány, budou získány požadované údaje“, (tzv. stratum *I*), a n_2 jednotek, u nichž pokus o získání údajů z nějakého důvodu selže (stratum *II*). Za n_2 jednotek ze strata *II* je vybráno nových n_2 jednotek stejným postupem jako v prvním kroku; z nich n_{21} náleží do strata *I* a n_{22} do strata *II*. Tak se postupuje dále, dokud neplatí

$$n_1 + n_{21} + n_{221} + \dots \sim n$$

Je však zřejmé, že takto sestavený výběrový soubor obsahuje pouze jednotky ze strata *I*. I když připustíme, že selhání není deterministické (viz např. Nargundkar—Joshi [1975]), nemůžeme tvrdit, že by uvedená procedura odstranila vychýlení, neboť ve výběrovém souboru jsou nadměrně zastoupeny jednotky s vyšší pravděpodobností poskytnutí údajů.

V literatuře však jsou uvedeny některé speciální případy, kdy vhodně upravená metoda náhradníků je dobře použitelným výzkumným nástrojem. Moser a Kalton [1971] hovoří o možnosti nahradit osoby, které jsou zahrnuty ve výběrovém souboru, ale z lokality, v níž byly do výběru zahrnuty, se odstěhovaly. Náhradníky by v tomto případě měly být osoby, které se do dané lokality v nedávné době přistěhovaly. Ideou je vybrat náhradníka se stejnými migračními charakteristikami. Gray, Corlett a Frankland [1950] však i v tomto případě doporučují nepoužívat metody náhradníků, ale přiřadit osobám z výběrového souboru, které se do dané lokality v určitém uplynulém období přistěhovaly, dvojnásobnou váhu. Idea je ovšem v podstatě stejná, chybějící informa-

ce se nahrazuje informací, o níž se z meritorních (tedy ne statistických) důvodů předpokládá, že je „stejná“ jako nezjištěné údaje. Grayovu, Corlettovu a Franklandovu metodu by tedy bylo možné označit za metodu „fiktivních náhradníků“. Scharff [1973] uvádí, že k vytvoření takového „fiktivního náhradníka“ je možné využít nejen údajů osoby s podobnými charakteristikami, ale i údajů náhodně zvoleného respondenta, záměrně zvoleného respondenta či populačních průměrů. Údaje, které jsou o neprošetřené jednotce známy, by však podle Scharffovy mínění měly zůstat zachovány a neměly by se nahrazovat. Zachování známých a nahrazení neznámých údajů o jednotkách může ovšem zkreslit závislost mezi jednotlivými znaky.

Metoda náhradníků, jakkoli často používaná, je tedy podle názoru většiny autorů pouze zdánlivým korektivem vyskytnuvších se selhání, je „maskováním“ a může vést ke klamným výsledkům, neboť vychýlení vzniklé selháním neodstraňuje a někdy je může dokonce i zvětšit.

Závěr

Přehled sociologických a psychologických prací o problematice selhání výběru jistě není úplný a vyčerpávající. Přesto však, podle mého názoru, odráží současný stav poznání dané problematiky. Na některé otázky se již podařilo jednotlivým pracovištím odpovědět, některé problémy se podařilo vyřešit. Současně však přehled ukazuje celou řadu otevřených a rozhodně ne snadných problémů, které by bylo třeba řešit, aby se ústavy a instituce provádějící empirické sociologické výzkumy měly o co opírat i v této oblasti metodiky šetření.

Z celého přehledu vyplývá, že každé pracoviště provádějící výběrová šetření by se mělo snažit selhání především předcházet, i když se je pravděpodobně nepodaří zcela odstranit. Za vhodný postup ke snížení počtu selhání lze obecně označit opakování pokusů [někdy může vést i k získání údajů od odmítajících], za nevhodný postup naopak, až na výjimky, metodu náhradníků. Za nejdůležitější poznatek z celého přehledu však považuji zjištění, že selhání je vázáno na určité sociální, demografické i psychologické charakteristiky osob, na což by vždy měl být brán zřetel při interpretaci získaných údajů.

Literatura

- Analizy i Próby Technik Badawczych w Socjologii*. J. Gostkowski, ed., Tom 1, Wrocław, PWN 1966.
- Ash, P. — Abramson, E.: *The effect of anonymity on attitude-questionnaire response*. Journal of abnormal and social psychology 47 (1952), str. 722—723.
- Bailar, B. A.: *Recent research in reinterview procedures*. Journal of the American Statistical Association 63(1968), str. 41—63.
- Bailar, B. A. — Bailey, L. — Corby, C.: *A comparison of some adjustment and weighting procedures for survey data*. In: N. K. Namboodhi, ed.: *Survey sampling and measurement*. New York, Academic Press 1978, str. 175—198.
- Benney, M. — Hughes, E. C.: *Of sociology and the interview*. American Journal of Sociology 62(1956—1957), str. 137—142.
- Benney, M. — Reisman, D. — Star, S. A.: *Age and sex in the interview*. American Journal of Sociology 62(1956—1957), str. 143—152.
- Benson, S. — Booman, W. P. — Clark, K. E.: *A study of interview refusals*. Journal of Applied Psychology 35(1951), str. 116—119.
- Berelson, B. R. — Lazarsfeld, P. F. — McPhee, W. N.: *Voting*. Chicago, Academic Press 1954.
- Birnbaum, Z. W. — Sirken, M. G.: *Bias due to non-availability in sampling surveys*. Journal of the American Statistical Association 45(1950a), str. 98—111.
- Birnbaum, Z. W. — Sirken, M. G.: *On the total error due to non-interview and to random sampling*. International Journal of Opinion and Attitude Research 4(1950b), str. 179—191.

- Cannell, C. — Khan, R.: Interviewing. in: G. Lindley — E. Aronson, eds.: *The handbook of social psychology*, vol. II. New York, Wesley 1968, str. 526—595.
- Clausen, J. A. — Ford, R. N.: *Controlling bias in mail questionnaires*. Journal of the American Statistical Association 42(1947), str. 497—511.
- Cochran, W. G.: *Sampling techniques*. 2nd edition. New York, Wiley 1963.
- Crossley, H. M. — Fink, R.: *Response and non-response in probability sample*. International Journal of Opinion and Attitude Research 5(1951), str. 1—19.
- Dalenius, T.: *Bibliography on non sampling errors in surveys*. International Statistical Review 45(1977), str. 71—89, 181—197, 303—317.
- DeMaio, T.S.: *Refusals: Who, Where and Why*. Public Opinion Quarterly 44(1980), č. 2, str. 223—233.
- Deming, W. E.: *On a probability mechanism to attain economic balance between the resultant error of response and the bias of nonresponse*. Journal of the American Statistical Association 48(1953), str. 743—772.
- Dohrenwend, B. S. — Dohrenwend, B. P.: *Sources of refusals in surveys*. Public Opinion Quarterly 32(1968), str. 74—83.
- Doktorov, B. Z.: *O nadžožnosti izmerenja v sociologičeskom issledovanii*. Leningrad, Nauka 1979.
- Dunkelberg, W. C. — Day, G. S.: *Nonresponse bias and callbacks in sample survey*. Journal of Marketing Research 10(1973), str. 160—168.
- Durbin, J. — Stuart, A.: *Differences in response rates of experienced and inexperienced interviewers*. Journal of the Royal Statistical Society, series A, 114(1951), str. 164—206.
- Durbin, J. — Stuart, A.: *Callbacks and clustering in sample surveys: An experimental study*. Journal of the Royal Statistical Society, series A, 117(1954), str. 388—428.
- Edwards, A. L.: *The social desirability variable in personality assesment and research*. New York, Dryden Press 1957.
- Esser, H.: *Kooperation und Verweigerung beim Interview*. In: E. Erbslöh aj.: *Studien zum Interview*. Meisenheim am Glan, Hein 1973.
- Field, M.: *Nonresponse and the responsibility of researches*. Proceedings of the twenty-ninth annual conference on public opinion research. Public Opinion Quarterly 38(1974), str. 477.
- Firsov, V. M.: *Massovaja komunikacija v uslovijach naučno-těchničeskoj revoljucii*. Leningrad, Nauka 1981.
- Gallup, J.: *Průvodce po výzkumu veřejného mínění*. Praha, Orbis 1948.
- Gaudet, H. — Wilson, E. C.: *Who escapes the personal investigator?* Journal of Applied Psychology 24(1940), str. 207—219.
- Gray, P. G. — Corlett, T.: *Sampling for the social survey*. Journal of the Royal Statistical Society, series A, 113 (1950), str. 150—206.
- Green, K. — Back, K. W.: *Communication in the interview and the disangaged respondent*. Public Opinion Quarterly 30(1966), str. 385—398.
- Grušin, V. A.: *Sociologický výzkum*. Bratislava, Pravda 1972.
- Grušin, V. A.: *Socialističeskij obraz žizni: ponjatije i vozmožnyje napravlenija empiričeskogo issledovanija*. Voprosy filosofii 2/1977, str. 24—35.
- Hájek, J.: *Teorie pravděpodobnostního výběru s aplikacemi na výběrová šetření*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1960.
- Hansen, M. H. — Waksberg, J.: *Research on non-sampling errors in censuses and surveys*. International Statistical Review 38(1970), str. 317—332.
- Hendrics, W. A.: *Adjustment for bias by nonresponse in mailed surveys*. Agricultural Economic Research 1(1949), str. 52—56.
- Heneman, H. G. jr. — Paterson, D. G.: *Refusal rates and interviewer quality*. International Journal of Opinion and Attitude Research 3(1949), str. 392—398.
- Herzmann, J. — Kábrt, J.: *K problematice odmítnutí rozhovoru v sociologických výběrových šetřeních*. Sociologický časopis 1/1982, str. 75—90.
- Hilgard, E. R. — Payne, S. L.: *Those not at home riddle for pollsters*. Public Opinion Quarterly 8(1944), str. 254—261.
- Hyman, H. aj.: *Interviewing in Social Research*. Chicago, The University of Chicago Press 1954.
- Hyman, H.: *Survey design and analysis*. New York, Wiley 1960.
- Kadlecová, E.: *Výzkum religiozity severomoravského kraje (Metoda a technika)*. Sociologický časopis 1/1965, str. 13—23.
- Kish, L.: *Survey sampling*. New York, Wiley 1965.
- Kish, L. — Hess, I.: *Replacement procedure for reducing bias of nonresponse*. Journal of the American Statistical Association 54(1959), str. 416—446.

- Konijn, H. S.: *Statistical theory of sample survey design and analysis*. Amsterdam, North Holland 1973.
- Koštál, J.: *K některým omezením standardizovaného rozhovoru*. Sociologický časopis 6 1981, str. 633–648.
- Krynt, D.: *Enkele problemen rond de nonresponse*. Mens en Maatschappij 43 (1968), str. 522–532.
- Leuven, M.: *The income of physicians*. Chicago, Chicago University Press 1932.
- Leverkus-Brüning, I.: *Die Meinungslosen*. In: G. Schmolders, ed.: *Beiträge zur Verhaltensforschung*. Heft 6. Berlin, Wissen 1966.
- Linehan, T. P.: *Problems of confidentiality with particular references to population censuses*. BISI/BIIS 45(1973), Book 3, str. 214–227.
- Lowe, F. E. — McCormick, T. E.: *Some survey sampling biases*. Public Opinion Quarterly 19(1955), str. 303–315.
- Lundberg, G. A. — Larson, O. N.: *Characteristics of hard-to-reach individuals in field surveys*. Public Opinion Quarterly 13(1949), str. 487–494.
- Lydall, H. F.: *British incomes and savings*. Oxford, Blackwell 1955.
- McCarthy, P. J.: *Characteristics, proportions and effects on sample surveys of individuals who are difficult to contact or refuse to be interviewed*. Nepublikováno.
- Merton, R. K.: *Selected problems of field work in the planned community*. American Sociological Review 12(1947) str. 304–312.
- Moser, C. A. — Kalton, G.: *Survey methods in social investigation*. 2nd edition. London, Heinemann 1971.
- Moser, C. A. — Stuart, A.: *An experimental study of quota sampling*. Journal of the Royal Statistical Society, series A, 116(1953), str. 349–405.
- Mosteller, F.: *Errors, I. Nonsampling errors*. In: D. L. Sills, ed.: *International encyclopedia of the social sciences*, vol. 5. New York, Dryden Press 1968, str. 113–132.
- Nargundkar, M. S. — Joshi, G. B.: *Non-response in sample surveys*. Contributed papers of the 40th session of the ISI. Warszawa 1975, str. 626–628.
- Noelle-Neumann, E.: *Die Schweigespirale: Öffentliche Meinung — unsere soziale Haut*. München, Piper 1980.
- Noelleová, E.: *Výzkum veřejného mínění*. Praha, Svoboda 1968.
- Parry, H. Y. — Crossley, H. M.: *The validity of responses to survey questions*. Public Opinion Quarterly 14(1950), str. 61–80.
- Parten, M.: *Surveys, pools and samples*. New York, Harper 1950.
- Petrenko, J. S. — Jarošenko, T. M.: *Sociálno demografické pokazateli v sociologických issledovanijach*. Moskva, Statistika 1979.
- Robins, L. N.: *The reluctant respondent*. Public Opinion Quarterly 27(1963), str. 276–286.
- Rollins, M.: *The practical use of repeated questionnaire waves*. Journal of Applied Psychology 24(1940), str. 382–396.
- Ross, L. H.: *The inaccessible respondent: A note on privacy in city and country*. Public Opinion Quarterly 27(1963), str. 269–275.
- Sánchez-Crespo, J. L.: *Balance between sampling and nonsampling errors in spanish official statistics*. BIBI/BIIS 45(1973), Book 2, str. 329–369.
- Scharff, J. A.: *Treatment of nonresponse in surveys*. BISI/BISS 45(1973), Book 2, str. 378–385.
- Scheuch, E.: *Auswahlverfahren in der Sozialforschung*. In: *Handbuch der empirischen Sozialforschungen*. Stuttgart, B. I. 1967.
- Schwarz, A.: *Interviewing and the public*. Public Opinion Quarterly 28(1964), str. 135–142.
- Scott, J.: *Why are response rates declining? Proceedings of the twenty-ninth annual conference on public opinion research*. Public Opinion Quarterly 38(1974), str. 476.
- Sharp, H. — Feldt, A.: *Some factors in a probability sample survey of a metropolitan community*. American Sociological Review 24(1959), str. 650–661.
- Sheatsley, P. B.: *Public relations of the pools*. International Journal of Opinion and Attitude Research 2(1948), str. 461–465.
- Sjoberg, G.: *The interviewer as a marginal man*. Southwestern Social Science Quarterly 38(1957), str. 124–132.
- Stephan, F. — McCarthy, P.: *Sampling opinions*. New York, Wiley 1958.
- Suchman, E. A. — McCandles, B.: *Who answers questionnaires?* Journal of Applied Psychology 24(1940), str. 758–769.
- Šrámek, L.: *Metodologické problémy výskumu verejnej mienky*. Kandidátská disertačná práca. Bratislava, Univerzita J. A. Komenského 1981.

- Thomsen, I. B.: *Evaluating the efficiency of two weighting procedures to reduce non-response bias: an application of Cochran's non-response stratum approach*. Contributed papers of the 40th session of the ISI, Warszawa 1975, str. 826—831.
- Wilcox, J. B.: *The interaction of refusals and not-at-home sources of nonresponse bias*. Journal of Marketing Research 14(1977), str. 592—597.
- Williams, R.: *Probability sampling in the field: A case history*. Public Opinion Quarterly 14(1950), str. 316—330.
- Williams, J. A.: *Interviewer — respondent interaction: A study of bias of the information interview*. Sociometry 27(1964), str. 338—352.

Резюме

Я. Герцманн: Обзор концепций и позиций по проблематике неудачи в использовании выборочных единиц. I. Социально-психологические аспекты

В конкретных социологических исследованиях мы часто сталкиваемся с такими случаями, когда от определенных лиц не удастся получить необходимые данные. Причиной такой неудачи может быть либо отказ, либо ситуация, когда намеченное лицо не удастся даже найти, контактировать. Оба случая в своих последствиях приводят к искажению результатов исследования, к одной из т. наз. невыборочных погрешностей. Данной проблематике посвящен целый ряд работ как теоретического, так и эмпирического характера. В рецензируемой статье дается комментируемый обзор тех работ, в которых неудача в выборе анализируется с социально-психологической точки зрения.

В разделе, посвященном отказу, акцентировается психологизирующее направление, корни которого восходят у Парри. Сопоставление работ его последователей с другими авторами создает мозаику взглядов на мотивы отказа в сотрудничестве в социологическом исследовании. Одновременно, на основе работ отечественных и зарубежных авторов демонстрируется обычная доля лиц в выборочной совокупности, отказывающихся сотрудничать, и приводятся данные о зависимости готовности участвовать в исследовании от социально-демографических характеристик.

Ядро раздела, в котором рассматривается неудача попытки установить контакт, образуют работы советских и американских авторов, посвященные причинам данного явления, измерению «доступности» различных групп населения и успешности повторных попыток установить контакт. В этой связи приводятся также взгляды на возможную компенсацию влияния отказа и неконтактирования.

Самостоятельный раздел посвящен краткому обзору статей, в которых освещается метод запасных опрашиваемых.

Summary

J. Herzmann: Survey of Conceptions and Standpoints relating to the Problem Area of Non-response. I. Sociopsychological Aspects

In concrete surveys sociologists often meet with the non-response problem, that is a situation characterized by a failure to obtain desired data from some part of the sample. There are two forms of non-response: refusal and „not-at-home“. Irrespective of its form, non-response leads to a bias in estimation, to one of the non-sampling errors. These problems are dealt with in many books and papers from both the theoretical and empirical point of view. This paper contains a review of works dealing with non-response as a socio-psychological problem.

In the review of works concerned with refusal, particular attention is paid to Parry's psychological orientation. A comparison of the works of his followers offers a mosaic of opinions and theories trying to explain the motivation of refusals in a sociological survey. Some facts presented by both Czechoslovak and foreign authors show a „normal“ or „common“ rate of refusal in a sample survey and stress the dependance of „readiness to respond“ on the socio-demographic characteristics of persons constituting the sample.

The part dealing with „not-at-homes“ is based mainly on the works of Soviet and US authors endeavouring measure of „accessability“ of different subpopulations, the reasons of poor „accessability“, and the effect of call-backs on the rate of „not-at-homes“. Some papers on possible compensation of the influence of refusals and „not-at-homes“ are also referred to.

In a separate part the paper discusses the method of substitution for non-respondents.

Vladimír Pernica: Počítače, řízení, automatizace

Praha, Svoboda — Horizont — Práce 1983, 134 s.

Zavádění a využívání výpočetní techniky představuje dnes nesporně jeden ze základních směrů vědeckotechnického rozvoje, který má bezprostřední vliv na zvyšování efektivnosti společenské výroby i účinnosti jejího řízení. Automatizace duševních, logických a řídicích funkcí člověka v pracovním procesu, v jeho přípravné, výkonné i kontrolní fázi, která je charakteristická pro současné období vědeckotechnické revoluce, je neoddelitelně spojena s vývojem a zaváděním počítačů umožňujících zpracovat obrovské objemy vědeckotechnických, ekonomických i sociálních informací nezbytných pro řízení.

Postižení základních vývojových tendencí v oblasti využívání výpočetní techniky u nás je obsahem knižní publikace, která s podtitulem *Co by měl každý vědět o počítačích a jejich využití* vyšla v minulém roce jako výsledek spolupráce tří pražských nakladatelství. Již tento podtitul naznačuje, že práce je skladbou svého obsahového zaměření i formou zpracování určena spíše širší čtenářské veřejnosti než pouze úzkému okruhu specialistů.

Kniha je rozdělena do pěti základních částí, včetně části úvodní a závěrečné. *Úvodní část* je věnována charakteristice významu výpočetní techniky pro efektivní využívání tří základních zdrojů intenzifikace společenské výroby, jimiž jsou — vedle urychlování vědeckotechnického rozvoje — zdokonalování plánovitého řízení národního hospodářství a všestranné zvyšování a využívání aktivity a tvůrčí iniciativy pracujících. Je v ní zdůvodněna i objektivní nutnost kvalitativních změn v „technologii řízení“, naznačena vnitřní rozpornost těchto procesů a uvedeny základní faktory podmiňující jejich průběh (jedná se především o technickou úroveň vyráběných zařízení a rozvoj nové kultury řídicí i jiné tvůrčí práce).

Na úvodní část navazuje kapitola nazvaná *Počítač — technický základ automatizace řízení*. Podává stručný historický přehled vývoje technických zařízení umožňujících automatizovat výpočetní operace a charakteristiky jednotlivých generací počítačů v závislosti na odlišnostech stavebních prvků procesorů a paměti, druzích paměti a její kapacitě, používaném programovaném vybavení a možnostech a formách aplikace. Vedle stručného vymezení základních principů a pojmů výpočetní techniky, jako je bit, paměť, instrukce, program, hardware, software atd. je věnována zvláštní pozornost kategoriím *výpočetní systém* (který je vedle základní jednotky počítače tvořen souborem periferních zařízení) a základním užívaným druhům režimu práce tohoto systému (jednoprogramový režim, multiprogramování, operativní režim zpracování).

Třetí část práce je zaměřena na charakteristiku vývoje *sociálních funkcí výpočetní techniky*. Jsou v ní uvedeny základní údaje o výrobě výpočetní techniky a její struktuře u nás i v ostatních socialistických zemích (řady JSEP a SMKP), včetně základních technických parametrů jednotlivých typů. Ve zvláštní subkapitole jsou charakterizovány organizační důsledky zavádění výpočetní techniky, spojené především s budováním *výpočetních středisek* jako nových organizačních útvarů, které mají své specifické nároky a požadavky na technické, ekonomické i personální podmínky provozu. Vznikají různé typy výpočetních středisek s rozdílnou formou zarazení do organizační struktury uživatelských organizací, různé typy výpočetních středisek se formují i v závislosti na převažujícím charakteru činnosti.

V subkapitole této části práce je podána čtenáři stručná a přehledná informace o problematice výstavby *automatizovaných systémů řízení*, její podstatě, druzích a formách, struktuře jejího řízení, tak jak se po linii resortů, odvětví a oborů postupně v našich podmínkách vytváří, a o metodické základně automatizovaného systému řízení. Na tuto subkapitolu pak navazuje další, věnovaná hlavním *organizačně technickým problémům* spojeným se zaváděním výpočetní techniky. Jedná se o otázku volby počítače a jejích kritérií, otázku optimální sestavy výpočetního systému tak, aby jejím prostřednictvím bylo dosaženo vyváženého sládní výkonu, všech jeho prvků, a otázku slučitelnosti, tj. možností převádění programů i zpracovávaných dat.

Zvláštní pozornost je v současné době věnována i otázkám *efektivnosti výpočetní techniky*. V subkapitole věnované této problematice jsou vymezena dvě základní pojetí efektivnosti (v užším a širším smyslu), analyzovány některé jevy, které tuto

efektivnost snižují, a naznačeny základní možnosti a směry jejího možného zvyšování, spočívající především v širší míře využívání typových projektů a programů, v budování databank a větším využívání služeb existujících servisních zařízení a organizací.

Další subkapitola této části se týká *sociálních otázek výstavby automatizovaných systémů řízení*, zejména vzniku a formování typických profesí, s nimiž se setkáváme ve výpočetních střediscích (jedná se o profese technik počítače, programátor a operátor), formování a změn jejich pracovní naplně a požadavků na kvalifikaci. Zvláštní pozornost je v této souvislosti věnována jedné z nově vznikajících profesí — profesi projektanta ASŘ — a některým doposud otevřeným problémům existujícím zejména ve vztahu k programátorské práci a spojeným s její etikou a právní ochranou. Nedílnou součástí sociálních důsledků budování ASŘ jsou dále i změny ve stávajícím systému dělby práce (projevující se jak v pracovní činnosti uživatelů ASŘ — vedoucích hospodářských pracovníků, tak v tendencích k formování nových profesí zajišťujících provoz a využívání výpočetní techniky) a s nimi spojené změny v systému vzdělávání. Nejedná se však pouze o začlenění problematiky výpočetní techniky a budování ASŘ do systému středoškolského a vysokoškolského vzdělání, ale i o zásadnější změny spočívající v poslání vysoce vzdělaných odborníků (projektantů a řešitelů), kteří přebírají část funkcí vzdělávacího systému a realizují ji v souvislosti se zaváděním ASŘ přímo na jednotlivých uživatelských pracovištích.

Rozvoj automatizovaného řízení je neoddelitelně spojen se širokou aplikací moderních vědeckých metod, zejména ve fázi projektování ASŘ. Jedná se o systémový přístup a systémové metody, jejichž podstata a možnosti aplikace jsou vyloženy v závěrečné subkapitole této části práce.

Čtvrtá kapitola práce je věnována otázkám *praxe výstavby automatizovaných systémů řízení* v našich československých podmínkách. Na její úvodní část, která souhrnně hodnotí stávající stav charakteristický výraznou převahou výstavby ASŘ na podnikové úrovni a vymezuje základní úkoly v této oblasti pro nejbližší období, navazuje pět dílčích subkapitol.

První z nich seznamuje čtenáře s možnostmi *automatizace v systému plánování národního hospodářství*, zejména se základním v současné době se prosazujícím směrem, jímž je budování automatizovaného systému plánových výpočtů, s postupem prací v této oblasti a s předpoklady, které musí být splněny pro konečné řešení tohoto úkolu. Jedná se především o vybudování sítě výpočetních středisek plánovacích orgánů a o koordinaci technických a programových prostředků automatizovaného systému plánových výpočtů se systémy některých dalších centrálních orgánů.

Druhá je věnována výstavbě *automatizovaných systémů řízení podniků*. Vedle podstaty a etap této výstavby je v ní charakterizována typická struktura základních subsystémů ASŘ a popsán v našich podmínkách v nejširší míře aplikovaný typový systém programového řešení MARS (malý automatizovaný řídicí systém). Jsou zde rovněž uvedeny některé pozitivní zkušenosti s postupem výstavby ASŘ, jejich efekty a perspektivními možnostmi dalšího zdokonalování, získané v některých našich strojírenských podnicích i v menších hospodářských organizacích.

Dalším směrem automatizace řízení je budování *automatizovaných systémů řízení technologických procesů*. Jejich podstata, která je charakterizována ve třetí subkapitole, spočívá ve vzniku nové výrobní jednotky — automatizovaného výrobního komplexu, který je tvořen technologickým zařízením a jeho automatizovaným řízením. Součástí této subkapitoly je i stručné pojednání o technických prostředcích a používaném programovém vybavení ASŘTP a o současném stavu a perspektivách jejich výstavby u nás (zejména pokud jde o nasazování počítačů, perspektivy jejich obměny, druhy výrob, kde jsou ASŘTP nejvíce rozvinuty — hutní výroba, energetika — i ekonomické návratnosti vložených investičních prostředků).

Ve čtvrté subkapitole jsou rozebírány základní problémy související s výstavbou *automatizovaných systémů řízení středních a vyšších článků řízení*.

Jako další vývojové tendence jsou zde zvýrazněny zvláštnosti charakterizující tuto formu automatizovaného systému řízení ve vztahu k automatizovanému systému řídicích procesů, spočívající především v odlišné struktuře budovaných subsystémů, v tendenci dané potřebou vytváření programových subsystémů umožňujících modelování variant přijatých řešení, ve specifice technického vybavení a v nutnosti zajištění integrace mezi ASŘP a ASŘSP, zejména pokud jde o budování jednotné databáze pro potřeby celých výrobních jednotek a širší využívání typových projektů a programových řešení. V závěru této subkapitoly jsou naznačeny perspektivy budování ASŘ vrcholových orgánů v podobě výstavby celostátního automatizovaného systému.

Pátá subkapitola této části práce je věnována možnostem a perspektivám *automatizace v inženýrské a projektové práci*. Na rozboru konkrétních údajů a dosavadních

zkušeností se v ní jednak prokazuje její objektivní nutnost a uvádějí se základní směry automatizace těchto druhů duševní práce týkající se automatizace konstrukčních výpočtů a inženýrských prací v oblasti měření, zkušebnictví a přípravy projektové a výrobní dokumentace.

V závěrečné kapitole knihy jsou rozebírány *základní perspektivní vývojové tendence v zavádění a využívání výpočetní techniky*. Je v ní ilustrován především význam mikroelektroniky pro výkonové parametry i pořizovací hodnoty počítačů, jejichž masové nasazování bude přicházet v úvahu na přelomu osmdesátých a devadesátých let našeho století, jsou uvedeny důsledky rozvoje optoelektroniky pro zdokonalení a zefektivnění techniky dálkového přenosu dat a dalekosáhlé možnosti, které ve stále větší míře výpočetní technika vytváří pro racionalizaci a zefektivnění práce konstruktérů, projektantů i ekonomů. Ve svých důsledcích vytvářejí tendence rozvoje výpočetní techniky i předpoklady pro zásadní změny dosavadního způsobu výkonu řady pracovních činností, směřujících v některých případech až ke ztotožnění pracovního a obytného prostředí a pro řešení globálních problémů lidstva, zejména problémů ekologické povahy. V závěru jsou pak zdůrazněny základní třídní a ideologické determinanty a souvislosti zavádění a využívání výpočetní techniky, které mají pro tyto procesy koneckonců rozhodující význam.

Pokud jde o celkové hodnocení, je třeba v prvé řadě konstatovat, že práce vhodným způsobem doplňuje určitou mezeru existující v doposud vydávané knižní produkci týkající se problematiky výpočetní techniky a jejího zavádění a převážně určené specialistům, kteří v této oblasti pracují. Kniha V. Pernicy je určena širší čtenářské veřejnosti, přehledně, stručně a srozumitelnou formou seznamuje čtenáře se základními vývojovými tendencemi, současným stavem i perspektivami zavádění a využívání výpočetní techniky. Představuje vhodný a přístupný úvod do celé problematiky.

Problematika výpočetní techniky, jejího zavádění a využívání je v celé práci důsledně pojímána v širších společensko-ekonomických souvislostech, které pro tento směr vědeckotechnického rozvoje vytvářejí celý souhrn podmínek a předpokladů determinujících průběh procesů implementace výpočetní techniky ve všech jejích etapách. Její význam i výsledné efekty jsou chápány a hodnoceny věcně a objektivně, bez přílišného podceňování, či naopak přeceňování. Kriticky se zde hodnotí dosavadní vývoj a stav, ukazuje se na příčiny projevujících se problémů a naznačují se cesty jejich perspektivního řešení jak pokud jde o nasazované výpočetní systémy a žádoucí změny ve struktuře výroby jejich jednotlivých částí, tak pokud jde o používané programové vybavení a přípravu specialistů i uživatelů pro plnění úkolů souvisejících s budováním i využíváním ASŘ.

Práce má převážně informativní charakter, některé partie jsou v důsledku své stručnosti obtížněji srozumitelné (jedná se například o výklad některých pojmů a kategorií technického charakteru, používaných systémů projektování, programových prostředků). U jiných partií by bylo možno doporučit doplnění či rozšíření o některé další údaje či konkrétní příklady (týká se především jednotlivých subkapitol věnovaných praxi výstavby automatizovaných systémů řízení).

Přes připomínky tohoto druhu však recenzovaná publikace po všech stránkách splňuje ediční záměr — postižení podmínek a důsledků ASŘ jako informačního základu řízení společenských procesů, a to v kontextu vědeckotechnickém, ekonomickém a sociálním.

Miloslav Tomšík

V. S. Komarovskij: Lož na export (Lež na export)

Moskva, Mysl' 1983, 113 s.

Otevřené pokusy zničit socialismus ekonomickými prostředky ustupují v současné době stále ve větší míře ideologické diverzi, manipulaci s veřejným míněním a snaze vnášet do vědomí obyvatelstva socialistických zemí buržoazní ideologii. To vše sleduje jediný cíl — rozložit socialismus zevnitř.

Období se podle slov J. V. Andropova „vyznačuje konfrontací dvou zcela protichůdných světových názorů, dvou politických směrů — socialismu a imperialismu —, konfrontací, jejíž intenzita a ostrí nemají obdoby v celém poválečném období. Bojuje

se o myšlení a citění miliard lidí na celém světě. Budoucnost lidstva závisí do značné míry na výsledku tohoto ideologického boje“.(1)

Ideologický boj proti Sovětskému svazu a ostatním socialistickým zemím, jehož podstatou je antikomunismus, přenesly imperialistické kruhy, především Reaganova administrativa, do oblasti státní politiky. Tento boj se stal specifickou činností, obsahující vydírání a šíření pomluv.

Jakým způsobem a jakými prostředky se snaží ideologové imperialismu v současné době působit na obyvatelstvo Sovětského svazu a ostatních socialistických zemí? Jaké metody využívají pro dosažení svých zákeřných cílů? Co tvoří základní obsah zahraničně politické propagandy imperialismu? Jakým způsobem je třeba se bránit pronikání do vědomí našich lidí? Těmito složitými otázkami se zabývá monografie doktora filozofických věd V. S. Komarovského *Lež na export*, kterou vydalo moskevské nakladatelství Mysl v roce 1983.

Tato kniha vhodně doplňuje dosud vydané publikace, které se zabývají kontra-propagandou.

Autor ukazuje, kolik prostředků je věnováno na rozvoj materiálně technické základny a přípravu kádrů v oblasti propagandy a informace. Ve snaze monopolizovat prameny informací, dostat pod kontrolu činnost nakladatelství a hlavních orgánů tisku, podřídit si informační agentury, byla na západě vybudována široce rozvětvená síť institucí zahraničně politické propagandy. Zahrnuje: řídicí instituce, které určují základní linii činnosti, strategii a taktiku ideologického působení na obyvatelstvo socialistických zemí; koordinační orgány; vědeckovýzkumné organizace; bezprostřední aparát pro rozšiřování propagandistických materiálů a pro realizaci podvrtných akcí.

Imperialistické kruhy zaměřují, podněcují a finančně zabezpečují tuto síť státních, stranických a společenských organizací i celých mezinárodních asociací kapitalistického světa s jediným cílem: vytvořit ucelený systém rafinovaných metod ideového působení na lidi. Tak například *Informační agentura USA* (USIA) pracuje pod vedením státního departementu a její ředitel je hlavním poradcem prezidenta Spojených států amerických v otázkách mezinárodní informace a její výměny. Podobně existující formálně nezávislý radiokonzern BBC působí v podstatě jako součást státního aparátu Velké Británie, neboť všechny materiály, doporučení, instrukce a návody k organizaci antisocialistické propagandy získává od vládních orgánů, které jej zároveň kontrolují.

Imperialismus využívá celý systém prostředků a akcí, jež jsou schopny zabezpečit veškeré informační požadavky: reklamní prospekty, různé přílohy k ilustrovaným časopisům, výstavy zboží a výrobků. Přitom všechny tyto materiály jsou uspořádány takovým způsobem, aby demonstrovaly průmyslovou sílu kapitalismu, „přednosti“ buržoazního způsobu života. Dokonce technické a jiné druhy jakoby neideologických informací podávají západní propagandisté z hlediska jakéhosi „sociálního významu“.

Tato činnost sleduje dalekosáhlé cíle, které by odpovídaly zájmům buržoazie. Za nejdůležitější prostředky imperialismu zahraničně politické propagandy pokládá V. S. Komarovskij rozhlas a televizi. A skutečně tomu tak je. Od počátku padesátých let působí v éteru podvrtné rozhlasové stanice „Svoboda“ a „Svobodná Evropa“, s nimiž spolupracuje na 1749 spolupracovníků. Celkový rozsah jejich pomlouvačného vysílání do SSSR a dalších socialistických zemí činí kolem tisíce hodin týdně ve 22 jazycích. Analogicky pracuje nejdůležitější součástí *Informační agentury USA* (USIA) rozhlasová stanice „Hlas Ameriky“, do níž je zapojeno více než 2000 „specialistů“ v oblasti dezinformace. V roce 1982 vysílala tato stanice 822 hodin týdně ve 38 jazycích.

Ve stejném tónu antisocialistické propagandy zní hlasy rozhlasových stanic Německé spolkové republiky, Velké Británie, Japonska, Kanady aj. Koncem sedmdesátých let jen do Sovětského svazu vysílalo 40 zahraničních rozhlasových stanic 200 hodin denně ve 24 jazycích. Tento masový útok lži je přesně plánován a koordinován profesionálními antikomunisty, úzce navazuje na odpovídající zahraničně politické akce imperialistických států a propagandisticky je zajišťuje.

Rozhlasová propaganda do socialistických zemí se řídí návody zpracovanými rozvětvenou sítí antikomunistických výzvědných centrál Západu. V USA pracuje kolem 150 organizací tohoto druhu a více než 200 kateder na univerzitách. V Německé spolkové republice je zhruba 100 takovýchto organizací. Podobné organizace působí rovněž ve Velké Británii, Francii, Itálii a dalších zemích. Jejich hlavním posláním je získávat informace, zkoumat zahraniční i vnitřní politiku KSSS a sovětské vlády,

(1) *Aktuální otázky ideologické a masové politické práce KSSS*. Plenární zasedání ústředního výboru KSSS, červen 1983. Praha, Svoboda 1983, s. 10–11.

analyzovat situaci i v dalších socialistických zemích. V dílnách těchto koncernů lži a pomluv jsou denně důkladně analyzovány materiály různých sovětských pramenů, osobní dokumenty a rozhovory s osobnostmi, jež vyjíždějí ze Sovětského svazu, vědecké publikace sovětských autorů a výsledky sociologických výzkumů, sovětská periodika atd. Fabrikují se vymyšlené falešné zprávy, které se předávají podvrtným rozhlasovým stanicím s cílem šířit „kritiku“ sovětské skutečnosti a její přenášení na obyvatelstvo socialistických zemí.

Imperialistická zahraničně politická propaganda se snaží ovlivnit stále širší okruh posluchačů. Koncentrace řízení této sféry na úrovni vládnoucích orgánů západních zemí umožňuje koordinovat činnost propagandistických nástrojů a zabezpečit tak jejich co nejširší působení na rozum a city lidí. Dnes dvě třetiny všech informačních kapacit kapitalistického světa patří USA. Proto je zde centrum všech kampaní anti-sovětské hysterie. V mezinárodním měřítku dochází ke koordinaci zaměření podvrtné propagandy proti socialistickým zemím, k přesnému vymezení hlavních objektů působení jednotlivých prostředků propagandy.

Základní formou imperialistické zahraničně politické činnosti ve sféře ideologického boje se v poslední době staly takové propagandistické kampaně, které jsou koordinované speciálně vytvořenou *Stálou komisí psychologických operací*. Tyto kampaně jsou charakteristické masovým rozšiřováním určité informace ve všech prostředcích propagandy, určením konkrétních objektů, na něž má být působeno, a svým obsahem odpovídají politickým akcím kapitalistických zemí. Jako příklad lze uvést propagandistickou hysterii kolem incidentu s jihokorejským letadlem, který byl organizován USA.

Nové jevy v činnosti těchto kampaní lži a pomluv vyvolala bezprostřední účast prezidenta USA Reagana a státního sekretáře Haiga. Tento relativně nový jev znamená i novou etapu propagandistických akcí Západu. Dříve totiž takovouto „spínávou“ práci vykonávali pouze profesionální dezinformátoři. A tak se zjevně odhaluje snaha americké administrativy spojit v jedno ideologický boj s celou zahraničně politickou činností vlády.

J. V. Andropov v této souvislosti řekl: „Snažil-li se někdo v zahraničních záležitostech přenášet ideologické rozpory do vztahů mezi státy, nikdy tím nic dobrého nezískal. Nyní v jaderném století je to už zcela absurdní a nepřipustné.“ (2)

V boji za myšlení lidí využívá západní propaganda pro ni charakteristické metody otevřeného klamání a lži, manipulování veřejným míněním atd. Tím se snaží získat pozornost obyvatelstva socialistických zemí, odpoutat je od vlastních zdrojů informací a podryvat důvěru k nim. Ideologičtí nepřátelé socialismu se snaží říci „první slovo“ a podle svého vkusu „doplnit“ informace dávané informačními zdroji socialistických zemí. Imperialistická propagandistická mašinérie má k dispozici ohromné množství vysoce kvalifikovaných spolupracovníků doma i v zahraničí, dobře fungující systém dodávky informací a jejich zpracování v redakcích, což umožňuje buržoazním ideologům vytvářet u určité části posluchačů dojem vnější objektivity svých materiálů, které v sobě nutně obsahují zamaskované prvky antikomunismu a antisovětismu.

Na základě podrobného zkoumání organizace zahraničně politické propagandy Západu, zaměřené na Sovětský svaz a ostatní socialistické země, a odhalení jejích metod v současných podmínkách objasňuje V. S. Komarovskij v knize *Lež na export* systém efektivního boje proti pronikání buržoazní ideologie do vědomí příslušníků socialistické společnosti. Základem tohoto boje je komunistická výchova pracujících, osvojení si socialistické ideologie a formování pevného marxisticko-leninského ideového přesvědčení. Náležité místo je věnováno organizaci kontrapropagandy.

V tomto smyslu je kniha *Lež na export* dobrým teoretickým a praktickým pomocníkem.

Vladimír Lebec

Podnětná publikace o sociálním projektování

Ž. T. Toščenko — N. A. Aitov — I. I. Lapin: Social'noje projektirovanije (Sociální projektování)

Moskva, Mysl' 1982, 150 s.

Nové podmínky rozšířené společenské reprodukce v období budování rozvinuté socialistické společnosti a komunismu kladou vysoké nároky na zdokonalování celého

(2) Rudé právo 1983, 29. září.

systému řízení společenských procesů ve všech jeho plánovacích a programových komponentech. Zvláště se zdůrazňuje nutnost komplexního přístupu k plánování a řízení huboce strukturované a vnitřně provázané společenské reality. Přitom je třeba dovést celý plánovací a programový systém do konkrétnosti, která by dovolovala s nejmenší mírou nahodilosti a nejvyšší efektivností realizovat nové nebo komplexně modernizované společenské objekty (záводы, podniky, města, územní celky) tak, aby kromě svých úkolů technických a ekonomických zajišťovaly i „materiální a duchovní základy socialistického životního způsobu, formování nového člověka na dané úrovni sociální organizace společnosti“ (s. 9). Na tomto základě vzniká i teorie a praxe sociálního projektování, jemuž je věnována nová kniha sovětských autorů *Social'noje projektirovanije*. (1) Sami autoři v úvodu upozorňují na hypotetický charakter tohoto pojmu, neboť „se objevil poměrně nedávno“ (s. 6). K tomu je ovšem nutno poznamenat, že projektování patří mezi nejstarší kulturní činnosti lidstva a v historii je nemálo příkladů těsného spojení velkých urbanizačních projektů s estetickými a sociálními potřebami společnosti (starořecký „genius loci“, husitský Tábor v Čechách, výstavba Leningradu Petrem Velikým v Rusku etc.). I když využítí sociálních faktorů v projektování není absolutně novým jevem, lze s autory souhlasit, že v současné a budoucí době se v systému plánování, programování a projektování společenských procesů budou stále naléhavěji dostávat do popředí faktory přírodní a sociální. Autoři rozdělili své dílo do šesti hlav.

V *hlavě I.*, nazvané *Podstata sociálního projektování*, je podána charakteristika významu a místa sociálního projektování v systému vědeckého řízení společnosti, formulovány jeho metodologické základy a metody a nastíněna jeho etapizace. Autoři, vycházejíce z marxisticko-leninského pojetí budoucnosti jako „rezultátu rozvoje a změny přítomného a minulého“ (s. 11), provádějí kritiku agnosticismu a metafyzických přístupů buržoazních teoretiků, kteří odmítají možnost vědeckého předvídání. Dokazují, že existence socialistického plánování a projektování potvrzuje v rozvojové praxi růst adekvátnosti odrazu objektivních zákonitostí v řídicí činnosti socialistické společnosti. Proto také plány a projekty, vystupující jako svérázné duchovní výtvoř, nejsou fantazii, ale reálným nástrojem přeměny skutečnosti, nástrojem, sloužícím zájmům dělnické třídy a všech pracujících socialistické společnosti (s. 22).

Autoři definují sociální projektování jako „specifickou plánovací činnost, jejíž podstata tkví ve vědecky zdůvodněném vymezení základních parametrů formování budoucích sociálních objektů nebo procesů při maximálním souladu zájmů socialistické společnosti, sociálních skupin a osobností. Je zaměřeno na dosažení optimálních ukazatelů fungování vznikajících a rekonstruovaných objektů, jakož i na soulad objektivních potřeb společenského rozvoje se subjektivní činností lidí ve specifických podmínkách realizace zákonů socialistického předvídání v praxi budování nových společenských vztahů“ (s. 21).

Sociální projektování sleduje 3 cíle:

1. zabezpečení optimálních podmínek vzniku a rozvoje nových či rekonstruovaných objektů;
2. zabezpečení optimálních podmínek práce a života lidí v těchto objektech;
3. zmírnění (v maximální možné míře) negativních jevů spojených se vznikem nových objektů v rámci starých vyšších systémů (s. 21—21).

Je třeba podotknout, že uvedenou definici i cíle sociálního projektování lze použít i pro vymezení pojmu „sociální plánování“ s tím rozdílem, že v projektování jde o nové či rekonstruované objekty. V práci bohužel absentuje specifikace rozdílů mezi prognózováním, plánováním, programováním a projektováním. Autoři tu abstrahují od teorie inovací, která do prvních fází inovačního cyklu zahrnuje vznik invence a prognózu její realizace, zatímco projektování se řadí za fázi plánovací do poslední fáze předcházející realizaci. Úkolem projektování je potom *podrobná konkretizace plánu*, představující novou, již zcela konkrétní kvalitu. V *nedostatečném vymezení specifik sociálního projektování (oproti ostatním součástem a kategoriím teorie a praxe systému řízení společenských procesů) je hlavní nedostatek recenzovaného díla*, který se promítá i do jeho ostatních částí.

Metodologický přístup autorů k projektování sociálních procesů je výrazně marxisticky systémový projektovaný objekt je tu jednotou technických, ekonomických,

(1) V knize jsou využity výsledky výzkumů G. J. Melnikova, G. F. Kacera, V. P. Stremského a N. G. Charitonova.

sociálních a politických stránek společenské existence a je pro něj charakteristická realizace úplného souhrnu životních aktivit člověka (s. 29).

Proto je také zdůrazněna nutnost politického přístupu, vyžadujícího, aby každý projekt i jakékoli opatření byly hodnoceny „optikou jeho působení na rozvoj společenských vztahů“. Přístup k problémům projektování nemůže být čistě ekonomický nebo technologický, ale vyžaduje širší sociologický přístup (s. 30).

Autoři zdůrazňují základní metodologický princip — „princip hlavního článku“ —, přičemž zdůrazňují, že v období intenzivního růstu se tímto článkem často stává pracovní síla. Čím je národní hospodářství dynamičtější, čím rychleji se mění jeho odvětvová a územní struktura, tím naléhavější je úkol dosahovat souladu mezi rozvojem materiální výroby, nevýrobní sféry a existujícími pracovními zdroji (s.32).

Proto je v celé práci zvyrazněna prvořadá role všech zdrojů všestranného rozvoje člověka, které je třeba s pomocí sociálního projektování mobilizovat, a to při respektování principů „optimální výsledky při racionálních nákladech...“ (s. 34).

Jak známo, princip optimality byl oproti principu maximální intenzity práce vyvízen poprvé sovětskou racionalizační školou vědecké organizace práce (NOT). V recenzovaném díle je dále prohlubován a konkretizován pro potřeby sociálního projektování. Autoři plně využívají cílové programového principu, přičemž zdůrazňují, že dosahováním určitých cílů jsou nezdědka vyvolávány nečekané a nežádoucí výsledky. Tomu je třeba čelit bohatou metodickou výzbrojí sociálního projektování, do níž patří zejména metody matice námětů, vizování se do role, analogie, asociace, přizpůsobení, modifikace a brainstorming (s. 38—43). Poněkud je však v této souvislosti podceňována hierarchizace uváděných metod, do jedné roviny jsou stavěny výrazně individuální metody (asociace aj.), právě tak jako skupinové, organizačně náročné metody (brainstorming). Je zcela opomenuta metoda modelového zobrazení poskytující při využití výpočetní techniky možnost experimentu časovými změnami podstatných parametrů.(2) Autoři zdůrazňují cyklický charakter procesu projektování, který nemůže být odtržen od realizace projektu. Jeho přístup je shodný s námi dříve publikovaným principem „systémového projektování“.(3) Tento přístup přibližuje etapu projektování etapě realizace a v obou vyžaduje účast projektanta.

Druhá hlava, Sociální projektování nových výrobních kolektivů, pojednává především o vytváření výrobních kolektivů v nově využívaných, slabě osídlených oblastech Sibiře. Projektování výrobních kolektivů má význam pro všechny inovační procesy, v nichž se především zdůrazňují přeměny technologické, které zásadním způsobem mění organizaci celé životní činnosti kolektivů (s. 51). Autoři tu zdůrazňují zvláště účinnost nových, brigádních forem práce (Zlobinova, ščokinská metoda), které je třeba v projektování nových výrobních kolektivů uplatňovat.

Sociální projektování při zásadní technické rekonstrukci podniku je dále rozvedeno v *hlavě III*. Autoři zde zejména upozorňují na to, že úspěch technické rekonstrukce závisí na rozvoji sociálně politických aspektů života pracujících. Hlavním úkolem technické rekonstrukce je „... podstatně zlepšení obsahu a podmínek práce“ (s. 91), které má rozhodující vliv na všestranný rozvoj osobnosti. Sociální projekt se musí stát výchozím elementem projektu technického na základě vytyčení plánového úkolu likvidovat nebo snížit množství určitých druhů málo kvalifikované práce, monotónní práce, optimalizovat pracovní podmínky atd. Požadavek, aby „... ukazatele obsahu podmínek práce po rekonstrukci byly podstatně příznivější než před rekonstrukcí...“ (s. 93), má normativní charakter. Sociální projektování výrobních kolektivů spojují autoři s rozvojem všech podmínek životního způsobu, včetně životního prostředí, a to nejen z hlediska dodržování státních norem přípustných emisí pevných, tekutých a plyných látek jednotlivým podnikem (výrobou). Bezpodmínečně je nutno brát v úvahu výsledný kumulativní efekt na životní prostředí daného území. Je tedy celá řada důvodů pro to, aby plány technické rekonstrukce podniků byly realizovány nejen se souhlasem resortu, ale i místních řídicích orgánů (s. 104).

Hlava IV, Projektování sociálního rozvoje nového města, se na první pohled může zdát poněkud vzdálená našim podmínkám. Řada myšlenek však má význam i pro rozvoj plánování sociálního rozvoje v existujících městech, jako například požadavek

(2) Viz blíže Machoň L., Gál F., Alan J.: Sociální modely. Sociologický časopis 6/1982.

Pernica V. a kol.: ASŘ a modelování sociálních procesů; DT ČSVTS Praha 1981.

(3) Viz blíže F. Kutta, M. Soukup a kol.: Řízení v období vědeckotechnické revoluce; Praha 1973, s. 171—176.

analyzovat „co dává město společnosti a co společnost městu“ (s. 106). Co je v případě nového města objektem projektování (podmínky pracovní činnosti, profesionální struktura ekonomicky činného obyvatelstva, podmínky pro společensko-politickou činnost, kulturní činnost, rodinný život a volný čas), je ve starém městě objektem sociálních analýz a vnášení změn. Kromě toho, jak v této části díla, tak v částech ostatních, je uvedena řada kladných i záporných příkladů z projektů novodobých měst, zvláště v oblastech Sibiře, Dálného východu a Dalekého severu, dokazujících nutnost podstatného rozšíření teoretické i praktické úrovně projektování měst, respektujícího jak potřeby vědeckotechnického, ekonomického a sociálního pokroku, tak i konkrétní přírodní klimatické zvláštnosti.

V V. hlavě, *Sociální projektování územně výrobních komplexů a průmyslových uzlů*, jsou na základě Leninovy myšlenky vytváření vzorových celků jako sumy hospodářských vztahů, sumy veškerého hospodářského obratu, analyzovány podmínky sociálního projektování ekonomických rajónů, územně vázaných celků, „...v nichž podniky různých průmyslových odvětví a rozdílného hospodářského významu musí čerpat z jediného místního zdroje surovin, dopravních prostředků, pracovní síly atd.“ (s. 155). Územně výrobní komplexy a průmyslové uzly tvoří jedinou územní strukturu socialistického národního hospodářství; sociální charakteristiky jsou nezbytné pro zformování jediného celku, jehož rozvoj je orientován na „...konečné výsledky a řešení konkrétních vědeckotechnických, ekonomických a sociálních problémů“ (s. 161). Tento požadavek XXVI. sjezdu KSSS, promítnutý do sociálního projektování, spoluvytváří podmínky pro řešení nejvýznamnějšího historického úkolu — dosažení sociální rovnosti a stejnorodosti společnosti.

Autoři podrobně pojednávají o otázkách metodologických a metodických, základních směrech a organizačních problémech projektování těchto rozsáhlých teritoriálních objektů a zdůrazňují, že jejich realizace vyžaduje další zdokonalení cílově programového řízení a přesnější rozdělení kompetencí jak ministerstev, tak místních sovětů. Optimalizace vazeb mezi řídicí vertikálou a horizontálou je základem projektování územních celků.

Poslední, šestá hlava, *Aktuální problémy zdokonalování sociálního projektování v současných podmínkách*, znovu zdůrazňuje nutnost sociologických přístupů, neboť hlavním cílem projektování je „...komplexní zabezpečení progresivních podmínek formování sociálně ekonomických objektů budoucnosti“ (s. 209). Tento celkový cíl je nutno diferencovat na dílčí cíle spojené se základními funkcemi socialistických výrobních kolektivů i ostatních sociálních institucí a orientovat na zabezpečení sociálně ekonomické efektivnosti, ekologické optimálnosti, sociální integrovanosti, sociálně organizační řiditelnosti a na rozvoj společenské aktivity. Metodická doporučení této části práce vycházejí ze základního předpokladu o fungování nových i rekonstruovaných objektů. Jde o specifický proces, který „...v každém případě vyžaduje konkrétní řešení, při němž se nutně musíme řídit jediným nejdůležitějším požadavkem: každý sociální projekt nebo projekt, který má sociální aspekt, ... musí převyšovat současnou úroveň nejenom podle technických, ale také podle ekonomických a sociálních ukazatelů...“ (s. 215). Do důsledku dováděné promítnutí celkového sociálního cíle navozuje také specifický pohled na otázky efektivnosti. Autoři zdůvodňují zásadu „...nepřípustnosti principu minimalizace nákladů...“ (s. 229) při řešení sociálních problémů společenského rozvoje. I zde autoři zdůrazňují princip optimalizace oproti principu minimalizace nákladů a maximalizace zisků.

Kritickému rozboru je podrobena otázka informačního zabezpečení. Poukazuje se na nedostatečné rozpracování sociálních ukazatelů, indikátorů, norem a normativů pro vytvoření informačního obrazu způsobu života nebo komplexu životních aktivit člověka. (4)

V některých směrech a oblastech (např. rodina, kultura, volný čas) je nemožné a také nevhodné direktivně plánování, vzhledem ke svobodě individua rozhodovat o těchto otázkách, Autoři zde volí nový pojem „sociální orientační bod“, který představuje racionální, nejpravděpodobnější možné hodnoty rozvoje různých sociálních vztahů, vycházející z analogických objektů nebo jevů (s. 246). Ani v této části se

(4) V ČSSR se otázky informačního zabezpečení sociálního plánování rozpracovávají komplexně ve třech aspektech: modelování společenských procesů; výpočetní technika a ASŘ v plánování společenských procesů; systém indikátorů, norem a normativů sociálně ekonomického rozvoje. Blíže viz Kutta F. a kol.: *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*; Svoboda Praha 1980. Metodologické základy tvorby systému ukazatelů jsou rozpracovány v knize Foret M., Illner M.: *Sociální ukazatele*; Svoboda Praha 1980.

nehovoří o metodách modelování s využitím výpočetní techniky pro stanovení hodnot norem a normativů.

Teoretická zobecnění vycházejí v publikaci z bohatého empirického materiálu, zpracovaného z hlediska nového odvětví vědeckého poznání — teorie sociálního projektování. Práce tvoří jeden ze základních kamenů této teorie, před níž stojí řada metodologických a metodických úkolů spojených s rozpracováním komplexu informačního zabezpečení sociálních aspektů projektování i konstruování nových objektů v jeho specifikách v celém řídicím cyklu prognóza — program — plán — realizace — kontrola. Jako specifický případ sociálního plánování je sociální projektování etapou vědeckého řízení společenských procesů a musí se stát součástí každé inovace. Respektování sociálních aspektů v každé řídicí i tvůrčí aktivitě je známkou skutečně optimálního způsobu realizace cíle socialistické výstavby. Sociální projektování ukazuje řadu možných praktických řešení skutečného propojení národohospodářských, hospodářských, technických a územních prognóz, programů a plánů na základě jejich sociálních aspektů.

Z těchto hledisek je nutno posuzované dílo *Sociální projektování* považovat za velmi přínosné, neboť má značný význam pro rozvoj teorie i praxe řízení společenských procesů v období socialistické a komunistické výstavby.

František Kutta
Vladimír Pernica

Z. A. Jankova — I. J. Rodzinskaja: Problemy bol'sogo goroda (Problémy velkého města)

Moskva, Nauka 1982, 124 s.

Autorky této rozsahem nevelké publikace se zabývají problematikou rodiny v Ústavu sociologických výzkumů Akademie věd SSSR. To jim umožňuje poskytnout čtenáři zasvěcený pohled na některé aktuální problémy způsobu života současně velkoměstské rodiny, především pak na ty jeho stránky, které jsou bezprostředně ovlivňovány charakterem a úrovní rozvoje služeb pro obyvatelstvo. Ačkoli je práce v podtitulu charakterizována jako „výsledky sociologického výzkumu“, v mnohém jej přesahuje. Je zřejmé, že autorky — zejména Z. A. Jankova — i zde zhodnotily svou mnohaletou zkušenost v oblasti teoretického i empirického zkoumání rodiny v SSSR.

Cílem práce je analýza různých forem sociální aktivity člověka ve sféře životního způsobu, hledání racionálních forem organizace jeho hospodářsko-spotřebitelských činností, zdokonalování struktury volného času i výchovy dětí a dospívající mládeže se zřetelem k formování těchto aktivit v místě bydliště, jmenovitě v nových sídlištních celcích. Zvláštní pozornost je věnována perspektivám rozvoje nových forem spolupráce a vztahů na sídlišti a perspektivám dokonalejších forem uspokojování životních potřeb různých sociálně demografických skupin obyvatelstva.

Empirické šetření, z něhož autorky především čerpají, je fakticky longitudinálním výzkumem, uskutečněným ve třech fázích, přičemž v každé etapě byla zkoumána specifická skupina obyvatel i oblast problémů vzájemného vztahu mezi městem a rodinou.

První etapa v r. 1973 byla zaměřena na analýzu vzájemného vztahu životních podmínek, mimopracovního a volného času rodiny. V letech 1976–77 proběhla druhá etapa tematicky zaměřená na faktory stabilizace mladé rodiny a poslední etapa (v r. 1979) se soustředila na problematiku komplexní výchovy dětí, na racionální propojení výchovy ve škole, v rodině i v celé společnosti.

Recenzovaná práce je rozdělena do tří samostatných, organicky na sebe navazujících kapitol. První z nich, nazvaná *Životní způsob a péče o životní potřeby* se zabývá formami uspokojování potřeb v místě bydliště. Druhá, nejobsáhlejší, je věnována *volnému času*. Zkoumá způsob trávení volného času v rodině, dále vzájemné vztahy obyvatelstva v místě bydliště a společenské formy organizace volného času na sídlištních. Konečně poslední kapitola se týká *výchovy dětí a dospívající mládeže*, a to jak v rodině, tak ve společenských institucích v místě bydliště.

V úvodu *první kapitoly* se autorky zabývají samotným pojmem způsob života („byt“), v jehož sémantickém obsahu jsou v sovětské literatuře akcentovány mimo- pracovní stránky životního způsobu. Uvádějí několik nejčastěji používaných vymezení tohoto pojmu (Charčev, Gordon — Klopov, Trufanov, Zujková), která se v širším nebo užším pojetí zaměřují na materiální hodnoty a životní činnosti, umožňující uspokojování lidských potřeb a způsob organizace mimopracovní doby. Autorky zdů-

raziují, že „způsob života jako mimopracovní sféra životních činností má složitou mnohavrstevnou strukturu, kterou nelze chápat pouze jako organizaci každodenního života nebo uspokojování materiálních a duchovních potřeb, ale předpokládá také formování a rozvoj osobnosti člověka, jeho potřeb a zájmů“ (s. 17).

V souvislosti se zaměřením výzkumu rozlišují mnoho různých elementů každodenního způsobu života:

1. vzájemný vztah různých druhů činností,
2. vzájemné vztahy mezi lidmi v různých formách každodenních společenství a zároveň vzájemné vztahy mezi těmito formami společenství,
3. postoje a hodnotové orientace obyvatelstva (s. 17).

Za jednu z nejdůležitějších oblastí považují autorky organizaci každodenního provozu v rodině. Konstatují, že na domácí práce se v SSSR v průměru vynaloží 150 miliard hodin ročně, což je ve srovnání se 220 miliardami hodin věnovaných na výrobu příliš mnoho. Proto je třeba řešit i otázku racionálního rozdělení domácích prací mezi muže a ženu, a to nejen pro ulehčení práce ženy, ale i vzhledem k výchově dětí.

Citovaný výzkum ukázal, že převážnou část těchto prací provádějí ženy samy. Muži se spolupodílejí na tzv. „tradičních mužských činnostech“, přičemž spolupráce mladších mužů je větší než v rodinách starších. Přesto však i u mladších věkových kategorií věnují muži domácím pracím daleko méně času než ženy. Jde tedy spíše o pomoc, než o racionální rozdělení činností, což často vede k rodinným konfliktům i k destabilizaci rodiny. Autorky však chápou vyhocení těchto problémů spíše jako přechodnou záležitost, která bude postupně — s procesem industrializace služeb — odstraňována. Domnívají se, že tak budou vytvořeny lepší podmínky pro rozvoj nových funkcí manželů v rodině a pro formování nových principů rozdělení činností.

I když v *Základních směrech ekonomického a sociálního rozvoje SSSR na léta 1981–85 a na období do r. 1990* je stanoven úkol zvyšování objemu realizace každodenních služeb, neodpovídá současná úroveň jejich rozvoje potřebám obyvatel. Nestací totiž zvyšovat počet různých zařízení pouze objemově, je třeba dořešit mnoho organizačních otázek, jako například rozmístění služeb, úpravu pracovní doby i kvalitu obsluhy. Nelze přehlížet ani sociálně psychologické aspekty. Oblast společného stravování v mimopracovní době není například u obyvatel populární a většina ji nehodlá využívat ani za předpokladu odstranění existujících nedostatků. Asi 70 % dotázaných dává jednoznačně přednost domácímu stravování.

Autorky konstatují, že „umění racionálně organizovat způsob života v mnohem závisí na úrovni a kultuře lidí samých, na tom, nakolik mají rozvinutou potřebu obohacovat svůj život o další společenské aktivity“ (s. 41). Souvislost mezi celkovou životní orientací a využíváním různých druhů služeb nesporně existuje. Na jedné straně jsou rodiny, které již služby využívají poměrně intenzivně, a na druhé straně takové, které se orientují výlučně na rodinnou organizaci těchto činností. V současné době ještě rodiny druhého typu převládají. Aktivně totiž využívá služeb pouze 18 % rodin, 42 % rodin je odmítá pouze z důvodů nedořešených nedostatků. Vzhledem k tomu, že využívání služeb souvisí s celkovým způsobem života rodiny, jde nejen o problém ekonomický, ale i sociálně psychologický.

Při zabezpečování provozu domácnosti se ke slovu dostává určitá forma kooperace mezi obyvateli. Protože však možnost vzájemné pomoci blízkých příbuzných ve velkém městě bývá většinou prostorově komplikovaná, je tato situace částečně kompenzována sousedskou výpomocí. Jde především o každodenní drobné služby, které jsou zvláště důležité pro starší lidi a ženy s malými dětmi. Průměrná frekvence takových služeb je 2–3× měsíčně, ženy s malými dětmi a důchodci však potřebují pomoc sousedů 6–10× i vícekrát měsíčně. Je třeba zdůraznit, že za sledované období (1973–1979) frekvence vzájemné sousedské pomoci stoupla, přičemž její formy se nezměnily (nákupy potravin, obstarávání léků, hlídání dětí, ale také pomoc ve smyslu morální podpory). Tato skutečnost svědčí o možnostech cílevědomé kooperace sousedů v jednom době nebo skupině domů a o rozvoji různých forem vzájemné pomoci a styků mezi sousedy.

Vytvoření jakýchsi kooperativních organizací v oblasti služeb v místě bydliště může na daném stupni rozvoje terciéru nejen zlepšit uspokojování potřeb obyvatelstva, ale i dále rozvíjet orientaci na společenské formy jejich uspokojování. Tím se budou dále rozvíjet principy kolektivismu a vzájemné pomoci v oblasti služeb, což dále povede k likvidaci nesouladu mezi kolektivním charakterem výroby a individuálním charakterem uspokojování potřeb.

Výzkumy ukázaly, že nemalé procento obyvatel se zajímá o účast v různých formách kooperace (například o organizaci předběžných objednávek potravin, zajištění

donášky do domu atd.), a to buď na bázi kooperace činností nebo prostředků pro odměnu pověřených pracovníků, kteří budou kontrolováni kolektivem. Výzkum v r. 1973 ukázal, že 15⁰/₀ obyvatelstva by mělo zájem pracovat v takové kooperaci, její užitečnost a prospěšnost uznávalo 33,5⁰/₀ obyvatelstva. V r. 1979 projevilo zájem o kooperaci 33,2⁰/₀ respondentů, z toho 30⁰/₀ bylo ochotno se do takové kooperace osobně zapojit.

Snaha nalézt formy kooperace obyvatelstva v oblasti služeb je velmi významná. Takové formy mohou ovlivňovat růst sociální aktivity obyvatelstva v oblasti služeb a zároveň přispět k formování přátelských kontaktů v místě bydliště a vést k návykům sebeorganizace a sebeřízení.

Druhá kapitola je věnována volnému času, především ve vazbě na jeho charakter, obsah a funkce v rodinách. Sociologická analýza svědčí o tom, že nejrozšířenější činnosti ve volném čase je sledování televize (43⁰/₀) a čtení knih, novin a časopisů (31,5⁰/₀), tedy kulturní aktivity, které se odehrávají v bytě. To je možné vysvětlit mimo jiné i vzdáleností nových sídlišť od kulturního centra města, což komplikuje návštěvu těchto zařízení především rodinám s malými dětmi. Dále například 50⁰/₀ respondentů prakticky nenavštěvuje divadla vůbec, 70⁰/₀ respondentů nikdy nesportuje, 66⁰/₀ nemá koníčka. To znamená, že aktivní využití volného času je typické jenom pro 30–40⁰/₀ rodin žijících na sídlištích. Pro většinu ostatních je byt a nejbližší okolí hlavním místem trávení volného času jak ve všední, tak ve volné dny. A právě pro ně má rozhodující význam vybavenost příslušnými zařízeními přímo v místě bydliště. Pro rozvoj způsobu života obyvatel sídlišť proto není důležitá jenom sféra služeb pro provoz domácnosti, ale též služby a zařízení, které rozvíjejí ostatní sféry způsobu života.

Citovaný výzkum dále odhalil, že společné trávení volného času jednak ovlivňuje spokojenost v manželství a dále je i jedním z podstatných indikátorů stability rodiny. Ukázalo se, že 73⁰/₀ mužů a 82⁰/₀ žen se domnívá, že partneři mají trávit volný čas společně a pouze 25⁰/₀ mužů a 15⁰/₀ žen preferuje oddělené trávení volného času. Tyto názory se projevují i v reálném životě, tzn. že ve stabilních rodinách manželé tráví většinu volného času společně a u nestabilních rodin je společné trávení volného času méně intenzivní.

Proti očekávání však bylo zjištěno, že s délkou trvání manželství se ve stabilních rodinách počet případů společného trávení volného času mimo byt snižuje, v nestabilních naopak roste (není ovšem vyšší než v rodinách stabilních). Lze to vysvětlit mnoha příčinami. Jednak ve stabilních rodinách dochází s rostoucím věkem partnerů k určitému snižování zájmu o tyto aktivity, naopak u nestabilních rodin se zřejmě projevují jiné mechanismy — probíhá vzájemná adaptace manželů, což ovlivňuje i objem a formy rodinného odpočinku.

V této kapitole je též pojednáno o oblasti přátelských vztahů mezi sousedy. Autorky sem zahrnují (na rozdíl od jednostranné hospodářské pomoci) širší oblast vztahů, jako jsou například společné zájmy, koníčky, společné trávení volného času atd. I zde je zřejmá stále větší dynamika v rozvoji sousedských kontaktů. Jestliže v r. 1973 60⁰/₀ respondentů nemělo žádné kontakty se sousedy, pak za 5 let se tento podíl zmenšil téměř na polovinu. V r. 1973 udržovalo přátelské vztahy s jednou nebo více sousedními rodinami 40⁰/₀ respondentů, v r. 1979 to bylo již 66⁰/₀. I zde platí, že tyto vztahy jsou nejdůležitější především pro ženy s malými dětmi a pro starší věkové kategorie obyvatelstva, protože jejich mobilita je menší a jsou tedy odkázáni na nejbližší mezilidské kontakty právě v místě bydliště. Sousedské vztahy v místě bydliště tedy hrají v současné společnosti významnou roli a plní důležité sociální funkce.

Pokud jde o společenské formy organizace volného času na sídlišti, existují v odborné literatuře dva názory. Jeden považuje za nutné zřizovat stále rozvinutější systém zařízení pro volný čas jak v centru města, tak na sídlištích (především pro ženy s malými dětmi, pro důchodce, invalidy atd.). Zastánci druhého názoru tuto myšlenku odmítají. Výstavbu zařízení pro volný čas v centru chápou jako významný předpoklad posilování funkcí městského organismu jako celku, zatímco jejich rozšíření v okrajových částech s sebou nese nebezpečí partikularizace městských funkcí. Výzkum potvrdil správnost prvního pohledu. Odhalil totiž velkou potřebu různých forem trávení volného času v místě bydliště u všech typů rodin a rozpor mezi touto potřebou a možnostmi danými v místě bydliště. Přitom význam volného času tráveného v kruhu rodiny je velký. Ovlivňuje upevnění rodiny samé a pomáhá též při výchově dětí.

S problémem organizace volného času na sídlišti je bezprostředně spojena i otázka perspektivy růstu sociální aktivity obyvatelstva. Analýza získaného materiálu ukázala zájem respondentů o společenskou práci v místě bydliště a o specifické formy trávení

volného času, které odpovídají neformálním kolektivům a malým skupinám. Ukázala, že organizaci volného času v sídlištních celcích je třeba orientovat dvěma směry: Na jedné straně na budování odpovídajících zařízení, na straně druhé na hledání nových forem kolektivního trávení volného času. Vhodná organizace volného času na sídlišti je totiž velmi významným předpokladem rozvoje způsobu života všech obyvatel.

Poslední kapitola je věnována rodině a společenské výchově dětí, především předškolního věku. V této souvislosti je důležitý jak teoretický, tak praktický význam názorů manželů na tuto oblast. Výzkum svědčí o tom, že orientace mužů a žen je v tomto směru shodná. Více než polovina manželství (52 % mužů a 54 % žen) jsou pro vyrovnanou spolupráci při péči o děti, pouze 38 % mužů a 39 % žen dává v tomto ohledu přednost matce. V praxi to ovšem vypadá poněkud jinak. Například péče o děti předškolního věku je téměř výhradní záležitostí žen (uvádí 67 % žen). Nesoulad obecných názorů mužů s jejich skutečným chováním je často důvodem konfliktů.

Analýza sociologického materiálu dále dokazuje význam společenských forem výchovy dětí a mládeže v místě bydliště. Autorky seznámují s různými možnostmi, které se uplatňují v Čeremuškinské čtvrti, kde byl výzkum proveden. Uvádějí, že při práci v dětských organizacích v místě bydliště by bylo vhodné využívat více i práce důchodců. Ukázalo se totiž, že 12 % důchodců by právě o takovou činnost v místě svého bydliště mělo velký zájem, stejně jako 25 % rodičů dětí předškolního věku.

Jedním z nejdůležitějších opatření optimalizace výchovného procesu dětí je vytvoření nových typů mateřských škol a jeslí, na jejichž provozním zabezpečení se podílejí též rodiče. V současné době funguje v Moskvě asi 10 zařízení, která odpovídají u nás zřizovaným mikrojесlím. Pro tento způsob výchovy dětí se vyslovila i většina respondentů ze zkoumaných sídlišť. Velký zájem v tomto směru dokumentuje i fakt, že v r. 1973 představoval celkový počet respondentů ochotných podílet se na organizaci a provozu podobných zařízení asi 15 %, v r. 1979 to bylo již kolem 50 %. Výzkum tedy svědčí o tom, že spojení společenských i rodinných forem uspokojování životních potřeb je jedním z charakteristických rysů způsobu života obyvatelstva současného moderního města.

* * *

Zvolené teoreticko-metodologické pojetí patří mezi velmi zajímavé a pozoruhodné přístupy ke zkoumané problematice. Optika analýzy je zaměřena na rodinu jako „základní formu společenství lidí, nejdůležitější hospodářsko-spotřebitelskou a organizačně výchovnou jednotku v mimopracovní sféře způsobu života“ (s. 9). Současná sovětská rodina je přitom chápána dynamicky, jako souhrn konkrétních rodinných forem se značně specifickými charakteristikami a s nimi související diferencovanou strukturou potřeb. Kritériem diferenciacе těchto potřeb však nejsou v pojetí autorek pouze tradičně uváděné demografické a sociální charakteristiky rodiny (dvou nebo vícečlenná forma soužití, závislost na životním cyklu, počtu dětí, úrovni vzdělanosti apod.), ale také sociálně psychologické aspekty, jako například typ a míra stability partnerských vztahů, ekologické aspekty, jako například možnosti organizace rodinného života v konkrétním prostředí sídliště atd.

Recenzovaná práce přináší bohatý materiál k problematice života rodiny v současném velkém moderním městě. Některé uváděné výsledky z oblasti výzkumu bydlení korespondují s výsledky, které získali pracovníci Výzkumného ústavu výstavby a architektury v Praze v jednorázových i longitudinálních sociologických šetřeních. Publikace obohacuje nejenom teoretickou problematiku fungování rodiny v prostředí velkoměsta, ale současně je nesporně cenným materiálem pro koncepci sociální politiky, a to ve vazbě na podstatné demografické a sociální charakteristiky rodiny.

Přestože některé dílčí pasáže publikace pouze popisují dané jevy, je práce cenným materiálem, který se snaží komplexně zachytit sledovanou problematiku, otevřeně a kriticky konstatovat existující problémy a naznačit vývojové tendence jejich postupného překonávání a řešení.

Hana Exnerová

Závěrečná zpráva

přijatá na zámovém setkání vědců *Věda mezi válkou a mírem*, jež se konalo v rámci Světového shromáždění za mír a život, proti jaderné válce

Setkání vědců dospělo k těmto závěrům:

1. Zúčastnění vědci z nejrůznějších vědních oborů ze 49 zemí, zastánci různých politických názorů a náboženského přesvědčení, prohlašují, že za nejvýznamnější úkol vědců celého světa považují spojit úsilí a zabránit použití zbraní hromadného ničení, zabránit konečné katastrofě celé lidské civilizace a účastnit se mírového hnutí za zmrazení nukleárních zbraní a *Kampaně Spojených národů za odzbrojení*.

2. Nové akutní nebezpečí vypuknutí nukleární války by mohlo vzniknout plánovaným rozmístěním nové generace amerických střel středního doletu, obzvláště možným selháním elektronických systémů.

3. V nejrůznějších odvětvích vědy bylo dokázáno, že nukleární válka by nevyhnutelně ve svých důsledcích znamenala konec lidstva, konec přírody, konec veškerého života na této planetě. Proto vědci považují militaristickou myšlenku, že by některá ze zúčastněných stran mohla v nukleární válce zvítězit, za zcela scestnou. Rovněž mylné a absurdní je věřit v možnost omezené jaderné války. Proto se obrací k vládám zemí vlastnicích jaderné zbraně, aby respektovaly závěry, k nimž dospěli vědci v otázce hrozby nukleární války, a učinily vše pro to, aby nukleární energie byla používána výhradně pro mírové účely, pro blaho lidstva. Prohlašují, že skutečným úkolem vědy a vědců je budovat, nikoli ničit.

4. Doporučují vládám států, aby přikládaly větší váhu mezinárodnímu právu a podpořily rezoluci Valného shromáždění Spojených národů, jež prohlašuje, že každý stát, který by použil jaderných zbraní jako první v „preventivních“ či „obránných“ akcích, by se dopustil nejtěžšího zločinu proti lidstvu, který nelze nijak ospravedlnit. Doporučují všem vládám, aby plnily mezinárodní smlouvy zakazující chemické a bakteriologické zbraně a snížily obrovské smrtelné zásoby vojenských chemických prostředků.

5. Upozorňují na to, že nová etapa zbrojení spolu s růstem vojensko-průmyslového komplexu a úlohy militarismu ve vnitřní a zahraniční politice zvyšují nedůvěru mezi národy, zvláště mezi státy s rozdílnými společenskými systémy, a ohrožují mezinárodní stabilitu. Vyzývají nejvyšší představitele, vlády a parlamenty států vlastnicích jaderné zbraně, aby snížili nebezpečí vypuknutí jaderného konfliktu mezinárodním jednáním o omezení jaderného zbrojení a o postupném odzbrojení na základě principu stejné bezpečnosti. Zejména plány na vývoj nových strategických jaderných zbraní a přípravy na rozmístění nových jaderných zbraní v západní Evropě vytvářejí celosvětové nebezpečí, jaké dosud nemá obdoby.

6. Považují boj za mír a mírové soužití států s rozdílným společenským zřízením za nejnaléhavější globální problém lidstva. Horečné zbrojení odčerpává obrovské ekonomické hodnoty, lidské úsilí a tak rozhodně oddaluje možnosti řešení problémů, které lidstvu vznikají a jsou nejnaléhavější ve třetím světě. Pouze v míru je možné řešit další naléhavé globální problémy, jako jsou chudoba, negramotnost a choroby, zachování zdravého životního prostředí pro všechny vzájemně se podmiňující formy života na Zemi, zajištění potravin a potřebných surovinových zdrojů pro lidstvo a problémy spojené s kulturním, hospodářským, vědeckým a technologickým rozvojem společnosti. Boj za mír je úzce spojen s bojem za demokracii a lidská práva. Právo jednotlivce, národů a států na život v míru musí být v této souvislosti považováno za nejvýznamnější základní lidské právo. Boj za mír je také těsně spojen s bojem za společenský pokrok, hospodářské a sociální požadavky pracujících lidí na celém světě, s bojem za právo na rozvoj a *Nový ekonomický řád* a za národní osvo-

7. Účastníci setkání proto navrhuji, aby vědci — zastánci nejrůznějších mírových koncepcí a teorií — soustředili svou pozornost na to, co sjednocuje zastávce míru na celém světě: na snahu o odvrácení hrozby jaderné války a přednostně na okamžitě zmrazení všech jaderných zbraní jako krok k dosažení všeobecného a úplného odzbrojení.

8. Účastníci setkání navrhuji svolat světový kongres vědců proti válce a zbrojení.

9. Navrhují vytvořit v jednotlivých státech národní mírové výbory vědců, v nichž budou bojovat proti válce společně vědci z oboru přírodních, technických a společenských věd.

10. Účastníci apelují na morální odpovědnost všech vědců světa, aby se zapojili do boje za mír, proti nebezpečí nukleární války. Tato odpovědnost vyplývá ze vztahu vědce k životu a lidstvu a vyžaduje také, aby vedl a vychovával mladou vědeckou generaci ke stejné odpovědnosti. Vědci mohou významně přispět k tomu, aby si lidé lépe uvědomili rizika a potenciální důsledky zbrojení, zejména jaderného zbrojení.

11. Účastníci setkání považují rozvoj široké mezinárodní spolupráce ve výzkumu problémů zajištění míru a odvrácení jaderné války za otázku životního významu. Doporučují, aby UNESCO a všechna mezinárodní vědecká sdružení zařadila výzkum těchto problémů na program jednání příslušných světových kongresů, sympózií a konferencí (pokud tak již neučinila), protože jejich řešením by mohla věda přispět k rozvoji mírového soužití.

12. Obracejí se na vědce celého světa s naléhavou výzvou, aby ve svých zemích a na mezinárodní úrovni aktivně vystupovali za uvolnění mezinárodního napětí, mírové soužití států s různými společenskými systémy, proti hrozbě jaderné války a za ochranu života, kdekoliv a kdykoli je ohrožen.

Komuniké XVII. mezinárodní konference redaktorů filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí

Bratislava — Smolenice, 24.—28. X. 1983

V souladu s programem mnohostranné vědecké spolupráce akademií věd socialistických zemí se v Československé socialistické republice, ve Smolenicích, konala ve dnech 24.—28. října 1983 *XVII. mezinárodní konference redaktorů filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí*.

Zúčastnily se jí delegace Bulharské lidové republiky, Maďarské lidové republiky, Německé demokratické republiky, Polské lidové republiky, Rumunské socialistické republiky, Svazu sovětských socialistických republik a Československé socialistické republiky.

Účastníky přivítal vědecký sekretář prezidia Slovenské akademie věd, člen korespondent SAV V. Mikuláš. Hlavní referát, *Místo a úkoly filozofických a sociologických časopisů v soudobém ideologickém boji*, přednesl místopředseda Slovenské akademie věd, akademik V. Cirbes. Zdůraznil, že systematická a tvůrčí ideologická práce je velmi důležitou a nedílnou součástí boje za uskutečnění historického poslání dělnické třídy. Etapa výstavby rozvinuté socialistické společnosti a jejího zdokonalování staví před ideologickou frontou nové velké a složité úkoly. V ideologické oblasti společenského života mají významné místo společenské vědy, zvláště marxisticko-leninská filozofie a sociologie, jejichž tvůrčí rozvoj musí napomáhat všestrannému zvýšení efektivnosti forem a metod ideologické a politickovýchovné práce. Efektivnost, operativnost a konkrétnost ideologické práce v období výstavby a zdokonalování rozvinutého socialismu závisí rozhodující měrou na tom, jak dalece společenské vědy teoreticky proniknou do podstaty dané etapy rozvoje socialismu, jakož i na stupni filozofického a sociologického poznání soudobých úspěchů vědy a technického pokroku. Aktivita společenských věd v ideologické oblasti je nedílným článkem jejich úzkého spojení s politikou strany, s praxí výstavby socialismu a s mezinárodním dělnickým a komunistickým hnutím. Filozofické a sociologické časopisy proto musí sehrát iniciativní úlohu při vytváření a řešení nejzávažnějších ideově teoretických problémů. Musí srozumitelnou a přesvědčivou formou objasňovat pravdu o socialismu, jeho humánní a mírové podstatě; přispívat k hlubšímu rozpracování marxisticko-leninského chápání války a míru a ke kritice buržoazních koncepcí války a míru; musí odhalovat třídní zdroje a třídní funkci staronových variant buržoazních filozofických a sociologických koncepcí, významně stimulovat tvůrčí rozvoj marxisticko-leninského filozofického a sociologického myšlení.

Referát V. Cirbese vzbudil značný zájem a byl solidním teoretickým základem pro bohatou diskusi. Pozornost diskutujících se soustředila na následující otázky: 1. hlavní zvláštnosti soudobého ideologického boje, úloha společenských a přírodních věd v tomto boji, zejména proti různým formám iracionalismu a mystiky; 2. výsledky práce redakcí v souvislosti s výročí K. Marxe a v souvislosti s posledními mezinárodními kongresy: filozofickým, sociologickým a politologickým; 3. základní úkoly časopisů při zdokonalování ideologické práce mezi pracujícími v socialistických ze-

mích, zvláště mezi mládeží; 4. stanovení smyslu a rozpracování nových forem dialogu mezi marxisty a pokrokovými silami v buržoazních zemích především z hlediska humanistického řešení soudbových globálních problémů; 5. úkoly na poli rozšiřování kontaktů s pokrokovými filozofy a společenskovědními pracovníky rozvojových zemí.

Členové delegací všech zemí, které se konference účastnily, přednesli konkrétní, konstruktivní a perspektivní návrhy, jak kvalitativně zvýšit účinnost výsledků práce filozofů a sociologů. Soudobá nová mezinárodní situace nepochybně vyžaduje ještě hlubší analýzu základních tendencí a hybných sil rozvoje společnosti a nalezení pravdivých odpovědí na otázky, před které je nyní postaveno lidstvo. V souladu s ústředním tématem porady upozornilo zasedání sociologické sekce na to, že sociologické časopisy musí v současné etapě ideologického boje soustředit pozornost na objasnění klíčových problémů, především globálních problémů války a míru, otázek socialistického internacionalismu a sociálních hybných sil intenzifikace socialistické ekonomiky. Tato orientace vyžaduje spolupráci s ekonomickými vědami, vyžaduje, aby byla věnována větší pozornost sociálně psychologickým aspektům ideologického boje. Vzhledem k tomu, že se tento boj výrazně zosťuje, je neobyčejně důležité dále upevňovat tvůrčí spolupráci redakcí filozofických a sociologických časopisů, zvýšit kvalitu a efektivnost jejich práce.

Účastníci konference konstatovali, že komuniké, které bylo přijato na předešlé poradě v Berlíně, redakce filozofických a sociologických časopisů v zásadě splnily.

Dále posoudili a přijali konkrétní závěry týkající se rozšíření spolupráce filozofických a sociologických časopisů:

1. V zájmu zabezpečení efektivnější vazby mezi teoretickými otázkami marxistickoleninské filozofie, které se na poradě diskutují, a praktickou organizací spolupráce časopisů a filozofů zúčastněných zemí musí redakce, jež připravuje poradou, včas vypracovat návrh programu a přesně formulovat téma porady. Je žádoucí, aby podklady zaměřené k hlavnímu tématu a případné další materiály rozeslala pořádající redakce ostatním účastníkům předem, aby bylo možno se připravit na diskusi.

2. Účastníci konference doporučují, aby kromě každoroční porady redaktorů filozofických a sociologických časopisů byla organizována dvoustranná setkání redakcí s cílem výměny zkušeností a materiálů na základě vzájemné dohody. Příští XVIII. konference se bude konat v Maďarsku na podzim 1984. Tématem jednání bude: *Úloha socialistické společnosti v historickém vývoji lidstva*. V souvislosti s výročí G. Lukáče bude jedno zasedání konference věnováno analýze filozofického dědictví G. Lukáče.

3. Účastníci konference pokládají za nezbytné pokračovat ve vydávání tematických čísel filozofických a sociologických časopisů. Redakce *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* předpokládá, že v r. 1984 vydá na základě mnohostranné mezinárodní spolupráce jedno číslo časopisu věnované tématu *Vzájemné spojení vědeckotechnického, sociálního a kulturního pokroku*. Účastníci dále soudí, že je důležité, aby byly systematicky organizovány mezinárodní diskuse u „kulatého stolu“, které by svolávaly iniciativně redakce časopisů. Žádají redakci časopisu *Voprosy filosofii*, aby v r. 1984 zorganizovala diskusi u „kulatého stolu“ na téma: *Sociálně filozofické problémy boje za mír a sociální pokrok* a aby na náklady Akademie věd SSSR pozvala na tuto diskusi dva zástupce z každé socialistické země.

4. Redakce časopisů vyvinou úsilí, aby se co nejvíce zlepšila vzájemná informovanost o nových publikacích z oblasti filozofie a sociologie; za tím účelem zpracují přehledy literatury, recenze, anotace nebo seznamy titulů publikovaných prací. Je třeba též zajistit vzájemnou informaci (ve formě přehledů nebo krátkých konspektů) o nejvýznamnějších teoretických diskusích na stránkách časopisů, jakož i o dosažených výsledcích.

5. Účastníci konference pokládají za účelné, aby průměrně jednou za pět let vypracoval každý časopis jeden až dva přehledy o tom, k jakým výzkumným výsledkům se v oblasti rozpracovávání aktuálních problémů dospělo ve významných teoretických a ideologických diskusích, které proběhly či probíhají ve filozofickém a sociologickém životě socialistických zemí. Na konferencích je nutno věnovat více času tomu, aby se účastníci mohli seznámit s nejdůležitějšími materiály publikovanými na stránkách časopisů i s různými formami práce redakcí, pokud jde o přípravu materiálů k publikaci.

Na poradě byla předložena řada perspektivních návrhů. Je třeba zabezpečit, a) aby se poradě účastnili představitelé dalších socialistických zemí (Mongolska, Vietnamu, Kuby a dalších), které dosud nebyly pravidelně na poradách zastoupeny; b) aby se periodicky vydávala čísla časopisů, která by měla charakter přehledu problémů a byla připravena vždy jednou z redakcí na základě mnohostranné mezinárodní

spolupráce; c) aby se v rámci mnohostranné spolupráce socialistických zemí začaly v budoucnu vydávat mezinárodní filozofický časopis a mezinárodní sociologický časopis.

Bylo rozhodnuto, že se na další poradě budou tyto návrhy dále posuzovat na základě konzultací s příslušnými orgány všech zemí, jež se účastní porad.

Při dalším zkvalitňování vědecké a ideologické práce sehraje významnou úlohu příští, XI. světový sociologický kongres.

Zasedání představitelů sociologických časopisů přijalo následující doporučení:

1. Téma XI. světového sociologického kongresu bude též tématem zasedání sociologické sekce XVIII. mezinárodní rady redaktorů filozofických a sociologických časopisů v Budapešti 1984.

2. Pro XI. světový sociologický kongres redakce společnými silami připraví publikaci o rozvoji sociologie v socialistických zemích. Pro její přípravu bude využit „kulatý stůl“ Mezinárodní varnské sociologické školy, která se bude konat v Moskvě v r. 1985.

Účastníci konstatovali, že spolupráce filozofických a sociologických časopisů se rozvíjí úspěšně, i když se dosud nepodařilo všechny plány zcela realizovat. Zkušenost ukázala, že je účelné řešit některé konkrétní problémy na úrovni dvoustranné spolupráce.

Vedoucí delegací přijal tajemník ÚV KSS soudruh Ludovít Pezlár. Všichni účastníci upřímně poděkovali redakcím časopisů *Filozofia* a *Sociológia*, Slovenské akademii věd a Československé akademii věd, jakož i ÚV KSS, za dobrou organizaci konference, která přispěla k úspěšné práci.

Protokol podepsali:

za Bulharskou lidovou republiku: Ivan Kalajkov

za Maďarskou lidovou republiku: Ferenc L. Lendvai

za Německou demokratickou republiku: Günther Klimaschewski

za Polskou lidovou republiku: Michal Hempolinski

za Rumunskou socialistickou republiku: Ion Iordachel

za Svaz sovětských socialistických republik: V. S. Semjonov

za Československou socialistickou republiku: Vladimír Cirbes

Typy, typologie a metody jejich vytváření

(Kapitoly ze sociologických metod a technik V. — Cikháj 10. X. 1984 — 14. X. 1983. Odborný garant semináře a redaktor sborníku: *Jan Řehák*, organizační garant semináře: *Hynek Jerábek*.)

Páté pokračování kapitol ze sociologických metod a technik, pořádaných sekci metod a technik Československé sociologické společnosti při CSAV, bylo koncipováno na základě dvou vzájemně se doplňujících hledisek: hlediska nezbytného teoretického a metodologického zázemí užití konkrétních vědeckých metod ve společenských vědách a tedy i v sociologii a hlediska praktické využitelnosti probíraných metod a technik.

Dnes, kdy je zřejmé, že využití sociologické vědy ve společenské, zejména pak řídicí praxi musí být založeno na kvantifikovaných poznatcích, (1) zvláště vystupuje do popředí nezbytnost v každém jednotlivém případě vyřešit vztah teorie a empirie. Teorie začleňuje jev do širšího ověřeného konceptuálního rámce. Pozorování a měření jevu, empirie, směřuje nejenom k prohloubení poznání, ale i k možnosti navodit její žádoucí změnu.(2)

(1) Například nelze jenom verbálně odpovědět na otázku, jak se váže vývoj mezd na vývoj hmotné motivace (zainteresovanosti) a naopak; právě tak není možné pouhými slovy, bez čísel, vyjádřit závislost mezi rozvojem kádrových struktur a ekonomickým rozvojem podniků. Přitom znalost těchto závislostí umožní těsněji propojovat řízení kádrově personální s řízením ekonomickým, jak to požaduje *Soubor opatření*.

(2) Například znalost závislostní křivky, tvaru a těsnosti závislosti mezi skutečnými výdělky a hmotnou motivací (zainteresovaností) a mezi oběma těmito faktory a hospodářskými výsledky by mohla mít velký význam pro rozhodování o nákladových i důchodových aspektech odměňování práce a usměrňování mzdových prostředků.

Toto členění se promítlo i do organizace semináře, která sestávala ze tří vzájemně se doplňujících, eventuálně prostupujících částí:

1. Přednášky teoretického a metodologického zaměření:
M. Havelka: *K pojmu „ideální typ“ u Maxe Webera*
J. Honcák: *Vybrané otázky užití typu a typologie v sociologii*
J. Rehák: *Typy, typologie a úlohy typologické procedury*
M. Illner: *Konstruované typy v sociologii*
M. Gregor: *Obsah a rozsah typového pojmu*
J. Schenk: *Typologické operace v prostoru znaků*
2. Přednášky z oblasti metod a technik zaměřených k problematice vytváření typologií:
J. Rehák: *Podobnost, nepodobnost, vzdálenost*
H. Jeřábek: *Metody seskupovací analýzy*
J. Trunda: *Seskupování distribucí v kontingenčních tabulkách*
D. Pokorný: *O optimálním kolapsování kontingenčních tabulek*
J. Voženílek: *Aplikace diskriminační analýzy při tvorbě typologií v sociologickém výzkumu*
3. Referáty účastníků, v nichž byly ilustrovány praktické metodické postupy analýzy dat.

O širokém tematickém záběru praktických ilustrací se ještě zmíníme. Zabýváme se však nejdříve teoreticko-metodologickými a metodickými problémy, jak je jednotliví autoři pojali ve svých přednáškách. To současně otevře i prostor pro eventuelní diskusi, kterou by zasvěcená sociologická veřejnost mohla přispět k rozvoji sociologické metodologie.

Úvodní přednáška M. Havelky (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) měla referativní charakter. Šlo jí především o *reprodukcí a výklad Weberova pojetí „ideálního typu“* a některých jeho historických a filozofických souvislostí. Jejím smyslem bylo na historickém materiálu Weberova pojetí přiblížit posluchačům mnohorozměrnost problému a současně ozřejmit odlišnost Weberových ideálních typů od jiných pojetí typu, například od logického učení o typech, jehož tradici založil B. Russel, nebo od typologií používaných v psychologii (Jungova typologie, Kretschmerova typologie apod.), od průměrných typů známých z běžného jazyka (typický konzument, typický divák), od typu ve smyslu „ztělesnění“ ideje, jak s ním často pracuje historiografie (například „renesanční“ či „řecký“ člověk) atp., zejména však od pojmu typ, jak je někdy používán ve filozofii jako synonymum pro vzor, praoobraz, základní formu, rodový pojem, reprezentanta všeobecná atd., jako něco, co má substanciální charakter.

Weberův „ideální typ“ vzniká „jednostranným stupňováním jednoho nebo několika hledisek a shrnováním rozmanitosti jednotlivých difúzních a diskrétních jevů, existujících tu více, tu méně a někdy vůbec ne, které se s oněmi jednostranně zdůrazněnými hledisky spojují do určitého vnitřně jednotného myšlenkového útvaru.“ V metodologických i koncepčních souvislostech je ovšem Weberův „ideální typ“ zcela protikladný k pojetí typu v marxisticko-leninské sociologii, vycházející z historicko-materialistického vidění skutečnosti v její základní podmíněnosti materiálními vztahy.

V přednášce směřující již k *vyjasňování předpokladů užití typu a typologie v marxisticko-leninské sociologii* konstatoval nejdříve J. Honcák (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), že kategorie typu a typologie patří ve společenských vědách a zvláště pak v sociologii k nejfrekventovanějším, ale i k nejspornějším. Dovochoval dále, že „charakter a struktura typologického poznání jakožto specifického mezilehlého spojovacího mezičlánku mezi teoretickým a empirickým poznáním umožňuje jeho vymezení do určitých klasifikačních norem, i když v žádném případě nemůže být zaměněno za prostou klasifikaci nebo třídění. Tomu pak musí odpovídat i specifikum samotných kategorií typu a typologie jakožto zvláštního druhu systémového přístupu...“ Jeho základem „musí být organická jednota rozčlenění předmětné skutečnosti, a tedy i odhalování strukturních, genetických a funkčních souvislostí objektivní reality.“

Pokud jde o souhrn způsobů a metod, jimiž se k určité typologii dochází, má důležitou úlohu už sám výchozí moment, respektující složitost a provázanost problematiky v jejím sociálním i ekonomickém rozměru. Je třeba brát v úvahu nejen základní schéma určující model, ale současně i jevy a procesy, jež mohou mít charakter marginálních momentů.

Kategorie typu vystupuje v dvojjediné roli prostředku i prvku poznání a má explanační a predikční charakter a schopnosti. Ačkoli je kategorie typu při posunu

vědeckého poznání velmi důležitá, existují určitá omezení, o nichž je třeba při typologické práci vědět: zejména je třeba upozornit na to, že typologické pojmy nejsou ve vědě izolovány, typologické závěry mají pravděpodobnostní charakter, o typu a typologii je možno hovořit pouze v vlastnosti teorie nebo hypotéz vedoucích k dalšímu konkrétnímu studiu daného problému.

Pokus o *souhrnný přehled* problematiky typu z hlediska vědních a výzkumných i aplikačních úkolů sociologie učinil J. Řehák (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Vymezil pojem typu ontologicky, gnozeologicky, metodologicky a procedurálně (metodicky). Charakterizoval jej jako „komplex vlastností a rysů, které vznikly myšlenkovou konstrukcí nebo výběrem reprezentanta, komplex, který shrnuje a obsahuje charakteristické a výrazné vlastnosti a rysy určité třídy objektů...“.

Ontologicky rozlišil J. Řehák genotyp (souhrn vlastností, které daly vznik procesu a určují zákonitosti jeho vývoje, například sociálně ekonomické formace), fenotyp (souhrn vlastností, které se v průběhu historie procesu daného objektu zrealizovaly) a finotyp (výsledný fenotyp, vyústění procesu).

Různá hloubka a přesnost poznání a vymezení typu jsou dány tím, kterou ontickou rovinu (fenotyp, finotyp, genotyp) poznávací odraz prostředkuje.

Z metodologických hledisek lze uvažovat dva základní postupy konstrukce typu: a) typ se konstruuje na základě teoretické spekulace a empiricky se ověřuje (konfirmační postup), b) typ se vyvozuje z empirických údajů, tj. jejich datová reprezentace se teoreticky zpracovává, interpretuje a hodnotí (explorační postup). Úlohy, vstupy a metody typologické procedury uspořádal J. Řehák do přehledné tabulky.

Vymezil dále pojem typologie jako „souhrn typů a jejich relací; pro tyto typy platí předpoklad, že jsou všechny zavedeny se společným záměrem a cílem a že mají přibližně stejnou, resp. srovnatelnou heuristickou významnost z hlediska zvoleného cíle poznání či praktického zásahu.“ Navrhl tuto soustavu kroků pro vznik typologií z rozkladových množin:

1. sběr empirického materiálu: objekty a jejich datové reprezentace,
2. určení relace podobnosti, resp. nepodobnosti mezi objekty (mezi datovými reprezentacemi objektů),
3. rozklad souboru na disjunktí množiny, které soubor pokrývají a které obsahují co nejpodobnější prvky uvnitř množin a co nejméně podobné množiny mezi sebou; event. identifikaci zajímavých skupin dat, bez omezení na rozkladové třídy v případech, kdy je tolerováno obsahové překrývání typů apod.,
4. určení typu u každé rozkladové množiny, vyloučení množin a objektů, jež neposkytují základ pro definici typu a interpretace soustavy typů, která je prohlášena za typologii,
5. kontrola a prověření obsahu typologie i jednotlivých typů z dalších dat téhož souboru objektů,
6. prověření závěrů na nezávisle sbíraných datech i na souborech s jinými operacionalizacemi a datovými reprezentacemi téhož obsahu.

M. Illner (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) ve své přednášce rozlišil *typy na empirické* (získávané analýzou empirických dat a reprezentované určitými reálně se vyskytujícími případy) a na *konstruované* (vytvářející jako heuristické poznávací nástroje na základě teorie a sloužící jako východisko empirických analýz). Po upozornění na relativnost tohoto rozdělení se dále věnoval problematice konstruovaných typů.

Konstruovaný typ „je záměrně, plánovitě vytvořenou soustavou vybraných empiricky sledovatelných charakteristik určité třídy jevů, kombinovaných do uceleného pojmového vzorce a poskytujících východisko pro porovnávání empiricky sledovaných případů. Tyto charakteristiky se při vytváření typů chápou v čisté, explicitní podobě a některé z nich se někdy zvyrazňují na úkor druhých... Soubor typů stejného řádu, tj. typů vytvořených na základě téže diferenciací osy a definovaných na stejné třídě jevů, nazýváme typologií... Typy se od ostatních pojmů odlišují tím, že charakteristiky sledované třídy jevů se v nich kombinují do konfigurací, jež se nemusí vždy empiricky vyskytovat... Typ zobrazuje podstatné vlastnosti... selektivně a často v jiných proporcích a vztazích, než je tomu ve skutečnosti. Proto případy, které by danému typu přesně odpovídaly, se ve skutečnosti vyskytují jen zřídka nebo nepřicházejí vůbec v úvahu. Typologie... musí být objektivně pravděpodobná, nečiní si však nárok na empirickou validitu... Přesto, že typy jsou z empirického hlediska fiktivní, plní důležitou poznávací úlohu tím, že spektrum empirických případů shora i zdola omezují a že tedy tvoří referenční body, vůči nimž lze každý případ porovnávat a hodnotit... Měření vzdálenosti mezi typem a konkrétními jevy je úlohou, při

níž se mohou uplatnit kvantitativní metody.“ Typologie je gnozeologicky přínosná při porovnávání, vysvětlování a predikci empirických případů.

Nelze ztotožňovat klasifikaci a typologii. „Od klasifikace se požaduje, aby byla vyčerpávající a jednoznačná... Vztah empirických případů k typům není založen na jednoznačném přiřazování, ale na určování vzdálenosti mezi jednotlivými případy a jednotlivými typy.“

V procesu sociologického poznání umožňuje typ popis reality, její porovnání a utřídění vzhledem ke standardu, je mostem mezi empirickými daty a teorií, dovoluje zacházet s komplikovanými systémy vztahů mezi vlastnostmi jevů a je východiskem predikce. Klasické typologie jsou většinou založeny na polárních typech (Tönnies: Gemeinschaft a Gesellschaft, Durkheim: mechanická solidarita a organická solidarita atp.).

Užití typologií má i svá omezení a rizika, například typologické zařazení není dostatečným vysvětlením celého souboru vlastností jevu. ahistorické užívání typologií může být sterilní, může docházet k nadměrnému zdůrazňování diskontinuit, protipólů nebo přehlížení vnitřní heterogenity typologických tříd apod.

Jiný pohled na problematiku vrhl M. Gregor (katedra marxisticko-leninské sociologie FF UJEP, Brno). Rozlišil *druhový a typový pojem*: druhový pojem se vyvozuje na ohraničené množině jevů, typový pak na neohraničené množině. Z modální a limitní formy jevů v rámci takové množiny pak vyvodil modální typ a limitní typ jevu. Modus je pomůckou pro vyhledávání modálního typu za předpokladu vnitřní logiky typu, dané podstatnými rysy jevu. Analogicky to platí pro limitní typy.

V časovém rozměru, tj. z hlediska fází vývoje jevu, jsou empirickým podkladem pro typologizaci „uzlová období, kdy se jednotlivé fáze vyskytují v krystalické podobě, vnitřně konzistentní a s určitou rezistencí proti dalším změnám“. Klasickým případem jsou sociálně ekonomické formace.

Sociální prostor je mnohorozměrný a „často je téměř neurčitelný nějaký modus ve smyslu maxima četností ve všech relevantních dimenzích. Někdy je možno technikou rozpoznávání obrazců hledat taxony a jejich středy považovat za taková seskupení vlastností, která definují modální typy. Někdy však bude třeba hledat uzlové body podle komplexu variant, podle určitých konzistentních syndromů... Pak by — jako ostatně u fází vývoje — bylo možno určit typy spíše logickou konzistencí vlastností než pomocí maxima rozložení četností.“

Teorie má při formování typů prvořadou roli a typ musí být vybudován přímo v rámci marxistické sociologické teorie. Je to ideální model a je izomorfní nebo alespoň homeomorfní reprodukování reálného jevu abstraktním systémem. Podstatné je „spojení typu jako logicky konzistentního syndromu vlastností s myšlenkou množiny jevů ležících neohraničeně v sociálním prostoru. Tuto neohraničenou množinu nelze charakterizovat druhovým pojmem, ale jen modálním typem odpovídající „jádru“ množiny, „čisté podobě jevu“, a limitními typy, odpovídajícími „klíčovým mezním formám jevu“.

Klasifikační principy vedoucí k jednoznačně odlišeným druhovým pojmům nelze v sociologii opustit. Sociologie se však neobejde ani bez typových pojmů, neboť bez nich nelze adekvátně reflektovat existenci „přechodů, plynulého i přerývaného toku transformací jevu v čase i prostoru...“.

Cílem přednášky J. Schenka (katedra sociologie FFUK, Bratislava) bylo „referovat o principech a heuristických možnostech typologických operací v prostoru znaků...“. Autor se v ní opíral o koncepci, kterou vypracoval K. D. Bailey: „... při tvorbě a používání typologií je potřebné rozlišovat dvě analyticky odlišné operace: konceptualizaci a měření... Základem konceptualizace je klasifikace, tj. uspořádávání do určitých kategorií (tříd) na základě podobnosti. Typologií potom je vícedimenzionální klasifikace. Měřením je zařazení empirických objektů do určitých buněk už vytvořené typologie podle specifických kombinací variant všech proměnných.“ Podle postupnosti těchto operací je možno vymezit tři hlavní druhy typů (typologií): 1. klasické, 2. heuristické, 3. empirické. Podle uzavřenosti či otevřenosti soustavy znaků při zařazování případů do typů je možno dále rozeznávat typologie monotetické a polytetické. Kombinace všech těchto hledisek vede ke čtvrtému hlavnímu druhu typologie, a to k redukované klasické typologii. Na tu se soustředil další výklad.

J. Schenk se dále zabýval principy a možnostmi typologických operací v prostoru znaků sociálního jevu (jak je rozpracoval Lazarsfeld). Těmito operacemi jsou redukce, substrukce a transformace.

Redukce spočívá ve snížení počtu typů ze všech možných typů tzv. úplných typologií (ty vznikají kombinováním variant všech sledovaných dimenzí zkoumaného jevu). K redukci může dojít 1. eliminací kontradiktorních typů (funkcionální redukce),

2. specifickou číselnou operací (arbitrárně numerické redukce), 3. podle logiky výzkumného záměru (pragmatická redukce).

Substrukce, která pracuje s již vytvořenou typologií, spočívá v rekonstrukci prostoru znaků, z něhož typologie (intuitivní či neúplná apod.) vznikla, a v hledání logického, kombinačního apod. základu vzniku typu.

Transformace je „operace, kterou se uskutečňuje přechod z jednoho prostoru znaků do druhého. Taková možnost vyplývá... z toho, že neexistuje jediný způsob redukce, a tedy ani substrukce jakéhokoli prostoru znaků.“

Podle J. Schenka je problematika typologických operací v Lazarsfeldově pojetí „poměrně málo zasažena principy a východisky metodologického pozitivismu...“ Proto je možno jejich nedostatky, zejména čistě operacionalistický základ původní myšlenky prostoru vlastností, na půdě marxistické sociologie eliminovat.

První, teoreticky orientovaná část semináře (plné znění příspěvků je k dispozici ve sborníku) připravila půdu pro přednášky z oblasti metod a technik vytváření typologií. Pro typologické poznání je nezbytná teorie i empirie. Prostředníkem — relativně neutrálním — mezi teoretickým základem typu a datovou reprezentací, která charakterizuje empirické objekty, jsou metody seskupovací, diskriminační a korespondenční analýzy. Prostředníkem jsou proto, že umožňují dopracovat se k alternativním podkladům pro vlastní sociologický proces typologizace, tj. k seskupením objektů do tříd a skupin, a to na základě hodnot proměnných. Relativně neutrální jsou proto, že jsou ve svém úhrnu předem dány nezávisle na konkrétním problému, současně však využívají kterékoli z nich ovlivňuje výsledek výhodami i nevýhodami, jež její heuristický princip a matematické prostředky s sebou nesou.

Vhodným úvodem do metod a technik byl referát J. Reháka o problematice *podobnosti, nepodobnosti a vzdálenosti*. Matematický pojem podobnosti či naopak nepodobnosti vychází z toho, že každé dva objekty reálného světa lze hodnotit z hlediska vzájemné reálné podobnosti, v našem případě z hlediska sociologické vědy. „Pro matematické a matematicko-statistické zpracování pomocí měr podobnosti, měr nepodobnosti nebo měr vzdálenosti pojem podobnost operacionalizujeme. Takové míry určujeme zvlášť v každém jednotlivém případě: podle povahy dat a obsahu proměnných na jedné straně a podle konkrétního chápání podobnosti na straně druhé“. Přehled měr, který J. Rehák komentovaně uvedl, vychází ze tří základních typů datových reprezentací objektů: z profilů spojitých proměnných, dichotomických proměnných a z rozložení četností diskretního znaku. V souvislosti s vymezováním matematických vlastností měr upozornil autor na to, že „každá matematická míra má řadu nedostatků a zjednodušení a volbou míry de facto určujeme podobnost v operacionálním tvaru (tj. podobnost objektů nazíráme skrze zvolenou míru)“. Proto je důležité uvědomovat si, že „míry jsou funkcemi dat, data mají obsah daný obsahem proměnných, ty pak operacionalizací, a tudíž míra dostává sociologický obsah, jenž je vlastním nositelem interpretace výsledků.“

O *metodách seskupovací analýzy* pojednal H. Jerábek (Ústav pro filozofii a sociologii CSAV, Praha). „Společným cílem všech těchto postupů je najít seskupení nebo rozdělení N objektů do M tříd (skupin, klastrů, seskupení) na základě hodnot P proměnných (znaků). Seskupení nebo rozdělení objektů do tříd má být provedeno tak, aby si objekty uvnitř každé takové třídy byly co nejpodobnější a jednotlivé třídy se od sebe co nejvíce lišily. ... Pokusy o klasifikaci metod vycházejí z heuristické příbuznosti postupů, jsou doplňovány o hledisko výpočetního postupu a přihlížejí ke způsobu interpretace výsledků.“ Přednášející použil za základní třídicí hledisko strategii seskupování a uvedl pět odlišných strategií: 1. metodu výběru seskupování ze všech možných seskupení, 2. hierarchické metody, založené na postupném spojování nebo rozdělování vždy dvou „nejpodobnějších“ či „nejméně podobných“, resp. „nejvzdálenějších“ částí, 3. optimalizační metody, tj. seskupování podle zvolených kritérií, 4. metody přirozených tříd, získaných na základě modální analýzy a analýzy hustoty rozložení, 5. metody překrývajících se tříd, umožňující, aby objekt náležel do několika různých seskupení.

Některé metody byly ilustrovány na příkladu hledání typologie krajů ČSSR z hlediska sociálního složení ekonomicky aktivního obyvatelstva.

Další dvě přednášky byly zaměřeny na problematiku seskupování, resp. slučování distribucí v kontingenčních, tedy dvourozměrných tabulkách.

J. Trunda (Generální ředitelství ZAVT, Praha) pojednal o *metodě založené na komparaci distribucí*. Na rozdíl od klasické statistiky, která vychází z průměrů a variancí (t-test, analýza rozptylu) a byla vyvinuta pro kvantitativní číselná data, jsou prezentované metody použitelné i pro data sociologická. „Východiskem komparace distribucí v tabulce může být jejich vzájemná podobnost či nepodobnost...“

vyjádřená pomocí... relační míry... Výsledkem... by mělo být... seskupování jednotlivých distribucí, které si jsou buď nejvíce podobné nebo co nejméně nepodobné.“ Přednášející osvětlil dva postupy založené na principech hierarchického seskupování a uvedl jejich výhody a nevýhody. Ilustrace byla provedena na příkladu analýzy vztahu mezi počtem let práce pracovníka v podniku a flukтуаčními tendencemi.

Zatímco uvedené metody vycházejí z toho, že jedna proměnná (zpravidla řádková) určuje dělení souboru na komparované podsoubory, D. Pokorný (Výzkumný ústav psychiatrický, Praha) pojednal o přístupu, který je „založen na myšlence *optimálního kolapsování kontingenční tabulky*“. Při tomto postupu budeme řádky (resp. sloupce) tabulky, které jsou „podobné“ z hlediska řádkových (sloupcových) relativních četností, slučovat, kolapsovat, tj. vektorově sčítat do řádku (sloupce) jediného. ... V optimální kolapsované tabulce jsou řádky s podobnými relativními četnostmi sloučeny a obdobně jsou sloučeny sloupce.“ V příznivém případě to umožňuje globální interpretaci struktury souvislostí obou sledovaných znaků. Metoda byla ilustrována na příkladu bariér, které jednotlivým věkovým kategoriím obyvatelstva brání více se věnovat kulturním činnostem.

J. Vozenilek (Ústav pro filozofii a sociologii, Praha) se jako poslední přednášející zaměřil na *aplikaci diskriminační analýzy při tvorbě typologií*. Diskriminační analýza je jedna z mnohorozměrných statistických metod. „Začíná požadavkem statistického rozlišení mezi dvěma nebo více skupinami zkoumaných objektů... Jako příklad řešení skupin můžeme uvést skupiny okresů podle charakteristik sociálního rozvoje, skupiny povolání podle rozdílů fyzické a duševní práce a její kvalifikace. K rozlišení mezi proměnnými vybíráme sadu proměnných, nazývaných obvykle diskriminační proměnné, o nichž předpokládáme, že jejich pomocí se nám podaří přiřadit všechny zkoumané objekty k jednotlivým typům; jinými slovy takové proměnné, v nichž se budou skupiny lišit... Matematickým předmětem diskriminační analýzy je vážení a lineární kombinování diskriminačních proměnných takovým způsobem, abychom určili prvky souboru do skupin co možná nejpřesněji.“ Tak vznikají diskriminační funkce. Ty můžeme chápat jako „definující osy v geometrickém prostoru, v němž je každý případ a skupinový steroid bodem. Prostorová orientace těchto os je v podstatě libovolná, kromě vlastnosti klesajícího pořadí maximální seperace. Jako ve faktorové analýze je užitečné tyto osy rotovat... Rotace os zlepšuje interpretační schopnosti, protože hlavní proměnné, přispívající ke každé ose, jsou zdůrazněny“.

I přednášky k problematice metod a technik jsou v plném znění k dispozici ve sborníku.

Třetí částí semináře a kursu byly referáty, v nichž byly ilustrovány praktické metodické postupy analýzy dat. Abychom ilustrovali tematickou šíři aplikací, uvedme pojednaná témata:

I. Možný: *Typologie a kauzalita*

I. Radičová: *Typologie a kategorizace spotřebního chování rodin*

H. Kasalová: *Typologie publika umění*

M. Gregor: *Okresy podle faktorů biosociální reprodukce*

V. Chlumský: *Typologie řídící práce*

I. Indruch: *Hromadné zkoušky všestranné zdatnosti*

V. Krivý: *Typologie akceptorů informací*

I. Loučková: *Lze manželství typologizovat?*

Není možné v této recenzi podrobně pojednat o těchto příspěvcích. Bylo by záslužné, kdyby byly vydány ve sborníku, neboť jejich informační i instruktivní hodnota je značná. Obdobně by bylo možno do takového doplňujícího sborníku zahrnout i výsledky a zhodnocení uskutečněných kulatých stolů, neboť i jejich témata byla aktuální: Profil absolventa sociologie, výuka práce s počítačem, další formy práce sekce metod a technik, typologie a řízení, tvrdá a měkká data v sociologii.

Celý seminář byl poznamenán velkým zájmem přítomných, živými a neformálními diskusemi. Nejenom objasnil mnohé otázky zkoumaného tématu, ale položil i další, a to spíše duchem diskusí než jejich explicitními formulacemi.

Je možno bez nadsázky říci, že seminář a kurs byl i významnou pomocí základního výzkumu praxi. Touto pomocí je ovšem potenciálně, neboť záleží především na tom, jak je práce připravena této pomocí využít. Teorie, metodologie a metody ve svém celku připraveny jsou.

To ovšem neznamená, že vše už je vyřešeno. Věda se stále rozvíjí a i zde jsme spíše na začátku než na konci. Je však třeba konstatovat, že pátou kapitolou metod a technik byl opět učiněn další výrazný krok k systematickému budování marxisticko-leninské sociologické metodologie. Doufejme proto, že budou následovat i další.

Anketa uskutečněná v závěru semináře soustředila pozornost zejména na tři témata, a to na problematiku kauzality, času v sociologických datech a indikátorů.

Na závěr je třeba vyslovit poděkování sekci metod a technik Československé sociologické společnosti při ČSAV a oddělení sociálního plánování a řízení Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV za iniciativu a organizační zabezpečení celé akce.

Vladislav Chlumský

Kulatý stůl k problematice výuky studentů sociologie v práci se samočinnými počítači

Jako součást *Kapitol z metod a technik*, jež uspořádala Sociologická společnost na podzim 1983 již popáté (viz informace v předchozím článku), se konal i kulatý stůl věnovaný problematice výuky studentů sociologie v práci se samočinnými počítači. Upozornil na některé obecnější, pro náš obor vitálně významné vývojové změny spojené s uplatňováním vědeckotechnické revoluce v praxi.

Moderátor zahájil diskusi tím, že uvedl tři předpoklady, jež podle jeho názoru v dohledné době výrazně ovlivní situaci absolventů a které tedy nelze zanedbat při úvahách o vysokoškolské přípravě sociologů k jejich budoucí profesi:

1. V nejbližších letech se stanou mikropočítače s kapacitou 16, 32 i 64 KByte RAM dostupným zbožím na našem trhu. Jejich ceny rychle klesnou na úroveň běžného kancelářského zařízení. Jejich sortiment se však nepodaří unifikovat, jako se to nezdařilo ani po patnáctiletém úsilí u počítačů středních.

2. I v podmínkách zpřístupnění stolních minipočítačů se bude opakovat nedostatek softwarového vybavení, jež stále ještě paralyzuje možnosti přiměřeného využití středních počítačů. Nedá se očekávat, že by se v dohledné době rozběhla produkce software jakožto výrobní odvětví, a dokud status výrobního odvětví nezíská, budou s programovým vybavením potíže (a ještě několik let poté). Uživatelé si tedy budou muset požívat programové vybavení samoobsluhu jako u středních počítačů. Bude to však snazší, protože stolní počítače to do jisté míry předpokládají a programování v BASICu je k tomu orientováno. Žádný technický pokrok neodstraní však nutnost kompetentně formulovat *ideový projekt* systému — to dokáže jen pro svůj obor moderně připravený vysokoškolsky vzdělaný odborník.

3. Stupňující se převaha nabídky nad poptávkou na trhu pracovních sil, zejména u vysokoškoláků, povede k situaci, že v zostřující se konkurenci budou mít jistou výhodu i ti, kteří budou moci nabídnout něco profesionálně žádoucího, co ostatní nedovedou. Sociologové se uplatňují a budou uplatňovat v konkurenci psychologů, právníků i techniků, kteří přešli do řídicí sféry. Budou-li absolventi sociologie moci nabídnout profesionální schopnost zvládnout práci se stolními mikropočítači a dokáží-li je využít ke zvýšení produktivity sociologické práce pro zaměstnavatele, získají podstatnou výhodu; pokud ne, jejich postradatelnost se ještě zvýší.

Z těchto předpokladů vyplývá očekávatelné zvýšení významu výuky práce se samočinnými počítači při profesionální přípravě sociologů. Zaostane-li obor i v tomto směru, zaostane ve své uplatnitelnosti pro praxi.

Diskuse přijala a podepřela argumentaci moderátora, námítky se nevyskytly, i když odhady tempa zavedení mikropočítačů se poněkud různí. J. Trunda informoval přítomné o prvním stolním počítači u nás vyráběném, který bude zřejmě s to (po příslušném programovém vybavení) zpracovávat rutinní úkoly aplikovaného sociologického výzkumu. Je to TESLA PMD 85; výrobce přijímá objednávky s dodací lhůtou na rok 1984 a cena má být 30 tisíc Kčs. Také JZD Slušovice zahájilo výrobu jiného typu stolního počítače a dá se předpokládat, že brzy se přihlásí i METRA Blansko.

Na novou úroveň posunulo diskusi vystoupení V. Forsta, který upozornil na to, že všechny úvahy o přípravě sociologů pro práci se samočinnými počítači musí respektovat:

1. kvalitu studentů sociologie (resp. uchazečů o studium sociologie) a míru jejich vzdělatelnosti;
2. kvalitu a zaměření (zkušenosti, motivace, odměňování) těch, kteří tento předmět sociologie na vysokých školách vyučují;
3. reálné podmínky, vybavenost a prostor, jaké se výuce tomuto, na filozofických fakultách relativně cizorodému předmětu podařilo zatím vytvořit.

Další diskuse se zaměřila na limity žádoucího vývoje výuky tohoto předmětu. Zvláštní pozornost byla věnována podnětům k rozšíření těchto limitů. V tomto kon-

textu pozitivně vyzněla zejména sdělení H. Jerábka o tom, že text jeho příručky pro přípravu mladých vědeckých pracovníků sociologické sekce Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze pro práci s programovým vybavením SPSS bude rozmnožen a všeobecně dostupný v nejbližší době; sdělení J. Řeháka, že v nejbližší době vyjde rozsáhlý uživatelský manuál systému SASD, jenž byl připraven pro počítače typu EC 1030 a jemu kompatibilní počítače; sdělení I. Možného o druhém, modernizovaném a rozšířeném vydání skript *Základy strojového zpracování dat pro sociology*, jež budou v prodeji v prodejních skript v druhém čtvrtletí 1984. Všichni tři autoři seznámili účastníky kulatého stolu s povahou a obsahem svých textů.

Skripta I. Možného jsou jednoznačně učebnicový text univerzálního zaměření (s výjimkou poslední, deváté kapitoly, jež je manuálem brněnského programového vybavení pro zpracování hromadných dat IMB pro EC 1033). Je v nich probrán celý proces zpracování dat — od rozlišení kvantitativního aspektu na sledovaném sociálním objektu přes identifikaci indikátorů, systém transformací do podoby matice čísel až přes celý proces zpracování na samočinném počítači.

Jerábková uživatelská příručka je zevrubnější v instrukční části pro práci s určitým programovým vybavením. Staví už na určité metodologické kvalifikaci a je specializovanější.

Řehákova příručka, ačkoli je rovněž připravena jako manuál jednoho určitého systému, obsahuje i pasáže, které se týkají obecnějších momentů práce s daty. Je všeobecně instruktivní zejména po statistické stránce, ale seznamuje uživatele i s činnostmi, které jsou nutnou podmínkou pro zpracování dat a SASD je a) neprovádí (musí být provedeny před jeho aplikací), b) provádí do jisté míry, c) zcela pokrývá. Účastníci se dále seznámili s charakteristikou Trundova programového vybavení pro minipočítač PACKARD, u něhož je sice k dispozici jen zcela informativní text, jenž však zasluhuje pozornost jak pro svou kvalitu, tak proto, že je to první naše programové vybavení pro perspektivní typ počítačů.

Vzhledem k tomu, že na příštím kulatém stole budou už všechny tři zmíněné rozsáhlejší texty ležet a budou každému zájemci běžně dostupné, shodli se účastníci diskuse na závěru, že doba je zralá pro přípravu specializovaného setkání na toto téma. Volali po něm i ti z přítomných sociologů, kteří prošli vysokoškolskou přípravou v době, kdy do ní výuka strojového zpracování dat nebyla ještě zařazena, a kteří pocítují zvláště naléhavě nutnost zbavit se stále výraznější se projevujícího profesionálního handicapu. Sekce metod a technik Sociologické společnosti plánuje takové setkání už na letošní podzim.

Ivo Možný

Třetí světová populační konference — Mexiko 1984

V roce 1954 se uskutečnilo v Římě první světové setkání odborníků majících vztah k populačnímu vývoji a jeho společenským důsledkům. Mělo ryze vědecký charakter a bylo považováno za úvodní k dalším podobným konferencím.

Za *prvou světovou populační konferencí* se označuje teprve konference v Bělehradě (1965), i když také ona byla především kongresem odborníků. Záštitu OSN a jejích orgánů dala konferenci oficiální mezinárodní charakter. Podíleli se na ní již ve větší míře odborníci z rozvojových zemí, což přispělo k rozšíření a prohloubení diskutovaných témat. Prvně zde bylo poukázáno na potřebu hlubšího studia populačních procesů v rozvojových zemích a na úzké vazby na jejich ekonomiku.

Druhá světová populační konference se uskutečnila v Bukurešti (1974). Od předchozích setkání se lišila především tím, že přední místo mezi účastníky zaujímali zástupci vlád a vládních orgánů členských zemí OSN. Světové populační problémy byly diskutovány z mnoha aspektů a ačkoli nebylo dosaženo jednoty v posuzování podmínek a důsledků populačního vývoje, přijatý *Akční plán* dával směrnice pro politické, sociální i kulturní plány jednotlivých zemí.

Třetí světová populační konference je svolána do Mexika (1984), a to na základě rozhodnutí *Hospodářské a sociální rady* OSN. Na programu budou vybraná témata populačního vývoje a jeho vztahu k sociálně ekonomickému rozvoji zemí, tedy obrovská šíře demografické problematiky. Účastníky budou opět především vládní orgány členských zemí OSN za spoluúčasti odborníků. Přípravu konference zajišťují pracovní skupiny a sekretariát. Generálním sekretářem bude Rafael M. Salas, ředitel Fondu OSN pro populační aktivity (UNFPA), jeho zástupcem León Tabah, ředitel demografického odboru OSN.

Pracovní skupiny se již několikrát sešly a připravily materiály z různých oblastí. V říjnu 1981 se sešla v Bangkoku skupina připravující jednání na téma úmrtnosti, jejího zjišťování a vyhodnocování. Úmrtnosti bude věnována zvýšená pozornost. Proto nedostatky v jejím zjišťování, zejména v rozvojových zemích, jsou závažnou překážkou jejího zkoumání a snižování. Úkolem je vybudovat i v rozvojových zemích do roku 2000 ucelený systém registrace pohybu obyvatelstva v celostátním měřítku.

V dubnu 1982 se sešla v Ženevě pracovní skupina, která zredigovala materiál pro jednání o úmrtnosti. Byly zdůrazněny zásady pro organizaci a formy zjišťování v době, kdy neexistuje celostátní systém matrik, resp. jiných forem vyčerpávajícího šetření, a projednány náměty o potřebné archivaci údajů pro období, kdy bude možné vyhodnocovat získaná data a podklady.

V únoru 1983 se uskutečnilo v New Yorku jednání pracovní skupiny pro rozmístění obyvatelstva, migraci a sociální rozvoj. V Ženevě projednávala v prosinci 1983 pracovní skupina návrh materiálů z oblasti rodiny a plodnosti.

V průběhu uplynulých tří let byly navázány kontakty s vládními orgány členských zemí pozvaných na konferenci a uskutečnila se jednání regionálních orgánů OSN, jejichž podněty byly postupně zapracovány do souborných materiálů připravovaných pro konferenci.

Vladimír Srb

Rozhovor o plzeňské pobočce Sociologické společnosti

(s doc. dr. Aloisem Mužíkem, předsedou krajské pobočky ČSSS při ČSAV)

Soudruhu předsedo, kolik členů má plzeňská pobočka? Je mezi nimi více mužů nebo žen? Jaký je jejich věkový průměr?

Je nás devatenáct (mimochodem téměř všichni bydlí v krajském městě), z toho pět žen. Věkový průměr je vyšší, pohybuje se mezi 40–45 lety; teprve v poslední době přicházejí do naší pobočky i mladší sociologové. Celkový počet členů je dost nízký, postrádáme zejména větší účast sociologů podnikových. Zatím máme v pobočce především pedagogy a vědecké pracovníky vysokých škol, i když zde pracují například i dva zaměstnanci n. p. Škoda, ředitel výpočetního střediska v Plzni, vedoucí odboru sociální péče Městského národního výboru v krajském městě a tajemník naší pobočky je dokonce podnikovým sociologem ČSD — Jihozápadní dráhy.

V informačním bulletinu Československé sociologické společnosti jsem se dočetl, že „členové pobočky se zúčastnili řady výzkumů v Západočeském kraji“. Jaké to byly výzkumy?

My sami jako pobočka výzkumy většinou neděláme, obracejí se však na nás nejrůznější podniky a instituce. Několik našich členů se například nedávno zúčastnilo sociologického průzkumu Vysoké školy strojní a elektrotechnické, který se jmenoval *Společensko-politický profil studentů*. Velice překvapivé bylo v této souvislosti například zjištění, že asi sedmdesát procent studentů má především kulturní zájmy, přestože jde o školu technického zaměření. I další výzkumy potvrdily, že zhruba dvě třetiny všech plzeňských vysokoškoláků se skutečně na prvním místě zajímají o umění a teprve potom o vědu a techniku, ekonomiku atd. Průzkum na VŠSE byl zaměřen také na další velice závažný problém, a to na vztah posluchačů ke studiu. Pouze jeden z pěti maturantů, kteří se na tuto školu hlásili, hovořil o nějakém dlouhodobějším zájmu o vybraný technický obor a inženýrské povolání. Ovšem postoje studentů prvního a posledního ročníku se dost liší. Na konci studia se vztah k profesi zlepšuje, škola studenta za pět let přece jen ovlivní.

Zajímavé výzkumy se za asistence našich členů provádějí také ve Škodovce. Například nedávne šetření *Úloha mistrů v pracovních kolektivech podniku* či dřívější výzkum *Sociologické aspekty předúchodového věku*. Zatím mi ovšem připadá, že se sociologické výzkumy dělají spíše mezi zaměstnanci příslušných podniků a institucí než mezi „uživateli“.

Spolupracujete také se Socialistickou akademií a Československou vědeckotechnickou společností. Jaká jsou témata vašich přednášek pro tyto instituce?

Se Socialistickou akademií se spolupráce teprve rozvíjí. Snažíme se ji prohloubit zejména po loňském valném shromáždění Sociologické společnosti, kde se mluvilo o nutnosti ještě více sociologii popularizovat mezi širokou veřejností. Nedávno jsme

společně připravili seminář *Sociologické aspekty Souboru opatření*, takže, jak vidíte, může mít sociologie velice blízko k ekonomii, i když v Socialistické akademii vlastně patří do sekce Vědecký komunismus. Československá vědeckotechnická společnost zase tak trochu považuje sociology za nejpovolanější zkoumat vztah člověka k technice a zabývat se tím, co se někdy nazývá humanizace techniky. Tento vztah ovšem může mít i charakter vysloveně ekonomický — před časem například místopředseda naší pobočky pracoval na výzkumu zabývajícím se velice závažným problémem, totiž nevyužíváním drahé (často i „devizové“) techniky v našich závodech.

Co jste řešili na posledním zasedání vaší pobočky?

Především rozvoj členské základny. Zjistili jsme totiž, že zdaleka ne všichni sociologové v Západočeském kraji jsou členy Sociologické společnosti, tj. její plzeňské pobočky. Dokonce se zdá, že je zde více sociologů, kteří členy naší pobočky nejsou. Někteří sociologové jsou zřejmě zaměstnáni na pracovištích, kde by se to nepředpokládalo, takže o nich nevíme. Proto jsme se rozhodli rozeslat dopisy ředitelům všech významnějších průmyslových podniků v kraji s tím, aby nám oznámili, zda u nich nějaká sociologová pracují.

V národním (dnes už vlastně koncernovém) podniku Skoda, největším průmyslovém závodě v Československu, je oficiálně pouze jeden sociolog. Nezdá se vám to málo? Nepřipadá vám, že je sociologie stále tak trochu podceňovaná?

Asi máte pravdu, i když konkrétně v té Škodovce dělají sociologickou práci i nesociologové. Sociologii se prostě zatím nepodařilo proniknout do každodenního života, i když ze strany politických orgánů v tom máme maximální podporu, vždyť členem naší pobočky je i pracovník ideologického oddělení KV KSČ. Hlavním problémem je, jak sociologii propojit s ostatními vědeckými obory a jak ji ještě víc popularizovat v podnicích a závodech. Vždyť mnoho lidí — a to včetně hospodářských pracovníků — ani pořádně neví, co vlastně sociologie je.

Ptal se Lubomír Sedlák

P. Hájek — T. Havránek — M. K. Chytil: Metoda GUHA

Praha, Academia 1983, 211 s.

„Matematická metoda GUHA umožňuje automaticky vytvářet hypotézy na základě empirických dat“ — to je charakteristika uvádějící práci F. Hájka, T. Havránka a M. K. Chytila. Metoda, kterou autoři rozpracovávají od r. 1964, kolem sebe soustředila celou řadu dalších řešitelů jednotlivých dílčích — jak matematických, tak i programovacích — úloh. Vývoj metody je popsán v *Úvodu*.

Kniha se dělí na tři části se zcela odlišnými funkcemi.

Část I, Základy metody, popisuje ve dvou kapitolách možnosti metody, její roli a matematické základy a uvádí základní pojmy nutné pro další studium.

Obsáhlejší a podrobnější *část II, Technika tvorby hypotéz metodou GUHA*, se věnuje metodě i jejím jednotlivým možnostem v detailu. Kapitoly (kromě úvodní) jsou členěny podle fází procesu použití: vstupní, filtrační, řešící a výstupní fáze (v knize jsou nazývány procesy). Uživatelským jádrem jsou metody popsané v kapitole II-4 (metodami jsou v knize nazývány jak programový systém GUHA, tak i jeho procedury), které jsou čtyři:

- ASSOC — testuje souvislosti v dichotomických datech, vyhledává dvojice souvisejících znaků, a to podle volby kritéria souvislosti;
- IMPL — zkoumá vysoké hodnoty podmíněných pravděpodobností, vyhledává implikace s vysokou četností v datech;
- COLLAPS — postupně rozkládá kontingenční tabulku s nominálními vstupy spojováním kategorií tak, aby asociace dosažená rozkladem byla maximální, aby byla rozkládána postupně pole s kladnou asociací a tak nalezena určitá optimální korespondence řádkových a sloupcových kategorií;
- CORREL — analyzuje podmíněné korelace reálných (číselných) proměnných a vyhledává takové dvojice proměnných, které jsou výrazně korelované na některých podsouborech.

Popis procedur najde čtenář v kapitole II-4, interpretace výsledků je velmi stručně nastíněna v kapitole II-5.

Třetí část knihy, Přílohy, je manuálem k řízení programu (jeho jednotlivých částí), obsahuje technický popis procedur, příklad použití metody a různé další matematické a technické informace.

Knihu uzavírá komentovaná *bibliografie*, která ukazuje na velký rozsah prací, jež při vývoji metody vznikly (a musely vzniknout) a jsou jejím základem.

Řešení úloh metodou GUHA je pro sociologii důležité a perspektivní, neboť umožňuje výběr důležitých faktů (souvislostí, výskytů) z daného empirického souboru dat. Tyto formálně a automaticky vybrané skutečnosti může pak sociolog zhodnotit, interpretovat a aplikovat v praxi nebo jimi obohatit a prohloubit hypotetický fond vědy. Pro bezprostřední využití však ještě chybí důležitý krok — výstavba metodologie tohoto způsobu práce. Ta však nevznikne pouhými dedukcemi a abstraktními úvahami, ale především zhodnocením praktických zkušeností s metodou, empirickým analytickým experimentováním a paralelním používáním metody s jinými postupy.

Kniha je vhodná pro methodology. Většinu výzkumníků bude text pravděpodobně nedostupný pro svoji formální složitost a terminologickou i symbolovou nezvyklost (mnohdy z hlediska praktického uživatele zbytečnou a nefunkční). To je jistě silná bariéra pro rychlé rozšiřování aplikace metody mezi výzkumníky, která nebude překonána, dokud nebudou mít uživatelé k dispozici jednoduchý pracovní manuál a přístupné vysvětlení. Přesto je však vydání knihy důležitým krokem ve vývoji a rozšiřování metody GUHA mezi specialisty.

Blanka Řeháková

Publikace věcně přispívá k osvětlení problematiky bydlení v širším rámci sociálně ekonomického rozvoje a naznačuje — se zaměřením na situaci v ČSSR — perspektivy řešení kvantitativních a kvalitativních nedostatků bydlení.

V první kapitole je charakterizována *struktura komplexu bydlení*, sestávajícího z bytové výstavby, bytového hospodářství, obytného prostředí, technického a občanského vybavení sídelních útvarů, s tím souvisejících hospodářských činností a služeb a souhrnu sociálních hledisek. Pro fungování a vývoj tohoto komplexu je nutná dynamická obsahová vyváženost všech složek a současné zvětšování podílu společnosti při zajišťování materiálních předpokladů pro realizaci základních i rozvojových potřeb člověka.

Poukazuje se tu na politický význam úrovně bydlení, v níž se projevuje sociálně ekonomická diferenciaci a homogenizace a která je současně významným progresivním faktorem technického, kulturního, hygienického, demografického a územního rozvoje, životní úrovně a způsobu života vůbec ve všech jejich dimenzích.

Ekonomické rozvahy druhé kapitoly vyúsťují v požadavek vyšších investic do komplexu bydlení v ČSSR, rozšiřování stavebních kapacit i zvyšování počtu pracovníků pro údržbu bytového fondu, využití energetických a prostorových rezerv v technickém, architektonickém a urbanistickém řešení obytných budov a souborů.

Při posuzování potřeby bydlení je nutno rovněž respektovat *názory obyvatelstva*. Výzkumy v evropských zemích zhruba od r. 1950, jejichž výsledky jsou uvedeny ve *třetí kapitole*, ukazují, že

- poptávka po bytech roste rychleji než příjmy;
- poptávka po bytech roste rychleji než jejich nabídka;
- požadavky na standard bydlení se zvyšují rychleji než jeho skutečný vývoj;
- větší nároky mají lidé bydlící v lepších bytech.

Přes nebyvalý růst a zkvalitňování bytové výstavby se disproporce nesnižují.

Za reálný příspěvek k řešení této situace v ČSSR považuje autorka citlivé přerozdělení příspěvku společnosti na bydlení domácností s různou výší příjmu a vytvoření prostoru pro uplatnění kupní síly obyvatelstva zejména na zlepšování standardu bydlení a snižování jeho energetické náročnosti. Tento postup je žádoucí i z hlediska usměrňování spotřební orientace populace.

Ve *čtvrté kapitole* konfrontuje I. Lérová *bytovou politiku socialistických zemí*, kde je stát hlavním subjektem finančních investic a úvěrů a hlavním investorem v oblasti bydlení, s *politikou kapitalistických zemí*, kde se úloha státu omezuje na různé formy sociálního subvencování a úprav nájemného, vyvolané potřebou využít bytové výstavby a modernizace jako konjunkturálního činitele.

Pátá kapitola poskytuje *statistické srovnání vývoje poválečné bytové situace v Evropě, USA a Kanadě*: sedmdesátá léta zaznamenala ve většině zemí přechod od kvantitativních ke kvalitativním ukazatelům výstavby.

Příznivým jevem v ČSSR je nárůst trvale obydlených bytů (v období 1970—1980 o 15,8 %) a bytů určených k rekreačním účelům (v r. 1970 26,4 tis., v r. 1980 118,8 tis.; mnohdy však kompenzují nevyhovující bydlení). Rovněž úroveň technického vybavení se příznivě zvyšuje — zejména vysokým standardem nové výstavby; růst počtu bytů vzhledem k počtu obyvatelstva, místností na byt a plochy bytů však proti jiným hospodářsky vyspělým zemím zaostává.

V *závěru práce* autorka navrhuje uvážít *dlouhodobý komplexní cílový program rozvoje bydlení*, který by se vyrovnal s retardujícími stereotypy současné výstavby. Uvádí *příklad variantního modelování reprodukce bytového fondu s uvážením limitů zdrojů*.

Jana Komárková

řenou verzí účelové publikace Ústavu školských informací ministerstva školství ČSR z r. 1979.

Slovník pedagogiky dospělých je první syntetickou prací svého druhu v ČSSR (s výjimkou drobnějších studií resortních školicích zařízení). Hesla v něm uvedená představují základní pojmový aparát z hlediska interdisciplinárního pojetí pedagogiky dospělých — s důrazem na pedagogické aspekty výchovy a vzdělávání člověka v rozvinuté socialistické společnosti jako nepřetržitému procesu.

Zvolený přístup napomáhá k pochopení vzájemných souvislostí mezi výchovou a vzděláváním dospělých a výchovou mládeže i souvislostí mezi výchovou a vzděláváním dospělých a obecnou pedagogikou. Z hlediska pojetí vzdělávání jako procesu vlastního života člověka je nesporná souvislost mezi vzděláváním dospělých a sociologií. Slovník obsahuje mimo jiné i řadu sociologických hesel.

Při koncipování problémových okruhů vycházeli autoři z reálného systému výchovy a vzdělávání dospělých v ČSSR, jenž je rozvržen na systém školské výchovy a vzdělávání dospělých, systém mimoškolské výchovy a vzdělávání dospělých a systém výchovy a vzdělávání pracovníků v organizacích (podniková výchova a vzdělávání).

Slovník je zřejmě určen nejen pro pracovníky v oblasti výchovy a vzdělávání dospělých a posluchače oboru — svým širším záběrem představuje solidní studijní pomůcku pro všechny společenskovědní pracovníky.

Věra Dvořáková

O úloze vědy a vzdělání v rozvinuté socialistické společnosti

V. A. Zamin: Sociálně-ekonomické problémy vědy v socializme

Bratislava, Pravda 1982, 189 s.

Publikace je výsledkem dlouholetého autorova výzkumu a odráží výsledky, jichž Sovětský svaz v dané oblasti dosáhl. Je rozdělena do osmi kapitol, v nichž autor na základě logicko-historické metody formuluje některé obecné zásady a hodnotí konkrétní sociálně ekonomickou problematiku vzdělání a vědy v rozvinuté socialistické společnosti.

V první kapitole, *Výsledky kulturní výstavby v ZSSR*, je věnována pozornost hlavním rysům úspěchů dosažených při rozvoji ekonomické a sociální sféry. Je zde popsána soustava sovětského školského systému a koncepce vzdělávacího procesu. Rozvoj školství a vzdělání autor ilustruje bohatými statistickými materiály o sociálním složení, počtu studentů apod.

Na výčet faktů o kulturní výstavbě SSSR navazuje *druhá kapitola, Ekonomické problémy všeobecného vzdělávání*. Zde jsou zachyceny hlavní změny v koncepci základního vzdělání, které byly v Sovětském svazu realizovány. Základní školství bylo nahrazeno všeobecným středním vzděláním, které používá nové osnovy výuky vypracované příslušnými pracovišti Akademie věd SSSR. V jejich rámci se uskutečňuje ve prvních třech třídách základní výuka, po níž následuje tzv. postupné poznávání látky. Tento přístup zabraňuje opakování ve výkladu a umožňuje vyložit více látky ve stejném vyučovacím čase. Zvláštní pozornost věnují nové osnovy pracovnímu vyučování ve vyšších třídách. Tento druh vyučování má být rozvíjen v meziškolních výrobních kombinátech, v dílnách, které jsou v blízkosti odborných škol, ve vlastních školních dílnách i ve školních zemědělských brigádách. Vyučování probíhající v těchto zařízeních má 10–15 oborových zaměření podle hospodářských potřeb jednotlivých oblastí země.

Třetí kapitola, Odborné vzdělávání mládeže, se zabývá především cíli odborného školství. Odborné školy by měly harmonicky spojit fyzickou a duševní práci a poskytovat hluboké vědomosti z technických základů moderní výroby. Autor poukazuje na to, že v oblasti vzdělání v SSSR je nutné urychleně řešit problematiku metodiky výuky organizace výrobní praxe žáků v podnicích a zdokonalení přípravy inženýrsko-pedagogických kádrů, která by více odpovídala současným potřebám systému odborného vzdělávání.

Čtvrtá kapitola, Ekonomické problémy stredoškolského a vysokoškolského vzdělávání, se zabývá především problematikou ekonomických ukazatelů charakterizujících rozvoj stredoškolského a vysokoškolského vzdělání v Sovětském svazu. Zvláštní pozornost je zde věnována zkvalitnění přípravy odborníků, zdokonalení vyučovacího procesu a organickému spojení výchovy a výuky s praktickou komunistickou výstavbou. V podmínkách urychleného vědeckotechnického pokroku je mimořádně důležité, aby se obnovovala a modernizovala neaktivnější část základních fondů vysokých

školy, například technická zařízení a prostředky sloužící pro výuku, různé laboratorní přístroje apod.

Pátá kapitola, kterou autor nazval *Úloha vědy při racionálním využívání zdrojů*, rozebírá perspektivy dalšího rozvoje vědy, s nímiž je úzce spojena problematika jejího prognózování. Vychází z analýzy dialektického vztahu „člověk — příroda“ a přechází ke vztahu „člověk — technika“. Tento vztah pak charakterizuje jako proces poznání přírodních zákonů, využívání fyzikálních, chemických a biologických vlastností hmoty ve stále větším měřítku. Zkoumá i úlohu humanitních věd při řešení ekologických problémů, které vyplývají ze zásahů člověka do přírody v rámci výrobního procesu a nabývají globálního charakteru. Společenské vědy mohou přispět k řešení globálních problémů, jako je problém války a míru, energetický, potravinový, surovinový problém, a to především vypracováním kvalitních prognóz sociálně ekonomického vývoje lidstva. Tyto prognózy by měly zahrnovat vývoj všech oblastí života společnosti, a tím umožnit do určité míry předvídat všechny důsledky využívání vědeckých poznatků při osvojování přírody člověkem.

Šestá kapitola, *Vztah vědy a vzdělání v reprodukčním procese*, dokládá pozitivní vliv rozvoje vzdělání a vědy na ukazatele efektivnosti sovětské ekonomiky na konkrétních údajích.

V **sedmé kapitole** autor přechází k problematice *ekonomické efektivnosti vzdělání a vědy*. Zvyšování této efektivnosti probíhá několika způsoby, ale za nejdůležitější V. A. Zamin považuje zvyšování úrovně plánování rozvoje a struktury školství, které by vycházelo přísně ze současných sociálně ekonomických potřeb společnosti. V kapitole jsou dále uvedeny některé sovětské metody výpočtu výše nákladů na vzdělání. Náklady na výuku jsou investice zvláštního charakteru a jsou rentabilní pouze v tom případě, jestliže se na jejich základě v konečné etapě tohoto procesu zvýší objem výroby, úspora pracovního času, rozšíří se sortiment, zvýší kvalita výroby a zkrátí výrobní lhůty (s. 157). Autor se zabývá hodnocením některých metod výpočtu výše nákladů na vzdělání. Jedná se především o takové druhy metod, které řeší otázku přepočtu složité práce na práci jednoduchou — koeficientu redukce, který vychází z nákladů na přípravu kvalifikovaných pracovníků, otázku, jakým způsobem je možné dostat se k problému kvantitativního určení doby návratnosti nákladů na vzdělání atd. Tyto metody našly již své místo v praxi a jsou důležitou součástí příprav sestavování plánu rozvoje sovětského školství.

Závěrečná kapitola, *Sociální přínos vzdělání a vědy*, je zaměřena na úlohu vzdělání a vědy v socialistické společnosti a na jejich příspěvek k řešení některých sociálních problémů, především sovětské vesnice. V procesu budování rozvinuté socialistické společnosti došlo ke změně třídní a sociální struktury a výrazně se zvýšila ekonomická úroveň venkova. Přes tyto pozitivní výsledky doposud existují některé rozdíly mezi městem a venkovem (např. forma vlastnictví výrobních prostředků, kulturní vyžití, vybavení domácností apod.).

Na příkladu Sovětského svazu se autorovi podařilo dokumentovat úspěchy, jichž bylo v rozvoji těchto oblastí dosaženo, a zároveň ukázat na problémy s nimi spojené, na jejich místo a úlohu v procesu vědeckotechnické revoluce. V práci je řada podnětů, které je možné využít i v ČSSR pro zdokonalení školského systému.

Eva Krýslová

Fred Mahler: Introduttore in Juventologie (Úvod do juventologie)

Bukurešť, Editura stiintifica si enciclopedica 1983, 296 s.

Poslední práce F. Mahlera, pracovníka *Střediska pro výzkum mládeže* v Bukurešti, je motivována snahou překročit meze empirického zkoumání mládeže a dospět k vytvoření vědy o mládeži — juventologii. Autor, který se více než dvacet let intenzivně zkoumáním mládeže zabývá, sdílí skepsi, pokud jde o možnosti poznávání mládeže antropology, psychology, pedagogy, sociology atd., přístupujícími k předmětu svého zájmu ze specificky zúžených zorných úhlů a používajícími dílčích sond, pozorování či spekulací, které se neopírají o teorii nazírající na mládež jako na mnohorozměrnou totalitu. Opakovaně zdůrazňuje, že přestože v posledních desetiletích byly v různých zemích realizovány mnohé výzkumy a vysloveny nesčetné závěry o mládeži, soustavně se potvrzuje, že dílčí přístupy neuspokojují potřeby praxe, která mnohdy není schopna adekvátně reagovat na požadavky mládeže, protože není vybavena potřebnými znalostmi.

Mahlerova koncepce juventologie je pokusem o celostní přístup k mládeži. Autor ho definuje jako pokus o globální analýzu mládeže s její strukturální a dynamickou

vazbou na společnost jako celek, jako pokus o propojení ontogeneze a sociogeneze mládeže.

Ve své teorii se soustřeďuje především na podstatné aspekty ontogenetického vývoje lidské bytosti, zvláště v období mládí, dále na postavení mládeže ve společenské struktuře a na socializaci, pro níž zavádí pojem personalizace a již definuje jako seberealizaci a sebeexpozici mládeže, jako aktualizaci jejích potencialit. Základním prvkem jeho pojetí mládeže je odmítnutí v historii nejrozšířenějšího přístupu: nadřazení dospělosti nad mladostí. Podle Mahlera totiž tento přístup vede ve svých důsledcích k tomu, že na nedospělé (psychologicky, sociálně, fyziologicky atp.) se nutně musí pohlížet jako na ještě „nehotové“, neoprávněné k plnému uznání, že dospělost (sociální, psychologická, fyziologická apod.) je považována za metu, jejíž dosažení se musí stát cílem veškerého snažení jako podmínka plnohodnotnosti jedince. F. Mahler se staví proti jakékoli věkové či sociální dichotomii, proti jakékoli hierarchizaci životního cyklu. Odmítá hierarchické modely, jež operují s dospělostí jako s jedině platným kritériem plnohodnotnosti jedince, právě tak jako modely pedo- či gerontocentrické. Snaží se o nové pochopení vztahů mezi věkovými skupinami a životními etapami a zdůrazňuje významnost „horizontálního následnictví věkových skupin“, z nichž každá má své zvláštnosti a všechny jsou si rovnocenné. Podle Mahlera akceptování východiska, že dospělost není ideálem a podmínkou superiority, musí vyústit v participační a inovační chování mládeže, které je podmínkou realizace a aktualizace jejích možností i potřeb a její dobrovolné angažovanosti.

Mahlerova práce *Úvod do juventologie* vychází se značným časovým předstihem k Mezinárodnímu roku mládeže. Je výsledkem práce jednoho autora, který ji však konzultoval s mnoha sociology Východu i Západu (Adamski, Bourdieu, Ferge, Friedrich, Rosenmayr, Šubkin a další). Je prací, s níž, i přes jazykové bariéry, se budeme muset blíže seznámit i my.

Eliška Freiová

СТАТЬИ

<i>Рихтаржик К.</i> : Какова методология, таково социологическое познание	225
<i>Зиг Ф.</i> : К вопросу классификации общественных законов	237
<i>Михайлов С.</i> : Основоположник болгарской школы в марксистско-ленинской социологии	249
<i>Бауэрова Я.</i> : Молодая семья в наше время	258
<i>Алиева Д.</i> : Экзистенциализм в современной американской социологии	276

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Герцманн Я.</i> : Обзор концепций и позиций по проблематике неудачи в использовании выборочных единиц. I. Социально-психологические аспекты	291
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Томшик М.</i> : В. Перница, Вычислительные машины, управление, автоматизация (на чешском языке)	306
<i>Лебев В.</i> : В. С. Комаровский, Лож на экспорт	308
<i>Кутта Ф.—Перница В.</i> : Плодотворная работа о социальном проектировании: Ж. Т. Тощенко—Н. А. Аптов—И. И. Лапки, Социальное проектирование . . .	310
<i>Эксперова Г.</i> : З. А. Янкова—И. Я. Родзинская, Проблемы большого города . . .	314

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Заключительное сообщение, принятое на встрече ученых «Наука между войной и миром»	318
Коммюнике XVII международного совещания редакторов философских и социологических журналов социалистических стран	319
<i>Хлумски В.</i> : Типы, типологии и методы их создания	321
<i>Можный И.</i> : Круглый стол по проблематике подготовки учащихся социологических факультетов к работе с ЭВМ	327
<i>Срб В.</i> : Третья всемирная конференция о народонаселении — Мексика 1984 . . .	328
<i>Седлак Л.</i> : Беседа о пльзеньском филиале социологического общества	329

АННОТАЦИИ	331
---------------------	-----

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — Ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10.—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v lednu 1984. Číslo vyšlo v květnu 1984.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GFR. Annual subscription: Vol. 20; 1984 (6 issues) DM 95,—.

Table des Matières No. 3/1984

ARTICLES

<i>Rychtařík K.</i> : Telle méthodologie, telle connaissance	225
<i>Zich F.</i> : Sur la question de la classification des lois sociales	237
<i>Michajlov S.</i> : Fondateur de l'école bulgare dans la sociologie marxiste-leniniste	249
<i>Bauerová J.</i> : La famille jeune et le présent	258
<i>Alijevoá D.</i> : L'existentialisme dans la sociologie américaine d'aujourd'hui	276

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Herzmann J.</i> : Revue des conceptions et des points de vue concernant les problèmes du défaut des ensembles sélectifs. I. Aspects socialpsychologiques	291
---	-----

COMPTES RENDUS

<i>Tomšík M.</i> : V. Pernica, Počítače, řízení, automatizace (Machines à calculer, gestion, automatisations)	306
<i>Lebec V.</i> : B. C. Комаровский, Лож на экспорт (Mensonge d'exportation)	308
<i>Kutta F.</i> — <i>Pernica V.</i> : Publication incitante sur la projection sociale: Ж. Т. Тощенко — Н. А. Антоу — И. И. Лапин, Социальное проектирование (Projection sociale)	310
<i>Exnerová H.</i> : Э. А. Янкова — И. Я. Родзинская, Проблемы большого города (Problèmes de la grande ville)	314

RAPPORTS ET INFORMATIONS

Rapport final accepté à la réunion d'intérêt des savants „Science entre la guerre et la paix“	318
Communiqué de la XVII. conférence internationale des rédacteurs des journaux philosophiques et sociologiques des pays socialistes	319
<i>Chlumský V.</i> : Types, typologies et méthodes de leur élaboration	321
<i>Možný I.</i> : Table ronde sur les problèmes d'enseignement des étudiants en sociologie au travail avec les machines automatiques à calculer	327
<i>Srb V.</i> : La troisième conférence mondiale de population — Mexique 1984	328
<i>Sedlák L.</i> : Interview sur la section de la Société sociologique à Plzeň	329

ANNOTATIONS	331
-----------------------	-----

Contents No. 3/1984

ARTICLES

<i>Rychtařík K.</i> : Like Methodology, Like Sociological Cognition	225
<i>Zich F.</i> : Classification of Social Laws — Contribution to the Issue	237
<i>Michajlov S.</i> : Founder of the Bulgarian School in Marxist-Leninist Sociology	249
<i>Bauerová J.</i> : The Young Family and Our Times	258
<i>Alijevoá D.</i> : Existentialism in Contemporary American Sociology	276

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Herzmann J.</i> : Survey of Conceptions and Standpoints Relating to the Problem Area of Non-response. I. Sociopsychological Aspects	291
--	-----

REVIEWS

<i>Tomšík M.</i> : V. Pernica, Počítače, řízení, automatizace (Computers, Management, Automation)	306
<i>Lebec V.</i> : B. C. Комаровский, Лож на экспорт (Lies for Export)	308
<i>Kutta F.</i> — <i>Pernica V.</i> : A Stimulative Publication on Social Projecting: Ж. Т. Тощенко — Н. А. Антоу — И. И. Лапин, Социальное проектирование (Social Projecting)	310

<i>Exnerová H.: З. А. Янкова — И. Я. Родзинская, Проблемы большого города</i> (Problems of a Big City)	314
---	-----

NEWS AND INFORMATION

Closing Report Accepted at the Interest Session of Scientists „Science between War and Peace“	318
Official Report of the XVII. International Conference of Editors of Philosophical and Sociological Journals of Socialist Countries	319
<i>Chlumský V.: Types, Typologies and Methods of Their Elaboration</i>	321
<i>Možný I.: Round Table on Problems of Teaching Students of Sociology to Operate Computers</i>	327
<i>Srb V.: The Third World Population Conference — Mexico 1984</i>	328
<i>Sedlák L.: Interview on the Plzeň Branch of the Sociological Society</i>	329

ANNOTATIONS	331
-----------------------	-----

Inhalt Nr. 3/1984

ABHANDLUNGEN

<i>Rychtařík K.: Wie die Methodologie, so die soziologische Erkenntnis</i>	225
<i>Zich F.: Zur Frage der Klassifizierung sozialer Gesetze</i>	237
<i>Michajlov S.: Begründer der bulgarischen Schule in marxistisch-leninistischer Soziologie</i>	249
<i>Bauerová J.: Junge Familie und die Gegenwart</i>	258
<i>Alijevová D.: Existentialismus in der gegenwärtigen amerikanischen Soziologie</i>	276

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Herzmann J.: Übersicht der Auffassungen und Standpunkte zur Problematik des Versagens der Auswahlseinheiten. I. Sozialpsychologische Aspekte</i>	291
---	-----

REZENSIONEN

<i>Tomšík M.: V. Pernica, Počítače, řízení, automatizace (Rechner, Leitung, Automatisierung)</i>	306
<i>Lebec V.: B. C. Комаровский, Лож на экспорт (Lügen für Export)</i>	308
<i>Kutta F. — Pernica V.: Initiative Publikation über soziale Projektion: Ж. Т. Тощенко — Н. А. Антонов — И. И. Лапин, Социальное проектирование (Soziale Projektion)</i>	310
<i>Exnerová H.: З. А. Янкова — И. Я. Родзинская, Проблемы большого города</i> (Probleme der Grosstadt)	314

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Schlussbericht, angenommen am Interessenzusammentreffen der Wissenschaftler „Wissenschaft zwischen Krieg und Frieden“	318
Kommuniqué der XVII. internationalen Konferenz der Redakteure der philosophischen und soziologischen Zeitschriften der sozialistischen Ländern	319
<i>Chlumský V.: Typen, Typologien und ihre Verfassungsmethoden</i>	321
<i>Možný I.: Rundtisch zur Problematik der Unterweisung von Soziologiestudenten in der Arbeit mit automatischen Rechnern</i>	327
<i>Srb V.: Dritte Welterpopulationskonferenz — Mexiko 1984</i>	328
<i>Sedlák L.: Unterredung über die Pilsner Zweigstelle der Soziologischen Gesellschaft</i>	329

ANNOTATIONEN	331
------------------------	-----